

B İ U
ZAQATALA ŞÖBƏSİ NƏŞRİ №: 04

TƏSƏVVÜF TARİXİ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

BAKI İSLAM UNIVERSİTETİ
NƏŞRİ № 04

TƏSƏVVÜF TARİXİ
II Nəşr

Bakı - 2011

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAKI İSLAM UNİVERSİTETİ

Kitabın adı:
« TƏSƏVVÜF TARİXİ »

Müəllif:
Heyət

Elmi Redaktor:
Dr. Rafiz Manafov

Dizayn:
Əflatun Məmmədov

ISBN:
978-9952-8121-9-0

Bu Kitab Bakı İslam Universiteti Zaqatala korpusunda hazırlanmış və elmi şuranın 10 fevral 2011-ci il tarixli iclasının 3 sayılı qərarına əsasən nəşr edilmişdir.

Dərs kitabları №: 4

Ünvan: AZ6200, Zaqatala Şəhəri,
Heydər Əliyev prospekti №: 88

Tel: (+994 174) 5 32 46

Faks: (+994 174) 5 21 83

e-mail: zakatalailahiyat@gmail.com

ÖN SÖZ

Bizə saysız-hesabsız nemətlər lütf edən Rəbbimizə sonsuz şükürlər olsun!

Bütün bəşəriyyətə örnək şəxsiyyət olaraq bəxş etdiyi qulu və Rəsulu Hz. Peyğəmbərə, Onun ailəsinə, əshabına və onlara tabe olanlara sonsuz səlatu-salam olsun!

Təsəvvüf İslam həyatının və mədəniyyətimizin bir parçasıdır. Ortaya çıxışından bəri hər zaman maraq mərkəzində olmuşdur. Bu gün də istər düşüncə sistemi olaraq, istərsə də həyat tərzi və tərbiyə üsulu olaraq həm maraq çəkməkdə, həm də müxtəlif mübahisələrə mövzu edilməkdədir. Xüsusilə Qərbdə, Amerikada təsəvvüfün həm təriqətlərdəki tərbiyə metodu, həm də düşüncə planındakı üslubu maraq dairəsindədir.

Şimali Afrika mənşəli bir çox təsəvvüf məktəbinin mənsubları Fransa, İngiltərə kimi Avropa ölkələri və Amerikada İslamın yayılmasına qabaqcıl xidmət etməkdədirlər. Mövlana, İbn Ərəbi və Yunus Əmrə kimi təsəvvüfi düşüncə təmsilçilərinin fikir və əsərləri Qərb insanının diqqətini çəkməyə davam edir. Bu çalışma ilahiyat tələbələrimizin təsəvvüf mövzusunda ehtiyacı nəzərə alınaraq kitab halına gətirilmişdir.

Çalışmamız giriş və altı fəsildən ibarətdir.: Giriş fəslində müəssir təsəvvüf anlayışları ilə mistisizm haqqında qısa məlumat verilir. Birinci fəsildə təsəvvüf elminin doğuşu, qaynağı, tərifi və qayəsi, digər elmlərlə münasibəti və təsəvvüfə olan ehtiyac izah olunur.

İkinci fəsildə təsəvvüf tərbiyəsi, yəni seyri-süluk, nəfs və mahiyyəti, nəfsin mərtəbələri və təzkiyəsi, qəlb, onun təmizlənməsi və qəlbın növləri, mürsədi-kamil, irşad metodları ələ alınmaqdadır.

Üçüncü fəsildə təsəvvüf tarixi, mövzusu və qayəsi verildikdən sonra, zöhd, təsəvvüf və təriqət adı altında üç dönəm halında incələnməkdədir.

Dördüncü fəsildə Azərbaycanda təsəvvüf mövzusu yer almaqdadır.

Beşinci fəsildə təriqətlər, təkyələr və əxi birliklərindən meydana gələn təsəvvüf qurumları və əsas təriqətlər ələ alınmışdır.

Altıncı fəsildə isə təsəvvüf məfhumları təxəllüq və təhəqqüq olaraq iki ana başlıq altında təqdim olunmaqdadır. Bu iki ana başlıq altında təsəvvüfün təməl məfhumları tanıtılır.

Bu çalışma klassik təsəvvüf qaynaqları ilə bərabər, xüsusilə möhtərəm Osman Nuri Topbaşın “İmandan İhsana Tasavvuf” adlı əsəri ilə Hasan Kamil Yılmazın “Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tari-katlar” adlı çalışmalarından istifadə edilərək ərsəyə gətirilmişdir. “Azərbaycanda təsəvvüf” fəslə isə Dr. Mehmet Rıhtım tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu çalışmanın əsərlərindən istifadə etdiyimiz şəxslərə sədəqeyi-cariyə olmasını Allahdan təmənnə edirik.

Son olaraq əsərin oxucuya təqdim olunmasında böyük dəstəyi olan Gəncliyə Yardım Fondu rəhbərliyinə və əməkdaşlarına təşəkkür etməyi özümüzə borc bilirik.

Müvəffəqiyyət Allahdandır.

27.02.08 Bakı

HEYƏT

GİRİŞ

A. GÜNÜMÜZDƏ TƏSƏVVÜF ANLAYIŞI

Bu gün təsəvvüf, haqqında ən çox bəhs olunan, müqayisə edilən, fikir mübadiləsi aparılan, müsbət və ya mənfi baxımdan müzakirə mənbəyinə çevrilən əsas mövzulardan biridir.

Bu qədər geniş müzakirə edilən bu mövzu haqqında nə bilirik? Həqiqətən də, bu haqda çox şeyləri bildiyimizi söyləmək çətindir. Belə ki, "Sizə görə təsəvvüf nədir?"-deyə soruşulduğunda, biz bu barədə bir-birindən fərqli müxtəlif cavablar verə bilirik.

Müxtəlif istiqamətlərdən baxıldığında təsəvvüf, təkyə və dərgah deyilən xüsusi məkanlarda şeyx adlanan mürsidlərin nəzarətində tac və xirqə deyilən xüsusi paltarlar, ney və s. kimi çalğı alətləri vasitəsilə edilən zikir və ayinə bənzər adət və mərasimlərdən, mürəqibə və rabitə kimi batini hallardan və bunların xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir elmdir.

Bəzilərinə görə isə digər İslam elmlərindən fərqli olaraq kəşf, kəramət və təsərrüf kimi qeyb aləminə aid sirlərdən bəhs edən, kəlam və fəlsəfə elmində olduğu kimi ağıl ilə gerçəkləşdirilən nəzər və istidlal metodunun əvəzinə qəlb ilə əlaqəli kəşf və ilham metodunu mənimsəyən bir elmdir. Digər tərəfdən başqa bir təsəvvüf düşüncəsinə malik olanlara görə isə, varlıq və insan mövzusunda ki "vəhdəti-vücut" və "vəhdəti-şühud" ifadələrindən göründüyü kimi təsəvvüf fəlsəfi problemlərlə əlaqəli bir fikir sistemidir.

Daha məşhur təfəkkür sisteminə görə isə təsəvvüf bir əxlaq sistemi, zikir, fikir, riyazət, mücahidə, zöhd və nafilə ibadətlər vasitəsilə “ehsan” duyğusunu həyata keçirməyi öz qarşısında məqsəd qoyan bir müəssisədir. Bu cür dəyərləndirmələrdən hər biri, Əflatun və Mövlananın anlatdığı korların hekayəsinə oxşayır. Kor olanlara fil göstərildiyində onlar, əlləri ilə toxunduqları orqanlara görə filin tərifi vermişlər. Korların orqanlara verdiyi cavablar filin tərifi üçün yetərli deyildir. Çünki bu təriflər filin tərifi olmayıb, bəzi orqanlarının tərifiyədir. Təsəvvüf ifadə edən fikirlər də belədir. Bu dəyərləndirmələrdən hər biri ayrı-ayrılıqda təsəvvüf üçün əfradını cami, ağyarını mani bir tərif olmaqdan çox uzaqdır. Bütün bu təriflər bir araya gətirildiyi təqdirdə təsəvvüf meydana çıxacaqdır. Təsəvvüfun yuxarıda ifadə edilən mövzuların hər biri ilə əlaqəli olduğu və bunlar üçün müəssisələr qurduğu bir həqiqətdir.

Burada biz, təsəvvüfün nə demək olduğu, tərifi və mənbəyi kimi müxtəlif mövzulardan bəhs etmədən əvvəl, bəzən onunla eyni mənanı ifadə edərək işlədilən və çox zaman da bir-birinə qarışdırılan bir qərb terminindən, yəni mistisizm məfhumundan bəhs etmək istəyirik.

B. MİSTİSİZM NƏDİR ?

Mistisizm kəlməsi qədim yunan dilindən alınmışdır. “Dilsiz olmaq, danışmamaq, dodaqları və gözləri yummaq” kimi mənalara var. Terminoloji mənası isə, insanı əxlaq baxımından ucaltmaq, onu ruhi xoşbəxtliyə yüksəltmək, özündəki həqiqəti dərk etdirmək, görünən dünya ilə yanaşı onun xaricində görünməyən şüuruna çatdırmaqdır. Demək olar ki, dinlərin dəruni və ruhani tərəfidir. Bu baxımdan din təfəkkürü insanlıq üçün nə qədər qədimdirsə, mistisizm və ruhani həyat da bir o qədər qədimdir.

Mistisizm, riyazət və mücahidə adlanan vasitələrlə insan ruhunun əxlaqi baxımdan yüksəldilməsini təmin etməyə çalışır. Bu riyazət və mücahidələr insana daxilindəki ideal həqiqətdə fani olmağa və onu ağıl ilə deyil, zövq ilə dərk etməsinə kömək edir. Nəticədə isə insan ruhən xoşbəxtliyə qovuşur. Bu, ancaq yaşamaqla dərk edilir, ona tərif vermək isə mümkün deyil.

C. TƏSƏVVÜFÜN MİSTİSİZMDƏN FƏRQİ

Təsəvvüf ilə mistisizm çox zaman bir-birilə qarışdırılaraq eyni hesab edilsə də, aralarında bir sıra müxtəlif fərqlər vardır. Bu fərqliliklərin ən əsasları bunlardır:

1. Təsəvvüf, insanda ruhi bir yüksəlməni təmin etdiyi halda, mistisizmdə müvəqqəti həzlər vardır.

2. Mistisizmdə izzirabın xüsusi bir yeri olduğu halda təsəvvüfdə izzirabın xüsusi bir yeri yoxdur.

3. Təsəvvüfdə tərbiyə metodlarında fərqlərin xarakterlərinə görə fərqlilik vardır. Mistisizmdə bu fərqlilik və zənginlik yoxdur.

4. Təsəvvüfdə mənəvi olaraq yüksəlmək üçün fərd zəhmət çəkdiyi halda mistisizmdə bu yoxdur.

5. Mistik sadəcə vəcd əhli olduğu halda, sufi həm vəcd, həm də elm əhlidir.¹

6. Təsəvvüfdə zikir və şeyx ilə bərabər olmaq (söhbət) şərtidir. Mistisizmdə belə bir şərt yoxdur.

7. Mistisizm, ruhun cəsəd üzərində hakimiyyətini saxlamaq işidir. Təsəvvüf isə ruhun təmizlənilib Haqqa təslim edilməsidir.

1 Bax: Mustafa Tahralı, «Təsəvvüf Mistisizm Farkı» Akademik Məcmuə, İstanbul, Ekim 1981, s 21-36

**BİRİNCİ FƏSİL
TƏSƏVVÜF HAQQINDA
ÜMUMİ MƏLUMAT**

TƏSƏVVÜF NƏDİR?

Təsəvvüf - İslamın ruhi həyat tərzi və İslam Peyğəmbərinin (s.ə.s.) mənəvi hakimiyyətinin gerçəkləşmiş və günümüzə qədər yayılaraq gəlmiş formasıdır. Mənəvi hakimiyyət sözündəki məqsəd, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) “üsveyi-həsənə” şəklində ifadə edilən nümunəvi şəxsiyyətidir. Bildiyimiz kimi Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) siyasi, elmi və mənəvi hakimiyyəti öz şəxsiyyətində birləşdirmişdir.

Təsəvvüf; İslam elmlərinin zirvə nöqtəsi, zübdəsi və özəyi olaraq ifadə edilmişdir. Təsəvvüfün “hal” olaraq adlandırılan “mənəvi-təcrübə” növü, bu işin zövq və həzz tərəfidir. Təsəvvüfi əxlaq şəklində tərif edənlərə görə isə, onu əxlaqi kamilliyi təmin etməyə çalışan İslam elmi kimi düşünmək lazımdır. Çünki o, insanın daxili dünyasını mənəvi baxımdan təmin edən, pis hiss və düşüncələrin təshihinə çalışan əxlaq sistemidir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) insanların ibadət, hal və hərəkətlərində qəlbi və əxlaqi duyğuları önə çıxararaq təqvanı tövsiyə edən bir çox əmrləri vardır.

İnsandakı dünya sevdasını ataraq, ibadət və qulluq şüurunun canlı tutulmasını bizə söyləyən Peyğəmbərimiz (s.ə.s.), Haqqın da xalqın da məhəbbətinə nail olmağa vəsilə olmaq üçün tövsiyə etdiyi zöhd və zahidanə həyat, təsəvvüfin əvvəllər “zöhd”, daha sonra isə “təsəvvüf” adıyla ortaya çıxmasının ən mühim səbəblərindən biri olmuşdur.

Hədis kitablarımızda “Cibril hədisi” deyə zikr edilən hədisdə; “İslam, iman və ehsan” məfhumları arxa-arxaya sıralanmışdır.

İnsanın “Allahı görürmüşcəsinə ibadət etməsi”² mənasında ifadə edilən “ehsân”, İslam və imanun üst dərəcəsidir. Ehsana çatan qul, *“Hara yönəlsəniz Allahın üzü (zətı və ya qıbləsi) oradadır.”*³ ayəsinin sirrinə ram olduğundan haramdan qorunmada və fərzlərin yerinə yetirilməsində şüur halına ucalmış deməkdir. Quranda Allah təala bu duyğuya nail olan möminləri “sabiqun”dan sayır: *“Möminlərin öndə gələnləri, muhacirlərlə ənsar və onlara ehsan duyğusuyla tabe olanlardır. Allah onlardan, onlar da Allahdan razı olmuşlardır.”*⁴

Cibril hədisində zikr olunan mövzulardan hər birini incələyən bir elm meydana çıxaraq, İslam (əhkamı) fiqh-in; iman əqidə və kəlamın; ehsan da təsəvvüfün mövzusu olmuşdur. İslam şəriətinin əmr və qadağan etdiyi qaydalar zahiri və batini olmaq üzrə, iki nöqtədə toplana bilər. Bunlardan namaz, oruc, həcc, zəkat, dillə ifadə edilən və bu kimi işlər zahiri orqanlarla yerinə yetirilməsi istənilən əmrlər; zina, içki, küfr kəlməsi və bənzərləri də edilməməsi istənilən qadağanlardır. İslamın İlahi yaxınlığa vəsilə saydığı əməllər isə batini və qəlblə əlaqəli olan iman, təsdiq, təslimiyyət, səbir, şükür, riza, təvəkkül kimi mənəvi əmrlərdir. Mənəvi yaxınlığı kölgələyən hərəkətlər yenə qəlb ilə əlaqədardır. Səbirsizlik, təkəbbürlük, göstəriş və nemətlərə xor baxma kimi. Bütün bu saydığımız mənəvi əmr və qadağalar, ayə və hədislərlə əmr edilən mövzular olmaqla bərabər, nəyə görə müsəlmanlar zahiri əmr və qadağalar qarşısında göstərdikləri həssaslıq və diqqəti mənəvi əmr və qadağalar qarşısında göstərmirlər.

I. TƏSƏVVÜFÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün İslam elmləri kimi təsəvvüfün də mənbəyi Quran və sünnədir. Təsəvvüf, mahiyyəti, məqsədi, metodları və əhatə et-

2 Buxari, İman 37; Müslim, İman 1

3 əl-Bəqərə 2/115

4 ət-Tövbə, 9/100

diyi mövzular baxımından digər İslam elmlərindən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri ümumi mənada mistisizmin xüsusiyyətləri ilə bənzərlik təşkil edir. Təsəvvüfün başlıca xüsusiyyətlərini belə xarakterizə etmək olar:

1. Təsəvvüf, dadmaq və yaşamaqla, mənəvi təcrübə ilə ifadə edilən hal elmidir, qal (yəni, şəriətin zahirindən bəhs edən elm) elmi deyildir. Bu mənəvi təcrübələri kəlmələrlə ifadə etmək mümkün olmadığından “dadmayan bilməz.”-deyilmişdir. Təsəvvüfün hal və zövq elmi olması, onun bir deyil, bir çox tərifinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

2. Təsəvvüf elminin mahiyyəti “mərifətullah”dır. Təsəvvüfün məqsədi salıqlar “ehsan” deyilən Allahu görürmüşçəsinə qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək şüurunu aşılamaqdır.

3. Təsəvvüf praktiki bir elm olduğundan, “mürşid”, ya da “şeyx” adı verilən müəllimin nəzarəti və tərbiyəsi ilə öyrənilir.

4. Təsəvvüf sevgisini öyrədən, mürşid ya da şeyx adı verilən şəxsin Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s.) qədər zəncirvari “silsilə” vasitəsi ilə bir yaxınlığı olmalıdır. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) mənəvi hakimiyyətini davam etdirən təsəvvüf böyükləri, təsəvvüf tədrisi üçün belə bir silsiləni vacib hesab etmişlər.

5. Təsəvvüf kitabla əldə ediləcək bir elm deyildir. Yəni bir kimsə təsəvvüfə aid yazılmış kitabları oxuyaraq sufi və şeyx olmaz. Təsəvvüf elminin bir mürşid nəzarətində təlim edilməsi məcburiyyəti, onun kitablardan öyrənilməsini imkansız hala gətirmişdir.

6. Təsəvvüf “mə-vərəəl-əql” bir elmdir. Onun mənbəyi fəlsəfə və məntiqdə olduğu kimi ağıl deyildir. O, ağılüstü-yəni, ağılın belə dərk edə bilmədiyi qəlb və vicdan elmidir. Təsəvvüf kəşf və ilham adlanan mənbələrdən bəhrələnir. “Təsəvvüf ağılüstü bir elmdir,”-

dedikdə təsəvvüfi tamamilə ağıla və məntiqə uyğun olmayan bir elm kimi görməmək lazımdır. Çünki təsəvvüfdə də bir çox şey ağılla ifadə edilir. Fəqət, təsəvvüf sadəcə ağıl ilə dərk edilən bir elm deyildir.

7. Təsəvvüf, gözlə gördüyümüz bu dünya aləmindən başqa, zaman-zaman qeyb aləmindən də bəhs edir. Təsəvvüfdə qeyb aləminə aid məlumatlar mürşiddən öyrənilən, zövq, hal, qəlbi kəşf və ruhi təcrübələrlə əldə edilir.

8. Təsəvvüfə təriqət adlanan və Allaha aparən xüsusi yollarla gedilir. Bu yollar olduqca çoxdur və bu yol mürşid adlanan şəxsin nəzarətində qət edilir. Həmin yolların da özlərinə görə bəzi qayda və qanunları vardır.

II. SUFİ VƏ TƏSƏVVÜF KƏLMƏLƏRİNİN KÖKÜ

Sufi və təsəvvüf kəlmələri Quran və hədislərdə zikr edilmədiyi kimi, bu məfhumlar hələ səhabə və tabiun dövründə də məlum deyildi. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) dövrünə yetişən və Onu görmə bəxtiyarlığına sahib olan kimsələrə “səhabə” adı verildiyi üçün o dövrdə zöhd və təqva ilə məşğul olanlara başqa ad verilməsinə ehtiyac yox idi. Səhabədən sonra gələn və “təbeun” adı verilən insanlara da şərəf olaraq bu ad bəş idi. “Təbei-tabiun” dönəmində genişlənən İslam dünyasında rifah səviyyəsi yüksəldikcə xalqın ibadət və zöhd həyatına meyl edənlərə yeni bəzi adlar verilməyə başlandı. Bu adlar arasında ən çox yayılanları abid, zahid və s. kimi ifadələr idi. Bunların arxasından hicrî II əsrin ortalarından sonra işlədilən və getdikcə məşhurlaşan məfhum isə “sufi” qavramıdır. İlk dəfə “sufi” ləqəbini alan şəxs, bir rəvayətə görə Cabir ibn Xəyyan (v.150/767) başqa bir rəvayətə görə isə Əbu Haşimdir. İkisi də kufəli olan bu şəxslərin vəziyyətlərinə nəzər salsaq “sufi” qavramının öncə Kufə və Bəsrədə ortaya çıxdığı söylənə bilər.

Sufi və təsəvvüf kəlmələrinin hansı kökdən gəldiyi mübahisəlidir. Kuşeyrî və Xucviri kimi bəzi müəlliflər bu kəlmənin kökünün ərəb dilindən deyil, olsa olsa camid bir ləqəb ola biləcəyini bildirmişlər. Sufi və təsəvvüf kəlmələrinin Ərəbcə bir kökü olduğunu müdafiə edənlərə görə isə bir kəlmə üzərində ittifaq etmə gərək müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Təsəvvüf kəlməsinin necə meydana çıxdığına dair söylənən fikirləri belə sıralamaq olar:

1. Əsri-səadətdəki əshabi-süffənin süffəsindən,
2. Bir çöl bitkisi olan sufânədən,
3. Duruluq və təmizlik mənasına gələn səfa və səfvətdən,
4. Saff-ı əvvəldən,
5. Özlərini xalqa xidmətə verən Bənus-sofradan,
6. Boyun saçı və qıl mənasına gələn sufətül-başdan,
7. Sifət kəlməsindən,
8. Yunanca hakim və filosof mənasına gələn sofiadan,
9. Yun mənasına gələn sufdan–törəmiş bir kəlmədir.

Sufi kəlməsinin kökü olaraq qəbul edilən ən uyğun görüş yun mənasına gələn ərəbcə “suf”dur. Klassik təsəvvüf yazıçılarının öndərlərindən Əbu Nəsr Sərrac (v.378/988) peyğəmbərlərin, övliya və əsfiyanın yolu dediyi suf (yun) geymə adətindən sufi kəlməsinin bu kökdən sayar. İnsanların geydikləri paltara görə ad almalarının köhnə bir adət olduğunu, İsanın dostlarının ağ paltar geydikləri üçün “ağ paltarlı” mənasında “həvarilər” adını aldıklarını qeyd edən Sərrac, sufilərə də yunlu paltar geydikləri üçün sufi deyildiyini ifadə etmişdir. Klassik dövrümüzün müəlliflərindən Kələbazi, Əbu Nuaym, Qəzali, İbul-Cəvzi, Sührəverdi, İbn Təymiyyə və İbn Xəldun bu görüşü mənimsəyən müəlliflərdəndir. Müstəşriklərdən Nicholson, Nöldeke, Massignon və Goldziher ilə son dövr təsəv-

vüfçülərin Əzhər şeyxi Abdülhilm Mahmud da bu görüşü mənimsəyən alimlərdəndir.

III. TƏSƏVVÜFÜN TƏRİFİ VƏ MƏNBƏYİ

Təsəvvüf kəlməsinin hansı kökdən gəldiyi barədə olduğu kimi, təsəvvüfin tərifi haqqında da tam bir fikir mövcud deyildir. Təsəvvüf elminin olduqca çox tərifinin olduğunu qeyd etmişdik. Çünki hər bir sufi təsəvvüfə yaşadığı mənəvi təcrübələrə və yaşadığı məqamlara görə qiymətləndirməyə və tərif etməyə çalışır. Bu təriflərin sayını minə qədər çıxardanlar olmuş, hətta “təsəvvüfçülərin sayı qədərdir” deyənlər də olmuşdur. Biz bu fəsildə tərifləri on maddə halında qruplandırdıqdan sonra bunların Quran və sünnədən müsnədlərini göstərməyə çalışacağıq. Öncə təsəvvüf təriflərini sıralayaq:

1. Təsəvvüf zöhddür
2. Təsəvvüf gözəl əxlaqdır
3. Təsəvvüf qəlb təmizliyidir
4. Təsəvvüf təzkiyədir
5. Təsəvvüf istiqamət; yəni kitab və sünnəyə sarılmaqdır
6. Təsəvvüf Allaha tam təslimiyyətdir
7. Təsəvvüf Haqqa vüslətdir (ehsan)
8. Təsəvvüf İslamın ruh həyatıdır
9. Təsəvvüf bir batin elmidir
10. Təsəvvüf xəvassa aid “lədün” elmidir.⁵

Təsəvvüf və sufi ifadələri, hər nə qədər kitab və sünnədə kəlmə olaraq keçməsə də təsəvvüf məfhumlarının bəziləri Quran və

⁵ Bax: Ethem Cebecioglu, «Prof. Nicholson»ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri» A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIX, Ankara 1987, s. 387-406.

sünnəyə əsaslanır. Bu baxımdan təsəvvüf təriflərinin Quran və sünnədən sənəd olaraq göstərilməsi, təsəvvüfün qaynağını da ortaya qoyacaqdır.

1. Təsəvvüf zöhddür

Zöhd, dünyadan üz çevirib Allaha yönəlməkdir. Təsəvvüfdə Allah sevgisinə mane olacaq şeyləri qəlbdən çıxardaraq qəlbi Allaha yönləndirməni təsəvvüfçülər zöhd olaraq adlandırmışlar. İlk təsəvvüf tərifini söyləyən Məruf Kərhinin (v.200/815) tərfi də zöhd anlayışına uyğundur: “Təsəvvüf həqiqətləri almaq, insanların əlindəkilərdən ümidini kəsməkdir.”

Zöhd, təsəvvüfün həyata keçirməyi planladığı ruhu kamilliyə götürən bir vasitədir, əsas məqsəd deyildir. Bu məqsədlə təsəvvüfi sadəcə zöhd deyə tərif etmək düzgün deyildir. Quranda zöhd kəlməsi sadəcə bir yerdə və ismi-fail vəznində keçir. *“Onsuzda onlar Yusif haqqında zahid idilər, Ona dəyər verməzlərdilər.”*⁶ Quranda, dünyadan tamamilə uzaqlaşib Allaha yönəlmə mənasında “təbəttül” kəlməsi işlədilmişdir. *“(Hər şeydən uzaqlaşaraq) əsil mənasıyla Allaha yönəl.”*⁷ Quranın bir çox ayəsində dünya həyatının müvəqqəti və cazibəliyi izah edilərək insanların aldanılmaması istənilmiş⁸; axirətin daha önəmli və xeyirli olduğuna diqqət çəkilmiş⁹; dünya həyatının əsla axirət həyatına tərcih edilməməsi əmr edilmiş¹⁰; mal və övlad dünya həyatı; yaxşı əməllər isə axirət həyatı olaraq ifadə edilmişdir¹¹.

6 Yusif, 12/20

7 əl-Muzzəmmil, 73/8

8 Loğman, 31/33

9 əl-Kəhf, 18/46

10 ən-Naziat, 79/38

11 əl-Kəhf, 18/46

Ayələrdə ümumiyyətlə dünya həyatı və ona meyl etməyin pis olduğu, axirət həyatının isə övülməsinin səbəbi insanlardakı dünyaya sevgisini azaltmaq və qulluq şüurunu qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) hədislərində də zöhd təriflənmiş və zöhdün ən gözəl nümunələri onun öz həyatında görülmüşdür. Belə ki, aşağıdakı hədisi-şərif, təsəvvüfi dərk etməkdə “zöhd” məfhumunu əks etdirmiş kimidir:

Bir səhabə gəlib Hz. Peyğəmbərdən (s.ə.s.) soruşur: “Ey Allahın Rəsulü, mənə elə bir əməl göstər ki, onu etdiyim zaman mənə həm Haqq, həm də xalq sevsin. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: *“Dünyaya qarşı zahid ol ki, Allah tərəfindən seviləsən. İnsanların əllərindəkilərə qarşı zâhid ol ki, onlar tərəfindən seviləsən.”*¹²

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) bundan başqa dünya həyatına qiymət verməməyi tövsiyə edən çoxlu hədisləri vardır. Bunlardan bəziləri belədir: *“Qızıla, gümüşə, parçaya və əbaya qul olanlar həlak oldu. Belələri özlərinə bir şey verildiyində razı olur, verilmədiyində qəzəblənirlər.”*

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) bir gün əlini İbn Ömər (r.ə) kürəyinə qoyaraq: *“Dünyada ya qərib bir insan kimi, ya da yolçu kimi ol!”* buyurdu. Bir başqa hədisində *“Dünyanı möminin zindanı, kâfirin cənnəti”* olduğunu xəbər vermişdir.¹³

Abdullah ibn Amr deyir ki: Allah Rəsulu (s.ə.s.) bir gün bizə gəlmişdi. Biz də oturduğumuz yeri təmirlə məşğul idik. Bizə nə etdiyimizi soruşdu. Biz də: *“yıxılmaq üzrə olan evimizi təmir edirik”*-dedik. Bizə: *“Əcəliniz daha yaxındır.”* buyurdu.¹⁴

12 İbn Macə, Zöhd 1

13 Müslim, Zöhd 1

14 Müslim, Zöhd 1; Tirmizi, Zöhd 16

“Uhud dağı qədər qızılım olsa borcumu ödəmək üçün alacağım miqdardan başqa, qalan qisminin ən gec üç gün içərisində paylayaraq qurtarmasını təmin edərdim” buyurdu.¹⁵

2. Təsəvvüf gözəl əxlaqdır

İslamın əxlaq nizamıyla maraqlanması, insanları pis xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq yaxşı əməllərə yönəlməyə sövq etməsi məqsədilə bəziləri təsəvvüfə bu şəkildə tərif vermişlər:

Əbu Məhəmməd Cərir (v. 311/923): *“Təsəvvüf, bütün yaxşı xüsusiyyətləri mənimsəmək və hər pis əməldən uzaqlaşmaqdır.”*

Əbu Bəkr Kəttani (v. 322/933): *“Təsəvvüf əxlaqdır. Əxlaqi cəhətdən səndən üstün olan mənəvi cəhətdən də üstündür.”*

Əbu Məhəmməd Murtaiş (v. 328/939): *“Təsəvvüf gözəl əxlaqdır.”*

Təsəvvüf ilə əxlaq bir-birinə sıx bağlıdır. Əxlaqın, İslamın ən çox üzərində durduğu mövzulardan biri olduğu məlumdur. Belə ki, Quranda: *“Sən uca bir əxlaq üzərəsən”*¹⁶ ayəsi Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) böyük əxlaqi yüksək qiymətləndirildiyi kimi özü də: *“Mən başqa bir məqsədlə deyil, ancaq gözəl əxlaqi tamamlamaq üçün göndərilmişdim.”*¹⁷ buyurur. Hz. Aişə validəmizə Peyğəmbərimizin əxlaqından soruşulduğunda o, *“Onun əxlaqi Qurandır.”*-deyə cavab vermişdir.

3. Təsəvvüf təsfiyədir, qəlb təmizliyidir

Bəzi təsəvvüfçülər qəlbə əhəmiyyət verdiyi üçün təsəvvüfə bu cür tərif vermişlər. Bu təriflərdən bəziləri belədir:

15 Buxâri, İstiqraz 3

16 əl-Qələm, 68/4

17 Müvəttə, Hüsni-ül-xülq, 8

Bişr Xəfi (v.227/841): “Sufi, qəlbini Allah üçün təmizləyib tə-təmiz edən kimsədir.”

Əbu Said Harraz (v.277/890) “Sufi, Allahın qəlbini təsfiyə edib nurla doldurduğu kimsədir. Qəlbinə belə nur girən kimsə zikri-ilahidən ləzzət alar.”

Təsəvvüf tərifləri içində təsfiyəni önə çıxaranlar, sayca digərlə-rinə nisbətən daha çoxdur. Quranda qəlbın səfvət (qəlb-i-səlim) və kəsvət şəklində bir-birinə zidd iki vəsfəndən bəhs edilir, bunlardan biri yüksək qiymətləndirilərkən, digəri çox pis olaraq diqqəti cəlb edir. Yaxşı qəlb, səfvət özəlliyinə sahib, içində Allahdan başqa-sına yer olmayan “səlim qəlb”dir. Belə ki: *“O gün nə mal, nə öv-lad fayda verir. Ancaq Allahın hüzuruna səlim bir qəlblə gələnlər müstəsna.”*¹⁸ buyurulmaqdadır. Kəsvətli qəlb isə günah ləkələrinə bulanmış, kirlənmiş və qaralmış qəlbdir. *“Allahın zikrindən uzaq olan kəsvətli qəlbə yazıqlar olsun.”*¹⁹ Allah təala, qaralmış qəbləri qayalara bənzədir: *“Sonra qəbləriniz qatılaştı da daş kimi oldu. Hətta bəzi daşlardan daha da geri, daşlardan elələri vardır ki, içindən irmaqlar fısqırır.”*²⁰

Quran və sünnədə insanın qəlb-i əməllərinin, o cümlədən orqanlarıyla etdiyi əməllərdən daha üstün olduğu bildirilir:

*“Allah, sizin surətlərinizə və mallarınıza deyil, sirətlərinizə, qəlbinizə və əməllərinizə baxar.”*²¹

*“Xəbəriniz olsun ki, insan vücudunda bir ət parçası vardır. O yaxşı və sağlam olarsa vücud da yaxşı və sağlam olur. Əgər o pis olarsa vücudun tamamı pis və fəsid olur. Biləsiniz ki o ət parçası qəlbdir.”*²²

18 əş-Şuara, 26/88-89

19 əz-Zumər, 39/22

20 əl-Bəqərə, 2/74

21 Müslim, Birr 32

22 Buxari, İman 39; Müslim; Müsəqat 107

Demək ki, qəlbin təmiz olması əməllərin nəticəsinə təsir edir. Bu səbəbdən Allah Rəsulu (s.ə.s.) bir səfərində əli ilə qəlbini göstərərək üç dəfə: *“Təqva buradadır”*²³ -deyə buyurdu.

Qəlbi təqvağa götürən nafilə ibadət və zikrdir. Çünki qəlb günah ləkələri ilə qaraldığı kimi, tövbə, zikr və nafilə ibadətlə təmizlənir. Belə ki, Qur anda qəlblərin zikr və imanla yüksəldiyinə işarət edən ayələr vardır: *“Diqqət edin, qəlblər ancaq Allahın zikri ilə aram tapar.”*²⁴

Qəlb təsfiyəsi nafilə ibadət və zikrlə başlayan bir hazırlıqdır. Qəlb təsfiyə olunduğu zaman, daim yaxşılığa meyl edər bir vəziyyətə gələr ki, bundan sonra gözəl hal-hərəkət və əməllər heç bir məcburiyyətə ehtiyac olmadan insanda refleks halını alır. Əxlaqın əsası da bu hala qovuşmaqdır. Zikrin qəlbi təsfiyəsi və mənəvi kamala təsiri səbəbiylə Muaz ibn Cəbəlin *“Ən fəzilətli əməl hansıdır?”* sualına Allah Rəsulu (s.ə.s.): *“Dilin zikri-ilahi ilə məşğul olduğu halda Allaha qovuşmandır.”*²⁵ -cavabını vermişdir.

4. Təsəvvüf təzkiyədir

Bəzi sufilər təsəvvüfün nəfsi tərbiyə etmək üçün meydana gəldiyini diqqətə alaraq bu elmi belə ifadə etmişlər. Cüneyd Bağdadı: *“Təsəvvüf sülhü olmayan bir müharibədir”* deyərək təsəvvüfün durmadan, dinlənmədən nəfs cihadı olduğunu bildirmişdir.

Allah təala, Quranda Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) vəzifələrini sayarkən bunlardan birinin *“təzkiyə”* olduğuna diqqət çəkərək: *“Allahdır, ümmilərə öz içlərindən, onlara Allahın ayələrini oxuyan, onları təzkiyə edən, onlara kitab və hikməti öyrədən bir peyğəmbər*

23 Müslim, Birr 3229. ər-Rəd, 13/28; xüsusilə bax: ən-Nəhl, 16/106

24 ər-Rad, 13/28

25 Tirmizi, Dəavat 4

göndərən."²⁶ buyurur. Bu ayədəki təzkiyədən məqsəd, mənəvi təmizlənmədir. İnsanları pis hal və hərəkətlərdən uzaqlaşdırmaq, yaxşılıq və gözəlliklərlə bəzəməkdir. Peyğəmbərə (s.ə.s.) bir risalət vəzifəsi olaraq verilən təzkiyə, əslində bütün müsəlmanlardan arzu olunmaqdadır. Belə ki, bir ayədə: **"And olsun nəfsə və onu yaradana. O, nəfsə pisliklərini göstərərək ondan qaçmağı ilham etmişdir. Nəfsini təzkiyə edən, pis xüsusiyyət və əməldən təmizlənən adam qurtulmuş, onu kirlədən isə xüsrana uğramışdır."**²⁷

Təsəvvüf təzkiyədir, ancaq hər təzkiyə təsəvvüf deyildir. Bu səbəbdən təsəvvüfin əmr etdiyi təzkiyə, şəriətin hökmlərinə uyğun olan təzkiyədir. O da Allah Rəsuluna (s.ə.s.) tabe olmaq və Onu nümunə almaqla gerçəkləşir. Allah təala: **"De ki, əgər Allahı sevirsiniz, mənə tabe olun ki, Allah da sizi sevsin, günahlarınızı bağışlasın."**(Ali-İmran, 3/31) Təsəvvüfdəki təzkiyə hər cür xarici təsirlərdən və vəsvəşələrdən uzaq nəbəvi bir təzkiyədir.

Nəfs təzkiyəsi deyilən şey, nəfsin riyazət və mücahidə yoluyla pis xarakterlərin ortadan qaldırılmasıdır. *"Sənin ən böyük düşmənin daxilindəki nəfsindir."*²⁸ hədisinə uyğun olaraq nəfs düşməninə qurtulmaqdır.

5. Təsəvvüf istiqamətdir

Şəriət qaydalarına zidd bir təsəvvüf anlayışını İslam elmi kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Təsəvvüf şəriətə möhkəm sarılmağı və ədəb qaydalarına diqqət etməyimizi əmr edir. Cüneyd Bağdadi: *"Təsəvvüf cəm şəkildə zikir, (Quranı) dinləyib vəcdə gəlmək və (Quran və sünnəyə) tabe olaraq ediləcək əməldir."*-deyə tərif edir.

26 əl-Cumə, 62/2

27 əş-Şəms, 91/7-10

28 Kəşfül-xəfa, I, 143 (412) Beyhəqidən

Səriy Səqati (v.257/870): “Təsəvvüf üç mənanı ifadə edən kəlmədir. Mərifətin nuru, vəranın nurunu söndürə bilməz. Təsəvvüf, Quran və sünnənin zahirinə tərs bir batin elmindən bəhs etməz. Kəramətləri sufini, Allahın qadağan etdiyi yerlərə girməyə (haramlarını halal sayıb onlara meyil etməyə) sövq etməz.” deyir.

Cüneyd bir başqa tərifində: “Təsəvvüf bir evdir, qapısı şəriətdir”-deyir. Əbu Həfs Həddad (v.265/878): “Təsəvvüf ədəbdən ibarətdir. Hər məqamın, hər halın və hər vaxtın bir ədəbi vardır. Ancaq buralardakı ədəbə riayət edən adam rical sinfinə girər.”

Təsəvvüf, Qurandakı *“Əmr olunduğun kimi dosdoğru ol!”*²⁹ ayəsində əmr edildiyi şəkildə, istiqamət üzrə olmaqdır. İstiqamət üzrə olmanın bir məcburiyyət olduğunu buyuran Peyğəmbərimiz (s.ə.s.): *“Hud surəsi məni qocaltdı”*³⁰ - deyə buyurmuşdur. Bu surənin özəlliyi istiqaməti əmr edən ayənin burada olmasıdır. Quran və sünnənin əmr etdiyi istiqamət, ədəbdir. Çünki Peyğəmbərimiz (s.ə.s.), öz ədəb və istiqamətinin Rəhmani olduğunu ifadə etmişdir. *“-Məni Rəbbim tərbiyə etdiyi üçün ədəbim də necə gözəl oldu.”*³¹

6. Təsəvvüf Allaha tam təslimiyətdir

Bəzi təsəvvüfçülər təslimiyət və ibadət mövzularına həssaslıqla yanaşdıqları üçün təsəvvüfə də aşağıdakı kimi təriflər vermişlər: Əbu Məhəmməd Ruveym (v.303/915): “Təsəvvüf, Allah ilə birlikdə nəfsi muradi- ilahiyə buraxmaqdır.” Əbul-Hüseyn Müzəyyin (v.328/939): “Təsəvvüf Haqqa boyun əyməkdir.”

Əbu Əli Ruzbari (v.322/933): “Təsəvvüf, bir insanın qovulsa belə sevgilisinin qapısında gözləməsidir.” İbn Hafif (v.331/942):

29 Hud,11/112

30 Tirmizi, Təfsir surə 56

31 19Kəşfül-xəfa, I, 70 (174)38. əl-Bəqərə, 2/131

“Təsəvvüf, təqdiri-ilahiyə səbir, Allahdan gələnə razı olaraq uzaq məsafələri qət etməkdir.”

Əbu Səhl Suluki: “Təsəvvüf etirazi tərək etməkdir.”

İslam təslimiyyət deməkdir. Qurandakı: *“Mən aləmlərin Rəbbinə təslim oldum.”*³² ayəsi, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.): *“İslam ol, qurtul!”*³³ hədisi fikrimizi təsdiq edir. Çünki həqiqi qulluq təslimiyyətdir. “Allah qulların özündən başqasına qul olmamasını” əmr edir.³⁴ Bundan əlavə “İnsanın həvəs və arzularının əsiri olmamasını” istəyir.³⁵ Qurandakı “rəbbanilik” əmrini bu mənada düşünmək lazımdır: **“Kitabı oxuyub öyrətdiyinizə görə, xarici daxilinə uyğun Rəbbani alimlər olun.”**³⁶ Rəbbani alim, elminin faydasını görən, özünü dünya zinətindən, mal və övlad fitnəsindən və şəhvət ehtirasından qoruya bilən insan deməkdir. Bunun əksi isə, elminin özünə faydası olmayan alimdir ki, Allah Rəsulu (s.ə.s.) belələrinin qiyamətdə ən çox əzab görənlər olacağını bildirmişdir.

7. Təsəvvüf Haqqa vüslətdir

Təsəvvüfün əsas qayəsinin Haqqa vüslət olduğunu söyləyənlər təsəvvüfi buna bənzər ifadələrlə tərif etmişlər:

Zünnun Misri (v.245/859): “Əhli-təsəvvüf, Allahı hər şeydən uca tutan və Allahın da onları ucaltdığı kimsələrdir.”

Əbu Amr Diməşqi (v.320/932): “Təsəvvüf, yaradılanları nöqsan görmək, hər nöqsandan münəzzəh olan Haqqı görməklə nöqsan olan hər şeyə göz yummaqdır.”

32 əl-Bəqərə, 2/131

33 Buxari, Bədul-vəhy 6

34 əl-İsra, 17/

35 əl-Casiyə, 45/23

36 Ali-İmran, 3/79

Əbu Bəkr Şibli (v.334/945): “İki dünyada Allah ilə bərabər, Ondən başqa bir şey görməməkdir.”

Bu təriflərdə ifadə edilən Haqqa vəslət, təsəvvüfün çatmaq istədiyi son hədəfdir. Ona çatmaq və Onunla olmaqdır. Qurandakı Allahın onlardan razı olduğunu, riza və ehsan məqamına çatdığı qullar bunlardır.³⁷ Buxaridə rəvayət edilən bir qüdsi hədisdə vəslət və Allah ilə bərabərlik şüuru belə ifadə edilir: *“Allah təala bu-yurur: Mənim vəli qulum düşmənlik edənə Mən müharibə elan edərəm. Qulum Mənə, üzərinə fərz qıldığım şeylərdən daha sevimli heç bir şeylə yaxınlaşa bilməz. Qulum fərzlərdən sonra nafilələrlə yaxınlaşmağa davam edərsə Mən onu sevərəm, Mən onu sevdiyim zaman onun eşidən qulağı, görün gözü, tutan əli, yeriyən ayağı, düşünən ağı və danışan dili olaram. Belə bir qulun istədi-yini dilədiyi an verərəm, Mənə sığinsa onu qoruyaram.”*³⁸

Qulun Allahu eşitməsi, görməsi bir növ vəslətdir. Allah qulun felinin xalığı olduğuna görə bütün qullarıyla eyni məsafədədir. Bu yaxınlıq Qurani-Kərimdə bir neçə ayədə açıq bildirilmişdir. *“Biz ona şah damarından daha yaxınıq”*³⁹, *“Yönünüzü hansı tərəfə çevirsəniz Allah oradadır”*⁴⁰, *“Atdığı zaman sən atmadın Allah atdı.”*⁴¹ Bu ayələr qulun Allaha olan yaxınlığı və qulun Xaliqə görə felləri açıq bir şəkildə göstərilmişdir. Əslində hər şeyin faili Allah olduğu halda, insan dünya pərdəsi ilə örtülü olduğundan, bu həqiqəti görmür. Ancaq hədisdə ifadə edildiyi kimi ibadətlərlə vəslət məqamına çatanlar bu sirri anında qavramaqdadırlar. Təsəvvüfün təbliğ etmək istədiyi tövhid anlayışı budur. İbadət nəticəsində meydana gələn eşq və məhəbbət ilə qulun Al-

37 Bax: ət-Tövbə, 9/100

38 Buxari, Rıçaq 37

39 əl-Vaqiə, 56/85

40 əl-Bəqərə, 2/115

41 əl-Ənfal, 8/1

laha yaxınlaşması, maddi və zati birləşmə (hulul və ittihad deyil) mənəvi bir vəslətdir. Bunun başlanğıcı kəsbi, sonu isə vəhbidir.

8. Təsəvvüf İslamın ruhani həyatıdır

İbadət, riyazət və mücahidə nəticəsində ruhda meydana gələn kamal və inkişaf, mərifəti-ilahiyyə və varlıq mövzusunda bir çox lədünni və kəşfi bilgilərin ortaya çıxmasını, eşq, cəzbə, şövq və zövq kimi ruhi duyğuların yaşanmasını təmin edir. Buna görə də bəzi təsəvvüfçülər təsəvvüfin bu xüsusiyyətinə diqqət çəkərək bu cür təriflər etmişlər.

Cüneyd Bağdadinin bu iki sözü sufilərin ruh halını ifadə edir: “Təsəvvüf, Haqqın səni səndə öldürüb özünə diriltməsidir”, “Təsəvvüf, sufinin içində olduğu bir sifətdir. Bu sifət, həqiqətdə Haqqın, surət və zahiri etibarilə xalqındır.”

Əbu Yaqub əl-Məzayili: “Təsəvvüf, hər cürə sifətin qeyb olduğu bir haldır.”- deyir.

Quranda Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) şəxsinə xüsusi olaraq: *“Gecənin bir vaxtında qalx və sənə məxsus olmaqla bir nəfilə (təhaccüd namazı) qıl! Ola bilsin ki, Rəbbin səni tərifə layiq bir məqama çatdırar”*⁴², *“Sənin Rəbbin şübhəsiz bilir ki, sən gecənin üçdə ikisindən daha azını, yarısını və bəzən də üçdə birini ibadətlə keçirməkdəsen.”*⁴³ ayələri onun gecə namazına verdiyi əhəmiyyəti təsdiq etməkdədir. *“Fərz namazlardan sonra ən fəzilətli namaz, gecə namazıdır.”*⁴⁴ hədisi-şərif, onun gecə ibadətinə verdiyi əhəmiyyət və gecə namazının mənəvi üstünlüyündən bəhs edir. Rəsulullah (s.ə.s.), gecələri dizləri şişincəyə qədər ibadət etdiyini və özünə “gəlmiş keçmiş bütün günahlarının bağışlandığının Quran dili ilə

42 əl-İsra, 17/79

43 əl-Muzzəmmil, 73/20

44 Müslim, Siyam 232; Əbu Davud, Sovm 55

xəbər verildiyi” xatırladıldığında bu cavabı vermişdir: “*Şükür edən bir qul olmayımmı?*”⁴⁵ Bu cavab Onun ibadətdən aldığı ruhi həzzi göstərir.

Fərz ibadətlərdən başqa nafilə namaz və oruc kimi zikr, dua və istiğfarla çoxlu məşğul olduğu və bu xüsusda ümmətinə etdiyi tövsiyələr hədis və şəmail kitablarında nəql edilmişdir. Dualarında, Rəbbinə yalvararaq: “*Sənə təslim oldum, sənə iman etdim, sənə güvəndim, sənə sığınırım.*” kimi sözlərlə Ona olan təslimiyyətini ifadə etmişdir.

Peyğəmbərliyinin ilk illərində Hira mağarasında xəlvətə çəkilərək yaşayan Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) Mədinədə Ramazan ayının son on günündə etikafa gedir və Cəbrayıl ilə Quranı müqabilə edirdi.

O, Allah sevgisi ilə ruhunu doldurmuş və daha peyğəmbərliyinə qədəm basmağa başladığı aylarda inziva həyatında ikən xalq Ona: “Məhəmməd Rəbbinə aşiq oldu.”-deməyə başladı. Peyğəmbərliyindən sonra da xalq içərisindən dost olduğu adamlarla ancaq Allah üçün dost olmuş və: “*Allahdan başqa bir dost axtaracaq olsaydım, Əbu Bəkri dost seçərdim*”⁴⁶-deyə buyurmuşdur. O həmişə “*Mən Allahın dostuyam; amma bunu lovğalanmağ üçün demirəm.*”⁴⁷ deyərdi.

Ondakı ruhi kamalı, Allah sevgisiylə birlikdə Allahdan qorxmaqla bərabər idi. Belə ki: “*Mən içinizdə Allahdan ən çox qorxanınızam. Ondan ən çox qorunanam.*”⁴⁸ buyururdu. Ancaq ondakı bu qorxu, sevginin meydana gətirdiyi bir qorxuydu. Təsəvvüfdə “heybət” adı ilə zikr edilən sevgi və qorxu hissələrinin bərabər olmasının ən yüksək səviyyəsi Allah Rəsulunda (s.ə.s.) idi. Ondakı

45 Buxari, Təhəccüd 6

46 Bax: Buxari, Fəzəilus-səhabə 3

47 Tirmizi, Mənaqib 16

48 Buxari, İman 13; İtisam 2756.

sevgi və qorxu hissləri onun üzərində o qədər təsir buraxmışdı ki, Onu görənlər və dinləyənlər son dərəcə təsirlənirdi. Hətta bir hədisində o: *“Mən, düşmənlərimi bir aylıq məsafədən qorxudacaq ruhi güclə bürünmüşəm.”*⁴⁹-deyə buyurmuşdur. Hz. Əlinin ifadəsinə görə Onu ilk görənin qəlbinə heyrət hissi dolardı. Ancaq onu tanıdıqdan sonra insanın könlündə səmimi bir məhəbbət peyda olardı. Onu görənlər arasında məhəbbətin təsirindən titrəyənlər olur, O: *“Qorxma, mən Qüreyşdən, günəşdə qurudulmuş ət yeyən bir qadının oğluyam.”*⁵⁰ buyuraraq qarşısındakına təskinlik verərdi. Ona baxan üzünü çevirməzdi, Onun üzündəki nuranilik və ruhanilik bir çox adamın: *“Bu üzün sahibi yalançı olmaz.”*⁵¹-deyərkən müsəlman olmalarına səbəb olardı.

Onun söhbətlərindəki mənəvi təsir səbəbi ilə səhabələr hədis kitablarında Onu dinlərkən *“Sanki başlarına quş qonmuş və onu hürküdüb qaçırmaq üçün heç tərپənmədən diqqətli dinlədiklərini.”*⁵² rəvayət etmişlər.

Allah Rəsulu (s.ə.s.) ətrafındakı səhabələrə ruhani bir həyat yaşadırdı. Səhabələr Onun söhbətlərindəki bu dini hissi, həyəcanı, eşqi, vəcdi elə yaşayıb yaşatmışlar ki, bu ününü bu zamana qədər yox olmadan gəlib çıxmışdır. Ruhani həyatı yazılı və ya şifahi olaraq anlatmaq mümkün olmadığı üçün o, könlükdən-könlülə yol taparaq, qəlbədən-qəlbə keçərək bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. *“Mömin möminin aynasıdır.”*⁵³ hədisində ifadə edildiyi kimi, halların və duyğuların tədrisi bərabər olmaqla meydana gəlir. Allah təala: *“Biliniz ki, Allahın Rəsulu aranızdadır.”*⁵⁴ *“Sən onlar arasında*

49 Buxari, Təyəmmüm 1; Darimi, Siyə 28

50 İbn Macə, Ətimə 30

51 Bax: Tirmizi, Qiyamə 42; İbn Macə, İqamə 174

52 Buxari, Cihad 37; İbn Hənbəl, İV, 27861.

53 Əbu Davud, Ədəb 49; Tirmizi, Birr 18.

54 əl-Hucurat, 49/7

olduğun müddətcə Allah onlara əzab etməz."⁵⁵ -deyə buyurur. Bu ayələrdə ifadə edilən Allah Rəsulunun (s.ə.s.) əsri-səadətdən sonra ümmətlə bərabər olması və hər zaman aramızda olması mənəvi bir vəziyyətdir.

Ayə və hədislərdə ifadə edilən, Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) və onun əshabının yaşadığı ruhani həyat, təsəvvüfi həyat tərzinin bünövrəsini meydana gətirmişdir. Bu həyat yaşanaraq, qəlbdən-qəlbə inikas edərək mənəvi hal vasitəsilə nəql edilmişdir.

9. Təsəvvüf batini elmdir

Təsəvvüf qəlbə və insanın daxilinə əhəmiyyət verən bir elmdir. Bu baxımdan bəziləri təsəvvüfi belə tərif etmişlər:

Cüneyd Bağdadi: "Xaricinə əhəmiyyət verən bir sufi görsən bil ki, onun daxili xarəbdir."

Zünnun Misri: "Sufi danışdığında öz vəziyyətinə uyğun olaraq danışır, özündə olmayan bir şeydən əsla bəhs etməz. Dilini söz söyləməkdən uzaq tutsa, hərəkətləri vəziyyətindən xəbər verər."

Əbu Məhəmməd Murtaiş (v.328/939): "Sufi, himməti addımını keçməyəndir." Təsəvvüf bir daxili elmdir. "*Namazlarını ixtlasla qılan möminlər qurtuluşa çatdı*"⁵⁶ -deyə buyurmuşdur. "*Məni xatırlamaq; zəhnindən çıxarmamaq (zikr) üçün namaz qıl!*"⁵⁷ ayəsində namazın əsil məqsədinin insanın daxili ilə əlaqədar olmasına işarə vardır.

Əməl və ibadətlərin düzlüyü, əməllərin icrası zamanı niyyətin sağlam olmasına bağlıdır. Bu səbəblə "*Əməllər ancaq niyyətlərə görədir*" -deyə buyurmuşdur. Qəlbdəki niyyət xalis olmadan icra

55 əl-Ənfal, 8/33

56 əl-Muminun, 23/1-2

57 Taha, 20/14

edilən əməl və ibadət, zahirən şərtlərə nə qədər uyğun olsa da məqbul sayılmaz. Ondən gözlənilən nəticə hasil olmaz. Belə ki: *“Namaza qalxdıqları vaxt, tənbel-tənbel qalxarlar. İbadətlərini insanlara göstərmək üçün edərlər və Allahı çox az xatırlayarlar.”*⁵⁸ ayəsində izah edilmək istənən də budur. Yenə: *“Yazıqlar olsun o namaz qılanlara ki, onlar, qıldıqları namazdan qafildirlər.”*⁵⁹ ayəsində iqlassız, qəflətlə edilən ən qiymətli ibadətin faydasından belə bəhs edilməməkdədir. Bu proses, ibadətlərin ancaq qəlb ilə qiymət qazanacağını bildirir. Belə ki, bir hədisdə, ən məqbul ibadətlərdən olan “elm, cömərdlik və muharibədə öldürülmə” kimi felləri insanlar niyyətlərinin saleh olmaması səbəbiylə həyata keçirdikləri üçün cəhənnəmə gedəcəklərindən xəbər verilir.⁶⁰

Təsəvvüfçülər, *“Allah sizə zahir və batini nemətlərini bol-bol verir.”*⁶¹ ayəsində ifadə edilən zahiri nemətlərin orqanlarla Allahın ehsanı olan ibadətlər olduğu, daxili nemətlərin də qəlbdeki duyğular və mənəvi hallar olduğu bildirilmişdir.⁶²

10. Təsəvvüf xavassa aid lədün elmidir

Cüneyd: *“Sufilər, aralarına başqalarının daxil ola bilmədiyi bir qrup kimidir. Daim Allah ilə bərabər olduqlarından onları Allahdan başqası tam mənasiylə dərk edə bilməz.”*

Əbu Süleyman Darani (v.215/830): *“Təsəvvüf Haqqdan başqasının bilmədiyi əməllərin sufi üzərində cərəyan etməsidir.”*

Təsəvvüf, xəvassa aid lədün elmidir. Təsəvvüfçülərə görə Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) Allahdan aldığı üç növ elm vardır. Bunlardan birincisi, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) əshabının hamısına öy-

58 ən-Nisa, 4/142

59 əl-Maun, 107/4-5

60 Bax: Tirmizi, Zöhd 4

61 Loğman, 31/20

62 Bax: əl-Luma, s. 44

rətldiyi; əmr və nəhylərdən meydana gələn şəriət elmi, digəri səhabənin bəzilərinə öyrətdiyi xüsusi elm (təriqət, təsəvvüf ya da xavass elmi) bir digəri də Allah ilə öz arasında gizli bir sirr olan və mənasını sadəcə özü bilən elmdir. Qurandakı hürufi-müqəttə və mütəşabeh ayələr bunlardandır. Allah Rəsulunun (s.ə.s.): *“Siz mənim bildiklərimi bilsəydiniz, çox ağlayar, az gülərdiniz.”*⁶³ hədisindən Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) aldığı hər elmi söyləmək məcburiyyətində olmadığını görürük. Əlavə olaraq bəzi hədislər Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) bəzi səhabələrə xüsusi elm öyrətdiyinə dəlalət edir. Hz. Əbu Hüreyrə deyir ki: *“Mən Allah Rəsulundan (s.ə.s.) iki qab elm aldım. Bunlardan birini xalqa danışdım. Digərini danışacaq olsam, bu boynum kəsilərdi.”* Təsəvvüfçülərə görə bu hədisdə bildirilməyən elm,⁶⁴ şəriətə və Peyğəmbərə (s.ə.s.) olan sevgi və məhəbbətdən yaranan batni lədünlərdir.

Allah Rəsulundan (s.ə.s.) elmi-xavass adı ilə öyrənilən və daha sonrakı nəsillərə yazılı və şifahi olaraq deyil, mənəvi vərasət, ruhi təcrübə və hal yolu ilə intiqal edən; ibadət və məhəbbət nəticəsində əldə edilən, elmi-lədünlər adı ilə zikr edilən bir bilgi növü vardır.

OXUMƏTNI

Rəsulullah -səlləllahu əleyhi və səlləm- həyatın hər sahəsində gözəl bir örnək olduğu kimi, insanları tərbiyə və təmizləmə məsələsində də ən gözəl örnəkdir. Onun Peyğəmbər olaraq çoxsaylı vəzifə və səlahiyyəti var. Ancaq bunların içərisində uca Allahın ona verdiyi bu dörd vəzifə önə çıxmaqda və daha da önəmli olmaqdadır:

1. *İlahi vəhy almaq. Peyğəmbərimiz uca Allahın çox zaman Cəbrail-əleyhissəlam- vəsitisilə göndərdiyi kəlamına ünvan olmuşdur.*

63 Buxari, Kəsuf 2; Müslim, Səlat

64 Buxari, Elm 42

Uca Allahın istəyib lütf etməsi ilə baş verən bu vəhy almaq keyfiyyəti Peyğəmbərimizin axirətə köçməsi ilə sona çatmışdır.

2. *Qurani-Kərimlə nazil olan ehkam və həqiqətləri mübarək hədislərdə və siyəri-nəbidə olan əsaslara uyğun olaraq şərh və izah etmək. Rəsulullahın bu elmi səlahiyyəti müctəhidlər tərəfindən davam etdirilmişdir.*

İlahi ehkamin şərh və izahı, bəşəri həyatın yeni düzən və ehtiyacları qarşısında «ictihad» adı altında davam etməkdədir. Əhli olmadığı zaman bu keyfiyyət bəzən arxa plana keçmiş kimi görünərsə də, ona aid olan ehtiyac və zərurət hər zaman diri qalmışdır. Bu vəzifə ictihad səviyyəsinə çatan alimlərə aiddir.

3. *Dinin əmr və qadağalarını müəssisə və sistem halında tətbiq edən, onu canlı saxlayan idarəetmə nüfuzuna sahib olmaq. Bu da xəlifələr tərəfindən davam etdirilmişdir.*

4. *Ruhlarda özünü göstərməklə insanların iç aləmini təmizləyib saflaşdırmaq. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- aid olan vəhyi nəql etməkdən başqa bütün vəzifələrin onun ardınca gələnlər tərəfindən davam etdirilməsi məcbur olduğu kimi, onun insanların iç aləmini təmizləyib, saflaşdırmaq vəzifəsinin də sona çatmaması və bunun şeyxlər, ulular tərəfindən qiyamətədək davam etdirilməsi də eyni şəkildə tələb ediləndir və məcburidir. Çünki möminlərin yalnız zahirinin deyil, daxilinin də təmizlənməsi ancaq və ancaq bu yolla mümkün ola bilər. Elə buna görə də, təsəvvüfə bağlı olan üsul və əsasların ana qaynağı, ruhu Quran və hədislərdə olan bu nəbəvi fəaliyyətin hər zaman və məkanda davam etməsindən ibarətdir. Ulular zümrəsi və onların fasiləsiz olaraq davam etmək gerçəyinin qaynağı bu zərurət və ehtiyacdır.*

IV. KLASSİK TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATI

Quran və sünnədən bəhrələnən təsəvvüfi həyat və təsəvvüfi düşüncə, yüksək bir ad qazanaraq sistematik bir hala gətirilmişdir. Özlərindən sonra gələnlərin istifadə etmələri üçün yazılan təsəvvüfi əsərlər və bu əsərlərin müəllifləri bunlardır:

1. Haris ibn Əsəd Muhasibi (v.243/857). Əsərləri zamanımıza qədər gəlib çatanların demək olar ki, birincisidir. Otuza yaxın əsər arasında onun "*ər-Riayəli-hüquqillah*" adlı əsəri klassik təsəvvüf ədəbiyyatı içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, öz əsərləri ilə Quşeyri və Qəzaliyə böyük təsir etmişdir. Əsərləri bir neçə dəfə çap olunmuş və biri Əbdülhakim Yücəyə, digəri Şahin Filizə aid olmaqla iki dəfə türk dilinə tərcümə edilmişdir.

2. Hakim Tirmizi (v.320/932). Təsəvvüfi düşüncənin ilk təmsilçilərindən hesab edilir. Onun "*Xətmül-vələyə*" adlı əsərindən İbn Arabi qaynaq olaraq istifadə etmişdir. Əsər Osman Yəhya tərəfindən nəşr edilmişdir. (Beyrut 1965)

3. Əbu Nasr Sərracın (v.378/988) "*əl-Luma*" adlı əsəri təsəvvüf elminin mənbələri və meydana çıxmağı haqda xəbər verir. Bu təsəvvüf məfhumlarını geniş bir şəkildə ələ alan ilk əsərdir. Əsər Nicholson tərəfindən İngiltərədə, Əbdülhalim Mahmud tərəfindən Qahirədə nəşr edilmiş (Qahirə 1960) və H. Kamil Yılmaz tərəfindən "*İslam təsəvvüfü*" adı ilə türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul 1996)

4. Əbu Bəkr Kələbazi (v.380/990). Kəlam, fıqh və hədis alimi olan Kələbazi, "*ət-Təərrüf*" adlı əsərində etiqadi mövzularla birlikdə təsəvvüfi məfhumları izah etmişdir. Bir neçə dəfə çap edilmiş və Süleyman Uludağ tərəfindən "*Doğuş dövründə təsəvvüf, təərrüf*" adıyla türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul, 1979)

5. Əbu Talib Məkkinin (v.386/996) *“Qutul-qulub”* adlı əsəri, zöhd, ibadət, itaət mövzuların və təsəvvüfün praktiki cəhətlərini izah etmişdir. Əsərdən Qəzali mənbə kimi istifadə etmişdir. Həmin əsər biri Məhərrəm Tan (İstanbul 1999) və digəri Yaqub Çiçək-Dilavər Səlvi (İstanbul 2003) tərəfindən iki müxtəlif variantda türkcə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur.

6. Əbdülkərim Quşeyrinin (v.465/1072) *“ər-Risalə”*si, sünni təsəvvüfi sistemləşdirməsi baxımından klassiklər arasında mühüm bir yer tutur. Quşeyri, Əbu Nuaym kimi, Süleminin tələbəsidir. *“Quşeyri risaləsi”*nin üzərində şərh və tərcümələr edilmiş və əsər ərəbcə bir neçə dəfə çap edilmişdir. Osmanlıca tərcümələrindən başqa, Latınca hərflərlə Tahsin Yazıcı, Əli Arslan və Süleyman Uludağ tərəfindən ayrı-ayrılıqda türk dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

7. Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl-Xucvirinin (v.465/1072) *“Kəşfülməhcub”* adlı əsəri farscadır, (Tehran, 1338/1919) İsad Əbdülhadi Qəndil tərəfindən ərəbcəyə (Qahirə, 1974) Süleyman Uludağ tərəfindən türkcəyə tərcümə edilmişdir. (İstanbul 1982)

8. Məhəmməd Qəzali (v.505/1111). Kəlam, fəlsəfə və təsəvvüf sahəsində ustad olan Qəzali təsəvvüfə daha çox əhəmiyyət vermişdir. Onun *“Ehyau ulumiddin”* adlı əsəri digər elmlərdə olduğu kimi təsəvvüf sahəsində yazdığı ən böyük əsərlərdəndir. İslâm dünyasının ən məşhur əsərlərindən biri olan *“Ehya”*nın müxtəlif dillərdə çoxlu nəşrləri vardır. Biri Əhməd Sərdaroğluna, digəri Əli Arslana aid olmaqla iki türkcə tərcüməsi vardır.

9. Əbu Hafs Ömər Sührəverdi (v.632/1234). Bağdadda “şeyxlər şeyxi” olan Sührəverdi təriqət dönəmi təsəvvüfinün qaynaqlarından olan *“Əvarifül-məarif”*in müəllifidir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq o, *“Əvarif”* də təkyə həyatı və xəlvət ədəbi kimi mövzula-

ra da yer vermişdir. Əsərləri H. Kamil Yılmaz və İrfan Gündüz tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir.

10. Muhyiddin ibn Arabi (v.638/1240) təsəvvüfi təfəkkürün ən mühüm təmsilçilərindəndir. Vəhdəti-vücuda mövzusunu sistemlik hala gətirmişdir. *“əl-Fütuhətül-Məkkiyyə”* onun ən məşhur əsəridir. *“Fususül-hikəm”ə* A. Avni Konukun tərcümə və şərh, ən son yazılan və ən mühüm şərhərdən biridir.

11. Mövlana Cəlaləddin Rumi (v.672/1273) Eşq və vəcd şairidir. Duyğulu dünyasını şeirlə ifadə etmiş, *“Məsnəvi”*ni bəşəriyyətə bəxş etmişdir. Farsca olan *“Məsnəvi”*si çox bəyənilmiş, oxunmuş, əzbərlənmiş və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək şərhlər yazılmışdır.

V. TƏSƏVVÜFÜN MÖVZUSU

Təsəvvüfün mövzusu ümumi olaraq Allah, varlıq və insandır. Kəşf, vəcd və vicdan baxımından Allahı zat, sifət və felləriylə tanımaqdır (mərifəti-ilahiyyə). İnsanın ruh və nəfs nöqtəyi-nəzərindən vəziyyəti, ruhun təsfiyəsi, nəfsin təzkiyəsi və əxlaqın ucaldılması təsəvvüfün mövzudur. Məsnəvi məqamlar, vəcd, eşq, sevgi, kimi duyğular təsəvvüfün mövzularına daxildir.

Kainat və varlıq da təsəvvüfün mövzuları arasında özünə yer tutur. Çünki təsəvvüf Allah, insan və varlıq arasındakı əlaqəni *“vəhdəti-vücuda”*, *“vəhdəti-şühud”* ya da *“tövhid-i-vücuda və şühud”* kimi mövzularla incələyir.

VI. TƏSƏVVÜFÜN MƏQSƏDİ

Kainatda heç bir şey, məqsədsiz və təsadüfi deyil. Hər şeyin bir məqsədi və qədəri vardır. Allah Rəsulu (s.ə.s.) peyğəmbər olaraq kainata göndərilməsinin bir məqsədi olduğunun və bunun da “ən

gözəl əxlaqı tamamlamaq” olduğunu açıq bir şəkildə ifadə etmişdir. Elmlərin və xüsusilə də İslam elmlərinin müştərək bir məqsədi dünya və axirət xoşbəxtliyidir. Təsəvvüfün məqsədi, insanı pis əxlaqdan, çirkin iş və əməldən uzaqlaşdırmaq, gözəl vəsflərlə bəzəmək, Allah və Rəsulunun (s.ə.s.) əxlaqını mənimsəməkdir.

Bu əsas məqsəd üzərində ittifaq edilmişdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi və yolları müxtəlifdir. Bəzi təsəvvüfçülər, bu məqsədə çatmaq üçün ibadət və zikri, bəziləri riyazəti, bəziləri də eşq və vəcdi uyğun görmüşlər. Bunların hamısının son nəticəsi isə vüslətdir. Vüslətə çatmağın ən gözəl yolu, “üsveyi-həsənə” olan Allah Rəsuluna (s.ə.s.) tabe olmaqdır.

VII. TƏSƏVVÜFÜN DİGƏR ELMLƏRLƏ MÜNASİBƏTİ

Təsəvvüf, xüsusiyyəti etibarı ilə dini bir elm olaraq digər İslam elmləri ilə, eləcə də fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, ədəbiyyat şeir, musiqi, hüsnüxətt kimi elmlərlə əlaqədərdir. İslam elmlərinin içində, təsəvvüfdən başqa, digər elmlərlə bu qədər yaxından maraqlanan başqa bir elm yoxdur.

İslam elmlərinin bir-birindən ayrılaraq müstəqil şəkildə sistemləşmə prosesi hicri II əsrdən etibarən başlayır. Əvvəllər İslam elmləri bütöv bir sistem şəklində idi. Bir-birindən ayrılmış, xüsusiyyətləri və üslubları müstəqil bir elm kimi formalaşmamışdı. Fiqh, təfsir, hədis və təsəvvüf kimi elmlər arasında əlaqələr davam etməkdədir.

1. TƏSƏVVÜF VƏ DİGƏR İSLAMİ ELMLƏR

a. Təsəvvüf və kəlam elmi

Kəlam elmi mövzu baxımından hər şeydən öncə uca Allahın zat və sifətlərindən, onun birliyindən bəhs edir. Kəlam elminin bir

qayəsi Haqqı sübut etmək və batili rədd etməkdir. Bu yolla islama qarşı yönəldilən tənqid və etirazlara cavab vermək və İslamın haqq din olduğuna insanları inandırmaq da onun hədəflərindən biridir.

Təsəvvüfün hədəfi isə kamal sifətlərə sahib olan, nöqsan sifətlərdən uzaq, uca Allahu qəlbən də tanıya bilmək, yəni mərifətullahdır.

Kəlam elmi əqaidlə bağlı çətinlikləri kitab və sünnəni əsas götürərək ağıl vasitəsilə həll etməyə çalışır. Ancaq səbəblər aləmində səbəbdən müsəbbibə doğru bir idrak yolu ilə gedən ağıl insanı həqiqətə çatdırmaqda təkbaşına yetərli deyil. Qəlbi görüş və duyğulara da zərurət dərəcəsində ehtiyac hiss edilir.

Təsəvvüf ağılın gücünün çatmadığı məsələlərdə qəlbi yardıma çağıraraq təslimiyyətlə yola davam edir. Belə məsələləri Quran və sünnəyə uyğun olan kəşf və ilham kimi qəlbdəki təcəllilərlə aydınlığa qovuşdurur. Bu yolla insana sonsuz bir rahatlıq verir.

Qəlbi fəaliyyətə olan ehtiyac kəlam alimlərinə görə də qəbul edilən bir keyfiyyətdir.

b. Təsəvvüf və təfsir elmi

Təfsir elmi bəşəriyyətə hidayət rəhbəri olaraq təqdim edilən Qurani-Kərimin dərin mənalarını ortaya çıxarıb izah etməyə çalışan bir elmdir. Bu yönü ilə təfsir insanın iç aləmini təmizləyib onu kamala çatdırmağı hədəf seçən təsəvvüf üçün istədiyi dərman və reseptləri təqdim edən bir həkim vəzifəsini icra edir. Çünki təsəvvüf elmi öyrəndiyi mövzuları araşdırarkən, özünəxas olan üsulları müəyyən edərək təməl qaynaq olaraq Qurani-Kərimi əsas götürür.

Təsəvvüf əhlinin başlıca bərəkət və ilham qaynağı Qurani-Kərim olduğundan mütəsəvvüflər təfsir elminə də böyük xidmət-

lər göstərmişlər. Ayələrin işarə etdiyi mənalarnı ortaya çıxararaq bu elmin zənginləşdirilməsinə yardım etmişlər. Demək olar ki, bu baxımdan təsəvvüf böyükləri Quranın təfsirində onun kəlmələrindəki dərin dəryaya baş vuraraq çoxlu hikmətlər əldə etməyə çalışmışlar və bunun önəminin üzərində durmuşlar. Bu baxımdan ilahi kəlamın məzmununu adi kəlmələrdəki darlığa həbs etmək doğru deyil. Ancaq bu fəaliyyətin də systemsiz və qaydasız olduğu düşünüləməlidir. Bir ayəyə işari məna (batini məna) verərkən bu üç məsələyə əməl edilmişdir:

1. İşari mənanın zahiri məna ilə təzad təşkil etməməsi

2. Verilən mənanın Quran və sünnənin məzmununa uyğun olması

3. İşari məna üçün kəlmələrin əvvəlinin və sonunun uyğunluğu, bir-birini tamamlaması

Qurani-Kərimi işari tərzdə təfsir edən əsərlərə misal olaraq Əbu Əbdürrəhman Süləminin «*Həqiqiyyət-Təfsir*»ni, Quşeyrinin «*Lətaiful-İşarat*»ını və Bursalı İsmayıl Haqqının «*Ruhul-Bəyan*» adlı təfsirlərini göstərmək olar. Bunlardan başqa Mövlana və İbnul-Ərəbi kimi mütəsəvvüflərin əsərləri də bir çox mübarək ayənin işari təfsiri ilə zənginləşmişdir.

Təfsir üsuluna dair kitablarda müfəssirlərin bilməsi zəruri olan elmlər sayılarkən uca Allahın seçilmiş qullarına bəxş etdiyi «vəhbi elm»in də adı çəkilir. Bu elm də ancaq uca Allaha təqva, yaradılmışlara qarşı təvazökarlıq, dünyaya münasibətdə zöhd və nəfsə münasibətdə amansız bir mücadilə ilə əldə edilə bilər. Belə ki, bir hədisdə bu gerçək ifadə edilmişdir: «*Bilgi ilə əməl edənlərə Allah bilmədiklərini də öyrədir*».⁶⁵

65 Əbu Nuaym, «Hilyə», X, 15

Deməli, mənəvi tərbiyə və təmizlənmə ilə qəlb aləmində inkişaf əldə edilməsə, Quran, kainat və insanın sirlərini bilmək mümkün deyil.

c. Təsəvvüf və hədis\siyər elmi

Hədis elmi Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söz, davranış, yaradılış, ya da gözəl əxlaqı ilə bağlı xüsusiyyətlərini öyrənən bir elmdir.

Başqa islami elmlər kimi, təsəvvüfin də Qurani-Kərimdən sonra üz tutduğu ikinci qaynaq hədisdir. Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- həyatını, maddi-mənəvi bütün yönləri ilə ortaya qoyacaq bir zənginliyə sahib olan hədislərin təsəvvüfün formalaşdırılması inkişaf etməsində üzərinə götürdüyü vəzifənin böyüklüyünü anlamaq heç də çətin deyildir. Çünki zöhd, günah və haramdan qaçmaq, ehsan, təvazökarlıq, başqasını düşünmə, səbir, şükür, təvəkkül kimi mənəvi mövzularla bağlı hədislər təsəvvüf əhlinin anlayış və düşüncələrinin təməllərini təşkil edir. Təsəvvüfü yaxından maraqlandıran bu və bunun kimi mövzularda kainatın fəxri olan Peyğəmbərimizin ruhani həyatı ilə bağlı sözləri, davranışları təsəvvüflə hədis elmini bir-birinə yaxınlaşdırmış və onları ayrılmaz bir bütövə çevirmişdir.

Təsəvvüf əhlinin fəzilətli həyatındakı gözəlliklər Peyğəmbərin - səllallahu əleyhi və səlləm- həyatından bir yansıma olub, yazılı hədis mətnlərini tamamlayan bir ünsürdür. Təsəvvüf əhlinin hal və davranışları mübarək hədislərin əməli olaraq şərh olunmasıdır. Başqa bir ifadə ilə hədislərin nəzəriyyədən əmələ ötürülməsi yolu ilə sonrakı müxtəlif zaman və məkanlarda davam etdirilməsidir.

Təsəvvüfün bir elm olaraq ortaya çıxmasından öncə istər hədisçilər, istərsə də mütəsəvvüflər tərəfindən qələmə alınan «*Kita-büz-Zöhd*»lər, hədis elmi ilə təsəvvüf arasında bir körpü olmuşdur.

Digər bir tərəfdən, təsəvvüf əhli mübarək hədislərə işari mənalılar verib, onu izah etməklə hədis elmini zənginləşdirmişlər. Hətta bəzi sufilər hədisçilər tərəfindən mənimsənməsə də, Hz. Peyğəmbərin-səllallahu əleyhi və səlləm- ruhaniyyətindən kəşf yolu ilə də hədis alına biləcəyini qəbul etmişlər.

Tarixdə Hakim-Tirmizi və Kəlabazi kimi sufi olduğu bilinən və hədisə dair əsər yazan təsəvvüf böyükləri var. Eyni şəkildə, hədisçi olaraq şöhrət tapdığı halda, hədis elminin ölçüləri ilə birgə sufilərin metodlarını da mənimsəyən hədis alimləri də olmuşdur.

d. Təsəvvüf və fiqh elmi

İslamın ilk zamanlarında dini və dünyəvi bütün məsələlərlə bağlı bilinməsi zəruri olan hər şey fiqh adı altında öyrənilir, bu elmlə məşğul olanlara da fəqih deyilirdi. Bu mənada fiqh kəlməsi varlığın və hadisələrin hikmətini bilən, insanın dini məsələlərdə lehinə və əleyhinə olan məsələləri bir-birindən seçməyə imkanı olan bir şəxsi ifadə edirdi. Sonradan bu məsələ ilə bağlı elmi fəaliyyətin genişlənməsi ilə fəqihlər etiqadi və əxlaqi hökmləri fiqhdən kənar saxlayaraq, onu ancaq əməli və qəzai hökmlərə həsr etmişlər. Bu gün də fiqh deyiləndə bu nəzərdə tutulur.

Təsəvvüf də insanın lehinə və əleyhində olanları həm zahiri, həm də batini yönü ilə bilib, ondan doğan nəticələrə əməl etməsidir. Fiqh, dəstəmaz, təmizlik, namaz, oruc kimi əməli məsələlərin zahiri doğruluq şərtlərini bildirir. Təsəvvüf isə qəlbi təmizləyib, qulu mərifətə və qəlbi həssaslığa hazırlayır. Bu, o ibadətin kamilliyi üçün ən əlverişli şəraitin hazırlanması deməkdir. Bu baxımdan təsəvvüfə fiqh elminin ruhani əsası və mahiyyəti mənasında «fiqhi-batini», ya da «fiqhi-vicdani» də deyilmişdir.

Heç sübhəsiz, fiqh elminin qayəsi əməlin mükəmməl, yəni Allah yanında məqbul olacaq bir tərzdə yerinə yetirilməsini təmin

etməkdir. Belə bir mükəmməllik isə ancaq təsəvvüfi düşüncələrin təmin etdiyi ruhi kamilliklə gerçəkləşə biləcəyindən bu iki elmi bir-birinin, sanki tamamlayıcısı saymaq doğru olar. Çünki təsəvvüfün əsil hədəflərindən biri də insanı dinin metafizik, yəni ruhani həqiqətlərində zirvəyə ucaltmaqdır, onun bütün əməl və davranışlarını kamilləşdirməkdir. Əməllərin zahiri şərtlərini izah və müəyyən edən fiqh elminin əsil qayəsi ancaq təsəvvüfi kamilliklə gerçəkləşə bilər. Məsələn, namazın təmizlik və qaydalara uyğun icra edilməsi kimi zahiri şərtlərinin necə yerinə yetiriləcəyi fiqh elmində göstərilir. Hətta, niyyət kimi mənəvi bir şərtin lüzumu da izah olunur. Zahiri şərtlərinə əməl edilmiş olan ibadət qəbul olunması üçün qəlbin riya, həsəd kimi xəstəliklərdən azad olması zəruri olduğu halda, fiqh bu mənəvi sahəni nizamlamaq işi ilə məşğul olmamışdır. Bu sahəni də təsəvvüf nizamlayaraq ibadətə zahiri qədər batini şərtlərini də gerçəkləşdirməyə çalışır. Çünki fiqh elmi hamı üçün olan şəriətin bir şöbəsi olmaqla ancaq zahiri məsələlərlə məşğul olur. İnsanların şəriət məsələləri ilə bağlı borcu da zahirdən ibarətdir. Ancaq ibadətləri qəbul, ya da rədd etmək haqqı yalnız özünə aid olan uca Allah zahir qədər batini də mütləq bir şəkildə bilir və batini təmizlik də Onun qulda görmək istədiyi təməl xüsusiyyətlərdən biridir.

Fəqihlər namaz, oruc, həcc kimi ibadətlərlə nikah, talaq, ticarət, qisas kimi məsələləri incələyib hökmlərini müəyyən edərkən, mü-təsəvvüflər bunların zöhd, təqva və ixlas kimi mənəvi güclə icra edilməsinə önəm vermişlər. Eyni şəkildə, Qurani-Kərim də ibadətlərin mənəvi yönünə daha çox üstünlük verir, qulu zöhd və təqva yönəldirir.

Təbii ki, bu, təsəvvüf əhlinin fiqhə önəm vermədiyi, ya da fiqh elmi ilə yetərinəcə maraqlanmadığı mənasına gəlmir. Əksinə, Qəzali, İbn Ərəbi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, İmam Rəbbani və Xalid

Bağdadi kimi bir çox mütəsəvvüflər zahiri elmlərdə də səlahiyyət sahibi olan böyük alim və fəqihdirlər.

2. TƏSƏVVÜF VƏ TƏCRÜBİ ELMLƏR

Təcrübi elmlər, yəni laboratoriya müşahidələri ilə sübut olunan elmlərin ilk baxışda təsəvvüflə heç bir əlaqəsinin olmadığı görünsə də, gerçək belə deyil.

Varlıqların və hadisələrin yaranmasındakı hikmət və keyfiyyətə bağlı axtarışlar apararı hər bir elmi fəaliyyətin yolu sonda metafizik bir nöqtəyə çatır. Bu da fənni elmlərin təsəvvüflə qovuşduğu nöqtədir. Çünki təsəvvüf, kainatdakı bütün varlıqların sirr və hikmətlərini, yəni metafizik yönələrini ümumi olaraq təhlil, təsbit və müəyyən edir.

İnsanı, Allah və ondan başqa olan bütün yaradılmışlarla daha dəqiq, bütün maraqlara cavab verə biləcək bir səviyyədə olan bir elmə, yəni həqiqət iqliminə qovuşdurur.

Fənni elmlərin maraq sahəsi maddi aləm, yəni təbii şeylərdir. Bu elmlərin varlıqlarda aşkar etdiyi gerçəklər onlara ilahi təyinatla yerləşdirilmiş olan xüsusiyyətlərdir. Buna görə də, maddi aləmə aid olan hər kəşf Yaradıcının qüdrət və əzəmətinə bir dəlil olaraq ortaya çıxır. Bu nöqtədən çıxış edərək fənni elmlərin müəyyən mənada ilahi sənət xariqələrinə çatmağa kömək etdiyini söyləmək mümkündür.

Başqa yöndən İslam, maddəni belə, metafizik yönələri ilə birlikdə incələyir. Bu gün müasir fənni elmlər də bu izaha yaxınlaşmışdır. Çünki maddi aləmdəki hər kəşf yeni bilinməyənlərə qapı açır və insan düşüncəsini sonsuz bir məsafəyə yönəldir. Maddi aləmin təsiri ilə olan bu fəaliyyətin sonunda da bir sıra metafizik hadisələr üzə çıxır. Xüsusilə, müasir dövrümüzdə bu elmlərin

ağıllara heyrət, heyranlıq verən nöqtələrə çatması, nəticədə, fiziki gerçəklərin metafiziklə üz-üzə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də, həqiqəti yalnız maddəyə aid etmiş olan materialist düşüncələr iflasa uğramışdır. Keçən əsrin tabularından biri olan Lavoisier (Lavuazye) qanunu yıxılmış və fəlsəfə ilə din arasındakı əsas ixtilaf mövzularından biri olan «maddənin qədim olduğu» görüşü artıq tarixdə qalmışdır. Maddənin əsil deyil, zahiri bir surət və sıxılmış bir enerji olduğu həqiqəti atomun parçalanması ilə isbat edilmiş və bu yolla da maddə deyilən şeyin enerjinin müəyyən bir qəlibdə saxlanması ibarət olduğu ortaya çıxmışdır. Bundan başqa, xüsusilə fizika, kimya, biologiya və astronomiyadakı yeni kəşflər dinin və Qurani-Kərimin ülvi mahiyyətini təsdiq edən çoxsaylı yeni dəlillərin ortaya çıxmasına yol açmışdır.

Təsəvvüf sirləri dərk etmək məqsədi ilə kainatı təhlil etdiyinə görə fiziki gerçəklərin sonunda metafizik xüsusiyyətlərlə üz-üzə gələn fənni elmlərin təsəvvüflə hər hansı bir şəkildə əlaqəsinin olduğunu qəbul etmək bir zərurətdir.

Məlum olduğu kimi, mütəsəvvüflərin gözündə dünya Allahın adlarının təcəlli məkanıdır. Kainatda olan hər bir varlıq böyük bir sənət xariqəsidir. Gündəlik həyatda qarşılaşılan və heç düşünmədən keçib-gedilən hadisələr haqqında cildlərlə kitab yazıla bilər. Kainat hər gün müşahidə etdiyimiz, ancaq üzərində düşünmədiyimiz xariqələrlə doludur. Cücərən otlara, açan çiçəklərə, meyvə verən ağaclara ibrət gözü ilə baxılsa və bunların torpaqdan rəng, qoxu, ləzzət kimi xüsusiyyətləri necə əldə edib çıxara bildikləri düşünülərsə, ilahi qüdrətin belə təzahürləri qarşısında heyrətdə qalmamaq mümkün olmaz. Qısacası, mütəsəvvüflər kainatda heç bir şeyin boş yerə yaradılmadığını sadəcə zahirləri ilə deyil, bütün qəlbləri ilə də qəbul etmişlər.

Quran və insan kimi, kainat da uca Allahın ilahi adlarının tərkibləri ilə meydana gəlmişdir. Bütün fənni elmlər müəyyən mənada bu tərkiblərin kainatdakı təzahürləri olan adətullahın hikmətlərini axtarmağa borcludur. Bu borcu yerinə yetirəndə isə mütləq bir acizliklə qarşılaşacaq.

3. TƏSƏVVÜF VƏ ƏDƏBİYYAT

Əsil fəaliyyət sahəsi könül aləmi olan təsəvvüf mənəvi hiss, fikir və həyəcanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərə, misralara, yəni sözə də çevirmişdir. Beləliklə, fərd olaraq hər bir kəsə birbaşa qovuşa bilmədiyi halda, sətirlər vasitəsi ilə çatmışdır, sadəcə könüllərə deyil, dərinlik və məzmun genişliyinə sahib olduğuna görə də ədəbiyyata böyük bir zənginlik vermişdir.

«Təkyə ədəbiyyatı» adı altında özünü göstərən sadə, axıcı, bəzən lirik və bəzən didaktik növdə olan ədəbi nümunələrə dini-təsəvvüfi dəyərlər də güclü təsir etmişdir. Allahın birliyindən bəhs edən tövhid, Ona yalvarışları ifadə edən münacat və həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan eşq, məhəbbət və həssaslığı mövzu seçən nət kimi ədəbi növlər xalqın mənəviyyatının gücləndirilməsində, dərddli və yorğun könüllərin təsəlli tapmasında, günah, üsyan və qəflətdən uzaqlaşdırılmasında, cəmiyyətdə sevgi, qardaşlıq, sülh və əmin-amanlığın təmin edilməsində çox faydalı bir vəzifə yerinə yetirmişdir.

Bu cür ədəbi əsərlər verən mütəsəvvüflər dini həyəcanın geniş xalq kütlələrinə ötürülməsində, mənəvi dəyərlərin canlı tutulmasında önəmli işlər görmüşlər. Xoca Əhməd Yəsəvi, Hacı Bayram Vəli, Əşrəfoğlu Rumi və Əziz Mahmud Hüdayi -qaddəsallahu əsrarahum- bunların başçılarıdır.

Nəsr növündə də əsərlər yazılmış olmasına baxmayaraq, mənzum əsərlərin çoxluğu səbəbi ilə divan ədəbiyyatı deyə bilinən bu mərhələdə də təsəvvüfə bağlı olan düşüncə və dərinliyin böyük təsiri olmuşdur. Şeirlərin kəlmə xəzinəsində olan bir çox rəmzlərlə təsəvvüfi incəliklər yüksək bir zövqə müraciət etmiş və bu müraciət gözəl bədii biçimdə ifadə edilmişdir.

Nətlər Hz. Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan sevgi və məhəbbətin misralara tökülmüş yanq tərənnümləridir. Könüllərə nəqş edilən məhəbbət tablolarıdır. Hz.Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan dərin sevgi və iştiaqı Füzuli nətində belə ifadə etmişdir:

*Xaki-payinə yetən dər ömürlərdir muttasıl,
Başını daşdan-daşa urub gəzər avara su...*

«(O rəhmət peyğəmbərinin») ayağının (dəydiyi, gəzib dolaşdığı, mübarək) torpağına qovuşum deyə, sular heç dayanmadan ömür boyu başlarını daşdan-daşa vuraraq avara bir şəkildə axmaqdadır».

Mövlana, Nizami, Füzuli, Naili, Nəbi, Nahifi, Şeyx Qalib və bir çox başqa şairlər əsərlərini təsəvvüfi qaynaqdan bəslənən bir könül iqlimində yazmışlar.

Bütün bunlar onu göstərir ki, təsəvvüfi dərinlik və məzmunun ədəbiyyata ayrıca bir zənginlik və yetkinlik bəxş etdiyi bir gerçəklikdir. Şeir və ədəbiyyat zövqünün geniş xalq kütlələrinə çatmasında belə böyük bir məzmundan bəslənməsinin də ciddi təsiri var. Belə ki, ədəbiyyat tarixçisi Nihad Sami Banarlı yazmışdır: «Türk ədəbiyyatını ortaya çıxaran, inkişaf etdirən və kamilləşdirən təsəvvüfdür».

4. TƏSƏVVÜF VƏ İNCƏSƏNƏT

Sənət qəlbi dərinlik və duyğuların əşyaya təsir etməsi və əyani-ləşməsidir. Hansı sahədə olursa-olsun, bütün sənətlər təməldə insan ruhundakı düşüncə və duyğuların təzahüründən ibarətdir. Sənətdə incəlik və zəriflik ruhi dərinliklə bir paralellik təşkil edir.

Xəmiri təsəvvüflə yoğrulan, yəni qəlbi rıqqət, həssaslıq və dərinlik iqlimində icra edilən sənətlər tariximizdə göründüyü kimi mədəniyyətlərin meydana çıxmasına təsir etmişdir. Həqiqətən, mədəniyyətdə zirvə nöqtələrə yüksələn millətlər ancaq siyasət, iqtisadiyyat və hərbi sahələrdə deyil, elm və sənətdə də böyük mövqe qazanmışlar. Tariximiz bu inkişafın zənginlikləri ilə doludur.

Burada ancaq bir sıra sahələrdə təsəvvüfün təsiri ilə meydana çıxan inkişafa qısaca toxunacağıq.

a . Musiqi

İslam insan təbiətində olan özəllikləri rədd etmir. Onları kamil bir biçimdə nizamlayır. Bir çox bədii sənət kimi musiqi də insan oğlundakı fitri xüsusiyyətlərin təzahür şəkillərindən biridir. Təbiətinə görə onu da başqa xüsusiyyətlər kimi nə tamamilə rədd, nə də olduğu kimi qəbul etmək olar.

Mütəsəvvüflər musiqinin insan üzərindəki inkaredilməz təsirini islami ədəb və əxlaq çərçivəsində xeyir işlərə xidmət etmək üçün istifadə etmişlər. Musiqiyə ülvi bir hədəf seçərək nəfsə deyil, ruha qida ola biləcək bir məzmun və xüsusiyyət qazandırmışlar. Bu xüsusiyyətə uyğun olanları təşviq etmiş, uyğun olmayanları isə rədd etmişlər.

Həqiqətən, xeyir işlərə yönləndirildiyi zaman musiqi gah ahəngli səslərlə, gah da onunla birlikdə söylənilən qəzəl, qəsidə,

ilahi kimi mənzumələrin yardımı ilə ruhi coşğunluğu artırmaq, onları ülvyyəət və həzz nəticəsində də fərqləri ruhi baxımdan ucaltmaqda müstəsna bir rol oynayır. Dinləyənin ibadət və təslimiyyəətə rəğbətini artıran, ona Allahı xatırladan, insanı günahlardan çəkəndirməyə yönəldən, qəlbə saf duyğular və bərəkətlər bəxş edən musiqi halındakı bəstə və nəğmələri vaxt və məqamın ehtiyacına əməl etmək şərti ilə dinləmək, əlbəttə, faydasız deyil. Bu baxımdan, uzun əsrlər boyu mütəsəvvüf zümrələr başqa vasitələrlə birgə, bu sənət yolundan da istifadə etmişlər və bu yolla musiqinin «təsəvvüf musiqisi» adı ilə bilinən bir bölməsinin ortaya çıxmasına nail olmuşlar.

Bu mövzuda musiqinin mənəvi bir tərbiyə vasitəsi olaraq istifadə edilməsinə tamamilə qarşı olanlar olduğu kimi, bunun mütləq bir şəkildə istifadə edilə biləcəyini irəli sürənlər də var.

Gözəl səsli müəzzinlərin camaatın məscidə daha çox rəğbət göstərməsinə yol açdığı hər kəsə bəllidir. Hz. Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- məşhur müəzzini Bilal Həbəşinin ömrü boyu bu vəzifəni icra etməsinin səbəbinin səsinin gur və gözəl olmasından qaynaqlandığını söyləmək yanlış olmaz.

Təbiidir ki, musiqinin də başqa vasitələr kimi yalnız xeyir işlər üçün əlverişli olduğunu söyləmək mümkün deyil. İndi yaşadığımız dövrdə musiqi daha çox insanın nəfsani arzularını təhrik etmək üçün istifadə olunur. Ancaq bununla birgə, musiqini tamamilə rədd etmək də doğru deyil. Belə ki, yaşadığımız dövrdə bu tarazlığı qoruya bilməyən bir sıra şəxslərin təsəvvüfün mahiyyətindən uzaqlaşaraq məsələnin ancaq musiqidən ibarət olduğunu önə çəkədikləri müşahidə olunur. Bu məsələ də çox diqqətli olmağın önəmli olduğunu göstərir.

b. Memarlıq

Memarlıq zehni və ruhi istedadların daş və taxta kimi maddələrdə təcəssüm etdirilməsidir. Təsəvvüfün memarlığa çox dəyərlər qazandırdığı bəllidir. Məsələn, İslam təsəvvüfünün dərinliyi ilə Süleymaniyyə məscidi və bütün məscid kompleksi təhlil ediləndə orada İslam ruhunun əks olunduğu, göz qamaşdıran bir ehtişamla ruhaniyyətin yerləşdirildiyi və bir sıra təsəvvüfi motivlərin burada mahir bir üslubla simvollaşdırıldığı aydın bir şəkildə görünür. Məsələn, mərkəzi qübbə ilə ətrafına elə mükəmməl bir şəkil verilmişdir ki, bina yerdən başlayaraq tədricən yüksəlir və sonda o əzəmətli «Vahid»lə (Allaha bildirir) örtülür. Mərkəzi qübbənin yarım və başqa qübbələrlə uyğunluğu isə təsəvvüfdəki: «Birlikdə çoxluq, çoxluqda birlik» sirrinin möhtəşəm bir təzahürüdür.

Həqiqətən, Süleymaniyyə bir çox baxımdan möhtəşəm bir «Vahid»ə, yəni tək olan Allaha çatmaq, sonra da o Vahiddən təkrar təfərrüata (çoxluğa) dönüşü simvollaşdıran, müstəsna gözəlliyi olan bir mənə və incəliyi özündə əks etdirən əsərdir.

Bundan başqa, böyük qübbə Hz. Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- rəmzidir. Çünki qübbə mübarək məsciddə oxunan Qurani-Kərim, edilən dua və başqa bu kimi möminlərin əks etdir-mək vəzifəsi ilə Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- uca Mövladan aldığı əmrləri ümmətinə çatdırmaq və təbliğ vəzifəsini təmsil edir. Bu misilsiz abidə qeyri-adi fəaliyyətin və diqqətin düha ilə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu abidədə sabitlik, rahatlıq və əsalət mükəmməl bir şəkildə birləşdirilmişdir. Onların ahəngi göz oxşayan bir mənzərə yaratmışdır. Səmaya doğru yüksələn minarələri ilə mübarək məscid, sanki əllərini qaldırmış və Allaha dua və yalvarış vəziyyətindədir.

Başqa yöndən təsəvvüfün müəssisələri demək olan dərgahlar, təkyələr, zaviyələr, asitanələr, imarətxanalar, islam şəhərlərinin mənzərəsinə fərqli bir görünüş və məna vermişdir. Bunlar kimi irilixırdalı bir çox əsər daha çox fanilik, sadəlik, heçlik və təvazökarlıq duyğularının əks etdiyi, çox təmtəraqlı olmayan, təsəvvüfi ədəb və ərkanın yerinə yetirilməsinə imkan verən məkanlar kimi tikilmişdir. Bu əsərlər də maddəyə yerləşdirilmiş məna və ruhaniyyət təzahürləri ilə doludur.

c. Hüsnxət

Hüsnxət Qurani-Kərimi ona layiq olan bir gözəllikdə yazmaq vəcd və şövqündən doğmuş müstəsna bir sənətdir. Tarix boyu təkyə və dərgahların xətt sənətinin inkişafında önəmli bir yeri olmuşdur. Xətt sənəti təsəvvüf ocaqlarında hər zaman təşviq və himayə görmüş, bir çox gözəl xətt ustalarının yetişdiyi və tələbələrini yetişdirdikləri bir tərbiyə yuvası olmuşdur. Çünki xəttin gözəl bir naxış kimi ruhu oxşayan biçimdə, təbii, fitri bir incəliklə yazıla bilməsi, arınmış, duru bir qəlbə sahib olmağı zəruri edir. Bundan başqa, xətt sənətində kamilləşmək üçün böyük səbir və təslimiyyət lazımdır. Bu çox ağır zəhmət tələb edən bir işdir. Örnək alına biləcək kamil bir ustada ehtiyac var. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə xətt sənətinin təsəvvüflə ortaqlığı var.

Məsələn, kobud və əsəbi bir insan bir qaralama yazsa, o qaralama mişar dişlərini xatırladar. Bu yazı qırıq cizgilər halında görünər. Çünki ruh iztirab içindədir. Təsəvvüfün qayəsi də nəfləri islah etmək və ruhu nəfsin çirkinliklərindən qurtararaq ona incəlik, həssaslıq və rahatlıq bəxş etməkdir. Xəttatların ruh aləmi də bu rahatlıq, dinclik və həssaslığa möhtacdır. Çünki gözəl xətt sadəcə yazı yazmaq sənəti deyil, eyni zamanda ruhları incəldib zərifləşdirən və könlü mənəvi duyğularla bəsləyən bir sənətdir.

Həqiqətən də, ruhi güc sənətdə hər zaman böyük dühaların yetişməsinə zəmin hazırlamışdır. Xətt sənətinin örnək ustaları olan Şeyx Həmidullah, Qara Hisari, Yəsərizadə, Mustafa Rakım və bir çox başqaları təsəvvüfi mühitlərin ruh tərbiyəsi ilə kamilləşərək yetişmiş şəxsiyyətlərdir.

Bir sözlə, «...Allah gözəldir, gözəli sevər...»⁶⁶ mübarək hədisinin bərəkətindən faydalanan bir möminin gözəlliyə biganə olması mümkün deyil.

Bu mənə çərçivəsində insanın daxili gözəlliklərini təkəbbürə və özündən razılığa imkan verməmək, dinin mahiyyətinə bağlı qalmaq şərti ilə estetik dəyərlər səviyyəsində ifadə etməsi çox təbii bir hərəkətdir. Bu baxımdan hansı sahədə olursa-olsun, islami ədəbə uyğun olan bütün sənətlər təsəvvüfi mühitlərdən hər zaman təşviq və himayə görmüşdür. Düşüncə və könül dünyasının dərinliklərində təsəvvüflə qovuşan bir çox gözəl sənət də motivlərinə yerləşdirdiyi bir sıra təsəvvüfi dəyərlər hesabına daha yüksək bir estetika və məzmun zənginliyinə qovuşmuşdur.

5. TƏSƏVVÜF VƏ FƏLSƏFƏ

Fənni elmlər varlıqları və hadisələri bir-bir təhlil edərək onların xüsusiyyətlərini ümumi qaydalar şəklində ifadə etməyə çalışır. Bunlara «təbiət qanunları» deyildiyi bilinir. Bütün bu elmlərin ortaya qoyduğu ümumi hökmləri yenidən birləşdirməyə, ya da ümumi qaydalar halında ortaya qoymağa çalışan bəşəri elm və düşüncə isə fəlsəfə sahəsini təşkil edir.

Bu baxımdan elmlərin elmi olaraq qəbul edilən fəlsəfənin həqiqətə çatmaq məqsədi ilə seçdiyi yeganə vasitə ağıldır. Hər fəlsəfi məktəbdə ağıl fəlsəfənin bir şöbəsi olan rəşadətçilikdəki

66 Müslüm, «İman», 147

kimi, sanki Allah səviyyəsinə yüksəldilməsə də, yenə də filosofların həqiqət axtarışında əsaslandıqları tək vasitə olaraq qəbul edilmişdir. İslam ağıl bir işə görə məsuliyyət daşımağın şərtlərindən biri sayır. Bununla yanaşı, onun həqiqətlərə çatmaqla bağlı yetərli olmadığını da qəbul edir. Ona görə də, təsəvvüf ağıl nəzərə aldığı kimi «nəqli» də əsas götürür. İslamda bir anlayış və kamillik axtarışı demək olan təsəvvüf də bir sıra metafizik gerçəklər axtarmasına baxmayaraq, onun kəşf hüduduna gedib çıxan düşüncə fəaliyyəti nassa bağlı olaraq gerçəkləşməkdədir. Yəni təməl təsəvvüfi düşüncələrin bir şəri istinada bağlı olması bu düşüncə fəaliyyətinin də nəqli olduğunu qəbul etməyi zəruri sayır. Ağıl nəssın hikmətini bilmək üçün istifadə edilməklə birgə, onun müstəqil fəaliyyəti islami ehkamın təsbit edilməsində yetərli sayılır. Buna görə də, İslamda ağılın kamil bir fayda təmin etməsi üçün vəhyə təbiiyə edilməsi və səlahiyyətinin bu şəkildə məhdudlaşdırılması zəruridir. Bu qayda ilə gedilən yol kəşf sərhədində tükənir. Qəlbi fəaliyyətlərə bağlı olaraq əldə edilən gerçəklərin caiz görülməsi, ya da mənimsənilməsi hamının onu qəbul etməsini zəruri saymır. Buna görə də bu gerçəklik belə ifadə edilmişdir: «Kəşf əhlinin kəşfi ancaq özü üçün dəlildir, başqasına dəlil deyil».

Həqiqətən, ağıl bir bıçaq kimidir. İnsan bu alətlə xeyirli işlər də görə bilər, bir terror əməlini də həyata keçirə bilər. Qulun çata biləcəyi ən yüksək səviyyəyə ağılın yardımını olmadan çatmaq mümkün deyil. Ancaq insanı çox zaman idrak baxımından heyvandan aşağı bir səviyyəyə endirən də ağıldır. Deməli, ağıl nəzarət altında olmalıdır. Bu nəzarət də vəhyə bağlı olan təbiiyədir. Əgər ağıl vəhyin nəzarətində olsa, insanı doğru yola yönəldər. Ancaq vəhyin nəzarətindən çıxarsa, insanı fəlakətə sürükləyər. Ona görə də, ağılın ilahi riza istiqamətinə yönəlməsi zəruridir. Əgər ağıl bütün işləri

görə biləcək qüdrətdə olsa idi, hidayət rəhbəri olan peyğəmbərlərə ehtiyac olmazdı. Bu baxımdan ağıl vəhyin liderliyinə möhtacdır.

Bu gerçəyi görən bir sıra filosoflar aqlın bu acizliyini etiraf etmişlər və onlar həqiqəti araşdırmaq məsələsində başqa vasitələr axtarmışlar. Belə filosoflardan biri olan fransız Henri Berqson (1859-1941) intuisiyanı həqiqətə çatmağın vasitələrindən biri olaraq qəbul etmişdir. Bu söz qədim dövrdə «insanın qəlbinə doğan» deyə adlandırılan mükaşəfə əhlinin mənəvi fəaliyyətinin adıdır. Berqson bir sıra ruhi təmrinlərlə (təsəvvüfdə zikr) qəlbən təmizlənən dindarların əldə etdikləri mənəvi bir mərtəbədə qəblərinə doğan gerçəklərə fiziki həqiqətlərdəki kimilaboratoriya təcrübələri ilə sınaqdan keçirilmədiyidəlili ilə etiraz edilməsinin yersiz və məntiqsiz olduğunu irəli sürmüşdür. Təsəvvüfi təcrübələrdə olduğu kimi, bütün mücərrəd gerçəklərin laboratoriya təcrübəsindən keçirilməsinin zəruri olmadığını bildirmişdir. Bu da fəlsəfənin az bir qisminin dinə və nəticə baxımından da təsəvvüfə yaxın bir mahiyyət ərz etdiyini göstərir. Filosofların çoxu həqiqətə çatmaq üçün ağıldan başqa bir vasitə qəbul etmirlər. Peyğəmbərlər və onların varisi olan övliya eyni qaynaqdan, yəni vəhy və ilham yolu ilə feyzləndikləri üçün bir-birini təsdiq etmişlər.

Həqiqətən, məhdud bir ağıl ilə bəlli bir nöqtəyədək getmək olar. Ancaq bütün həqiqət bu sərhədlərin içərisinə sığışa bilərmə?! Ondan kənar da heç bir həqiqət yoxdurmu? Belə sualların doğru cavabını vəhyin qaynağından bəsləndiyi üçün təsəvvüfün könül dünyasında tapmaq mümkündür.

İnsanı yaradan və onun xüsusiyyətlərini ən yaxşı bilən uca Allahdır. Buna görə də, həqiqət yolunda aqlın ilahi təbliğin işığında getməyə mütləq bir ehtiyacı var. Aqlın çata biləcəyi son nöqtədən başqa üfüqlərə isə qəlb və kəşf yolunun imkanları ilə getmək

zəruridir. Qəlbi həyat və onun mənəvi duyğu və hissləri olmadan ancaq ağılla sonsuz həqiqətlər aləminə getmək olmaz.

VIII. TƏSƏVVÜFƏ OLAN EHTİYAC

Təsəvvüf, dinin qəlbi, həyatı və özüdür. Necə ki, bir meyvəyə dad verən tərkibindəki öz suyudur.

Bilindiği kimi insan bədən və ruhdan ibarətdir. Bunların hər ikisinin də fitrətinə bağlı olan tələbləri mövcuddur. İslam, yaradılışdan gələn bu meylləri inkar etmir. Onların hər birinin reallığını qəbul edir.

İnsan sadəcə bədəninin tələblərini yerinə yetirərək bir həyat təzi yaşayıb, ruhun tələblərini yerinə yetirməzsə hüzur və sükunət içində olması imkansızlaşır. Din, insana maddə və mənə arasında bir mütənasiblik programı təqdim edir. İnsanı bir tərəfdən mənəvi iqlimə yönləndirdiyi halda digər tərəfdən maddi aləmi də rədd etmir. İnsanın maddi meyllərinə mücərrəd bir mənə və ülvi hədəfini artırır. İnsan hər şeyə materialistcə nəzər salarsa, ən mücərrəd bir hadisəni də ruhsuz və mənasız olaraq dərk edər.

Həqiqətən insan idrakını maddi və müşəxxəs varlıqlar qədər mənəvi sirrlər və mücərrəd həqiqətlər də cəlb edir. Buna görə bunların hamısı bədənə olduğu kimi ruhun da tətmin olmasından aslıdır. Günümüzdə maddi rifahın zirvəsində yer alan Qərb dünyası, ruhi böhranlar və əxlaqi çöküntülər içərisində ateizmə doğru yol almaqdadır. Çünki bu insanlar, ruhu qidalandırmıqdan məhrumdurlar. Bunun da səbəbi ilahi mənbə ilə qəlb bağlantısının qopmuş olmasıdır. Bu səbəblə dinin həyəcanını hiss etməyən qəlblər hüzurə və sükunətə həsrət qalar.

Dinin mənəvi həyəcanından məhrum qalan insan ən böyük ruhi hadisəyə də maddəçi bir gözlə baxıb hadisənin ancaq görünən üzüylə maraqlanır.

Təsəvvüf isə insanı ruh tərbiyəsinə yönəldir. Ruha, fərdi istedadada uyğun bir yol açır. Həqiqətən dinin insan ruhunu tətmin edən yönü ortadan qalxsa o, ancaq mənfəət üçün qurulmuş bəşəri bir sistem kimi görünər. Bu təqdirdə ibadət ancaq zahiri və dünyəvi mənfəət üçün dəyər verilib əsas hədəf olan qəlbi onun istifadəsindən məhrum edər. Məsələn, bir insan namazı bir idman, orucu pəhriz, zəkəti sosial yardımlaşma kimi mənfəət əldə etmək üçün yerinə yetirsə əsas qayə yerinə gəlmiş olar. Yaxud da qulluq və ibadətlərin ədası üçün lazım olan şərtləri yerinə yetirməmiş olur. Bununla da dinin əsasından uzaq və qeyri İslami bir anlayışın meydana gəlməsi, insan ruhunun ehtiyaclarına cavab verməməsi və fitri olan din duyğusunu tətmin etməməsi labüddür. Dini vəzifələrə qəlbi bir səviyyə qazandıрмаğın yolu təsəvvüfi tərbiyədir. İnsanlar, dinin dərinliklərinə enmək üçün bir çox vasitələrə əl atdılar və nəticədə təsəvvüfi tərbiyə ilə məqsədlərinə çatdılar.

Varlıqları ən sadəsindən ən mürəkkəbinə doğru sıralasaq “insan” zirvədə yer alacaq. İnsanların da -fitri sərmayəsi- istedad və iqtidarları çox müxtəlif səviyyələrdədir. Bu da dünyada ictimai ahəngin qorunması üçün zəruridir.

Allah təala muradi-ilahisinin gərəyi olaraq insanların həm zahiri həm də mənəvi istedadlarını müxtəlif səviyyələrdə yaratmışdır. Qullar, güclərinin çatmadığı şeylərdən məsul deyil.

Allah bütün insanların mükəlləf olduğu dini təklifləri təyin edərkən ən alt səviyyənin əsas almışdır. Yəni ən zəif fərdin gücü çatacağı bir səviyyə ilə kifayətlənmişdir. Ancaq bütün insanlara aid mükəlləfiyyətdən daha çoxunu yerinə yetirməyə fitri olaraq gücü

və istedadı olan kimsələrin üzünə mənəvi inkişaf qapısını örtmək ilahi qanunlara tərs düşdüyü üçün belələrinə ruhi ehtiyacları qarşı-lamaq üçün belə bir yolun olması şərtidir. Yəni təsəvvüf, insanların şəri vəzifələrinə əlavə olaraq bir də qəlb aləmində məsafə qət etmə imkanı olan möminlərə zöhd, təqva və ehsan ilə yüksəlmək üçün yol açmaqdır. Bu yol da təsəvvüfdür.

Bu həqiqətlər də, təsəvvüfün labüdlüyünün məntiqi və dini məsnədlərindəndir.

Qəlbin tətmin olması, yəni hüzura, sükuna və səadətə qovuş-ması, mənən yüksəldiyisəviyyəyə bağlıdır. Bununüçündə qulun mənəvi bir tərbiyədən keçməsi vacibdir. Hərçənd qəlbin elm və hikmətlə dolması, dinin yüksək həqiqətlərini dərk etməsi və qulun mənən təkamül edə bilmesi, ancaq bəzi əməlləri yerinə yetirməklə mümkündür.

Bəşəriyyətə göndərilən peyğəmbər də vəhy göndərilmədən əvvəl bəzi sınaqlara çəkilməmişdir. Qəlbin, lətif mənəvi təcəlliləri alıcı hala gəlməsi üçün kəsafətdən uzaq durması, həssaslıq qazanması və müəyyən bir dərəcəyə çatması lazımdır. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-, daha peyğəmbərliklə vəzifələndirilmədən əvvəl Hira mağarasında etikafa çəkilirdi. Musa -əleyhissalam, Allahla danışmadan əvvəl, Turi-Sinada qırx gün, bir növ riyazata girmiş-di. Yusif -əleyhissalam-, Misirə sultan olmadan əvvəl on iki il zindanda qaldı. Orada çilə, riyazət, mücahidə və məşəqqətin bütün mərhələlərindən keçirildi. Beləcə mübarək qəlbi, Allahdan başqa bütün istinadlardan tamamilə əlaqəsi kəsildi.

Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- Məracə çıxmadan əvvəl İncirah Surəsinin sirrinə məzhər oldu. Sinəsi açılaraq qəlbi yuyulub təmizləndi. Elm və hikmət rauhaniyyətiylə dolduruldu. Çünki O,

Meracda əcaib və qərib hadisələrlə qarşılaşacaq, bəşəri hissiyatla görünməyən əsrari-ilahinivə başqa lətif mənzərələri seyr edəcəkdir.

Rəsulullah -sallallahu əleyhi və səlləm- gəlmiş-keçmiş bütün insanların ən təmiz qəlblisi idi. Bunu kafirlər də qəbul edirdilər. Buna baxmayaraq aləmlərin Rəbbinin səltənəti və əsrar-ı ilahisi özünə göstəriləcəyi üçün təkrar mənəvi əməliyyatlardan keçirildi. "Şəqqi-Sadir" hadisəsi meydana gəldi. Bu da, qəlbi həyatın əhəmiyyətini ifadə edir. İsmət, yəni günah işləməmək sifəti ilə mücəhhəz olan Peyğəmbərlər də, Allahın hüzuruna gəlməsi üçün bir qəlb təsfiyəsindən keçirilmişdir.

Allahın seçilmiş qulları olan peyğəmbərlər də qəlb təsfiyəsindən keçirildiyini düşünsək, digər insanların qəlbinin təmizlənməyə nə qədər ehtiyacı olduğu ortaya çıxar. Təmizlənməmiş bir qəlb ilə, Lətif olana yaxınlaşmaq mümkün deyil. Burnu yaxşı iy bilməyən biri gülün, qərənfilin iyini hiss edə bilməz. Bulanıq şüşədən bir mənzərə seyr edilməz.

Allah təala: *"O gün mal və övlad fayda verməyəcək. Ancaq Allaha qəlb-i səlim (tərtəmiz bir qəlb) ilə gələnlər istisna..."*⁶⁷ buyurmuşdur.

Qəlbin səlim hala gəlməsi isə, ancaq mənəvi tərbiyə və səflaşmasına bağlıdır.

Dənizin qumsalla birləşdiyi yerdə, qumlar arasında çox gözəl daşlar var. Bu daşlar əsrlər boyu bir-birinə çırpılaraq bu hala gəlmişdir.

Xam bir brilyant daşı da kəsilib biçilmədən, üzərində bir çox bıçaq zərbəsi və usta məharəti işlənmədən o parlaqlıq və şəffaflığı qazana bilməz. Bir qram əldə etmək üçün bəlkə bir ton torpağı

ələmək lazımdır. Yəni hər varlıq bir növ tərbiyə və incələmənin nəticəsində qiymət qazanmaqdadır.

Beləcə hər bir qəlb də ayədə buyurulan “səlim” vəsfinə qovuşmağı üçün mənəvi tərbiyəyə möhtacdır.

Belə ki, mənəvi tərbiyədən əvvəl qəlb, soyuq dəmir kimidir. Onun arzu edilən şəkli alabilməsi üçün əvvəlcə atəştə yandırılması, paslardan kirlərdən təmizlənməsi, qatılıqdan çıxıb yumuşalması və döyülməsi lazımdır. Ancaq bu mərhələlərdən sonra arzu edilən şəkli əldə edilə bilər. Necə ki, bunun kimi bütün bu əməllər tətbîq edilmədən, qəlbi kəmalat da həyata keçməz. Qəlbi kəmalat həyata keçdikdən sonra isə baş gözü ilə görülməyən, ağılla idrak edilməyən həqiqətlər aləmi, bir ləzzət halında qavranır və qəlb ilə hiss edilir.

Məsələn, adi bir insan etdikdə bəlkə sümüklərinin qırılmasına səbəb olacaq bir hərəkəti, uzun məşqlər nəticəsində bir idmançı rahatlıqla edə bilməkdədir. Bu, bədənin bütün gücünü bir tək nöqtədə toplamanın bir nəticəsidir. Bunun kimi qəlbin də Allah təalanın zikri və Allah Rasulu -s.ə.s.-in məhəbbətində dərinləşib, güclənməsi lazımdır.

Allah təala, bir ayədə: *“Həqiqi möminlər Ancaq Allah zikr edildiyi zaman ürəkləri titrəyən, özlərinə Allahın ayələri oxunduğunda imanları artan və yalnız Rəblərinə dayanıb güvənən kimsələdir.”*⁶⁸ buyurur.

Qəblərin bu hala gəlməsi üçün masiyətdən təmizlənməsi, mənəvi olaraq yetişməsi zəruridir.

Belə ki, faydasız şeylərlə dolu xam bir qəlbin Allahla layiqli əlaqə qurması mümkün deyildir.

Bir orta məktəb şagirdi, hüquq tələbəsinə oxudulan kitablardan bir şey başa düşməz. Çünki zehin hələlik o dərəcəyə və dərinliyə çatmamışdır. O neçə illər aparılacaq bir təhsilə möhtacdır. Bunun kimi qəlbin də bir təlim və tərbiyəsi vardır. Boş şeylərlə dolu, təmizlənməmiş bir qəlbin Allaha gedən yolun incəliklərini dərk etməsi çox çətindir.

Qulun Allah qatındakı üstünlüyü daha çox qəlbi inkişafa bağlı olduğundan, qəlbin kəməla çatması üçün bir mənəvi tərbiyəyə ehtiyac vardır. Bu tərbiyənin adı isə, təsəvvüfdür.

Həqiqətən bütün iş qəlbdə formalaşır və Allah təala, ibadət və hərəkətlərdə daha çox qəlbin hansı vəsfdə olduğuna əhəmiyyət verir.

Belə ki, Rəsulullah -səlləllahu əleyhi və səlləm- Əfəndimiz: “Allah təala, sizin bədənələrinizə və görünüşlərinizə deyil, ancaq qəblələrinizə baxar.”⁶⁹ buyurmuşdur.

Məsələn, Allah üçün ibadət və xidmətlərdə qüvvətli olmaq məqsədi ilə yemək yeyilsə, o belə ibadət sayılır. Oğul-uşağın rizqini halal yoldan qazanmaq üçün işləyən bir insan, attığı hər addımda savab qazanır. Çünki qəlbin əməli olan niyyəti xeyirlidir.

Pal-paltar də bunun kimidir. Məsələn, sarıq sarımaq sünneyisəniyyədəndir. Ancaq sarıq sarıyan kimsə, qəlbi həyatını inkişaf ettirməli, şəfqət, mərhəmət kimi axlaqi vəsflərlə bu şəkli sünneti təmsil ləyaqətinə qovuşmalıdır. Əks halda sadəcə şəkil yetərli olmadığı kimi, insanın özünü bəyənəsinə meyl etdirə bilər.

Yenə bunun kimi, İslamda hicab, yəni qadının örtünməsi şərtidir. Ancaq onun şəklinə bağlı olduğu kimi ruhən də bağlı olması lazımdır. Əgər xarici görünüş örtülü, ancaq ruh çılpaq, yəni qafil isə

şərtlərin çətinləşdiyi və ya nəfs fürsət tapdığı zaman o örtü bitər. Ayrıca qadının, örtüsünün altında qadınlıq hissini itirməməsi lazımdır. Çünki qadına evin tərbiyəsi və zürriyyət əmanət edilmişdir. Onun üçün hər xüsusda qəlbi həyat çox əhəmiyyətliyədir. Təbii ki, şəklın də qəlbi həyatla bərabər olması lazımdır. Bir insan, Allahın qoyduğu örtünmə sərhədlərinin xaricinə çıxa bilməz. Ancaq sadəcə örtünmə də hər şey deyildir; ilahi əmirlərin yalnız bir hissəsidir.

Məsələn, məscid tikdirmək də çox böyük bir yaxşılıqdır. Ancaq məscid tikdirən kimsədə qəlbi yetişkinlik yoxdursa, qürur və kibir içində, “mən etdim, mən edirəm” deyər öyünmə və özünü bəyənmə halları meydana gələ bilər ki, - Allah qorusun- onun bu böyük xeyri alçalır. Belə ki, “mən” deyərni Haqq təala alçaldıb, zəlil edər. “Bu Sənin lütfündür, ya Rəbb!” - deyərni isə Allah yüksəldər. Onun üçün insanın hərəkətlərini məqbul edən, onun qəlbi xüsusiyyətləridir.

Buna görə hər hərəkəti bir ibadət, hər ibadətin də qəlbən ifa edilməsi yolunda, qəlbi tərbiyə etmək olan təsəvvüfün insan həyatındaki əhəmiyyəti heç bir zaman inkar edilə bilməz. Həqiqətən ibadətlərin bir birini tamamlayan şəkil və ruh olaraq iki yönü vardır. Allah təala Qurani-Kərimdə ibadətlərin zahiri şərtlərini, rükətlərini v.s bildirməz. Onlar hansı ruhi keyfiyyət və qəlbi həssasiyyətlə yerinə yetirilməsini sünnet-i səniyyə ilə öyrənə bilər.

İbadətlərin zahiri qismini, münafıqlərin lideri Abdullah ibn Übey ibn Səlul də edərdi. Məscidi-Nəbəviyə gəlir və Rəsulullahın -səlləllahu əleyhi və səlləm- arxasında şəkllən namaz qıladı. Yəni münafıq ibadətlərin ancaq görünən qismini edər. Bu da göstərir ki; sırf şəkllən edilən ibadətlərin Allah qatında heç bir dəyəri yoxdur. İbadətin məqbul olması, şəkil ilə ruhun üst-üstə düşməsinə bağlıdır.

Belə ki, İslamın şərtlərindən namaz, oruc, zəkat və həcc ilə əlaqəli ayə və hədislər ümumi olaraq incələndiyində bu həqiqəti görmək heç də çətin deyildir. Bunlardan namaz ibadəti ilə əlaqəli olaraq bir ayədə: “...*Şübhəsiz ki namaz, həyasızlıqdan və pislikdən uzaqlaşdırar....*”⁷⁰ buyurulmuşdur. Ancaq bir kimsə namaz qıldığı halda pislikdən uzaq durmursa o namaz, “xüšu” ilə qılınmamışdır deməkdir. Yenə başqa bir ayədə:

*“(Ancaq) namazlarında xüšu sahibi olan möminlər həqiqətən qurtuluşa çatmışdır..”*⁷¹ buyurulur.

Ayələrin işığında qurtuluşa çatan möminlərin vəsflərindən biri də namazı xüšu ilə qılmalarıdır. Namazın kamil mənada yerinə yetirilə bilməsi üçün zahiri və batını bütün şərtlərinin yerinə yetirilməsi lazımdır. İki kişi eyni zaman və məkanda eyni namazı qılsa da, bu iki namaz arasında yer ilə göy arasındakı qədər fərq ola bilər.

Peyğəmbərin -səlləllahu əleyhi və səlləm-: “*Bir kimsə namaz qıllar; fəqət namazının yarısı, üçdə biri, dördtdə biri, beşdə biri, altıda biri, yeddiddə biri, səkkizdə biri, doqquzda biri hətdə ancaq onda biri özü üçün yazılır.*”⁷² buyurması da namazda riayət edilməsi lazım olan qəlbi keyfiyyətə işarət etməkdədir.

Bir namazın qılınma vaxtı təqribən on-on beş dəqiqədir. Sonra isə qəlbin namazdakı kimi qorunması lazımdır. Beləki muhafizə edilməyən qəlb qəflətə düşər; bir zaman sonra fisqə və hətta küfrə belə düşə bilər. Bu səbəblə kişi, namaz xaricində belə qəlbini Allah təala ilə məşğul etməli, Ondən qafil olmamalıdır.

70 əl-Ənkəbut, 45

71 əl-Muminun, 1-2

72 Əhməd ibn Hənbəl, *Müsnəd*, IV, 321

Bir hədisi şərifdə belə buyrulmuşdur: *“Necə gecə namazı qılanlar vardır ki onların qıldıqları namazdan nəsibləri sadəcə yuxusuz qalmaqdadır.”*⁷³

Nəticədə bütün iş, yenə də qəlbi kamillik ehtiyacına bağlıdır.

Oruc ibadətində də vəziyyət namazdakından fərqli deyildir. Yəni orucun həm xarici, həm də mənəvi qaydalarına riayət edilməsi lazımdır.

Orucun məqsədi aclıq deyildir. Allah təala: *“Ey iman edənlər oruc sizdən əvvəl gəlib keçən ümmətlərə fərz qılındığı kimi sizə də fərz qılınmışdır. Umid edilirki, təqva sahibi olarsınız.”*⁷⁴ ayəsi orucdan məqsədin təqva çatmaq olduğunu ifadə etmişdir. Bu baxımdan oruc, sadəcə mədənin deyil, bütün üzvlərlə birlikdə qəlbin də orucudur. Qəlb, Allahın verdiyi nemətlərin qədrini təfəkkür edərək, orucun ruhani dərinliyinə nüfuz etməlidir.

Oruc, insanda mərhəmət, şəfqət kimi hissləri inkişaf etdirən mənəvi bir tərbiyə metodudur. Oruc tutan insanda buhiss və düşüncələr yaranmırsa orucun zahiri görünüşünü yerinə yetirmişdir deməkdir. Hələ bu ibadət əsnasında dedi-qodu və qeybət etmək, onun feyiz və səvabını məhv etməkdir.

Allah Rəsulu -səlləllahu əleyhi və səlləm-: *“Necə oruc tutanlar vardır ki, tutduqları orucdan onlara qalan sadəcə aclıq və susuzluqdur.”*⁷⁵ buyurmuşdur.

Bu da göstərir ki, orucda da qəlbi və ruhi həyata ehtiyac vardır. Möminin zəkat ibadətində də qəlbi həssasiyyət böyük əhəmiyyət ərz etməkdədir.

73 Əhməd ibn Hənbəl, *Müsnəd*, II, 373

74 əl-Bəqərə, 2/183

75 Əhməd ibn Hənbəl, *Müsnəd*, II, 373

Allahu Təala Quran-i Kərimdə möminlərin vəsiflərini sayarkən: *“Onların mallarında, (ehtiyacını təqdim edəbilən) fəqirə və (halını arz edəbilməyən) məhruma bir haq vardır.”*⁷⁶ buyurmuşdur.

Əgər bir möminin ruhi təmali güclü isə, malının zəkatını verərəkən, sanki öz malını deyildə möhtacın və məhrumun öz malında var olan hissəsini iadə edirmişçəsinə təbii, sevincli və mütəşəkkir bir şəkildə verərək zəkatın həqiqi fəzilətinə vasil olur. Çünki alan şəxs, verən şəxsin fərz bir ibadətini yerinə yetirməsinə kömək etməkdədir. Özünün qəza və bəlalardan qorunmasına, axirət nemətlərinə nail olmasına vəsilə olmaqdadır.

Təbii ki, bu nəzakət də qəlbi kamilliklə mümkündür. Hətta böyüklərimiz; infaq edərəkən, infaq etdikləri şeyi gözəlcə bəzəyib bir qutu içərisinə qoyaraq səmimi olaraq vermişlərdir. Çünki infaq, əvvəl Allaha çatacaq, daha sonra möhtaç qula keçəcəkdir. Bunlar, İslamı qəlbi təmiz və nəzakətlə yaşamanın zərif təzahürləridir.

Digər tərəfdən bu qəlbi həssasiyətlərdən məhrum bir şəkildə, qaşığıla verib sapıyla gözünü çıxarırcasına insanı rəzil edici bir üslub ilə vermək, edilən infaqın əcrini öz əliylə xarab etməkdir. Çünki İslam, nadan, özündən razı və sərt bir insan tipini rədd edir. Müsəlman həssas, incə və dürüst bir insandır. Bunlar isə daima qəlbi səviyyəyə bağlıdır.

Bütün bunlardan da başa düşüldüyü kimi ibadətlərin “məqbul”, əməllərin “saleh” vəsfə qovuşa bilməsi, ancaq qəlbi yetişkinlik və səy gösdərməklə mümkün ola bilər. O təqdirdə hər şeydən öncə mənəvi tərbiyə ilə qəlbin saflaşdırılmasının lazım olduğu meydana çıxır.

Ancaq bunun mənasını yaxşı başa düşmək lazımdır. Çünki xüşi və təqva ilə ibadət etməmə qorxusu və riya təhlükəsi səbəbi

ilə, qüsurlu da olsa etməkdə olan əməlləri tərk etmək, əsla doğru deyildir. Edilən əməlləri tərk etmək deyil, onları mümkün olduqca ixlas, xüsu və təqva kimi qəlbi həssasiyyətlərlə kəməla çatdırmağa çalışmaq lazımdır. Çünki mənəviyyat yolu enişli-yoxuşludur. Nəfsani arzularla mübarizə etmək lazımdır. Nəticəni birdənbirə və rahat bir şəkildə əldə etmək olmaz. Bu yolda həm bəşəri iradəni işlətmək və həm də Allah təalanın lütf və kərəmini niyaz etmək lazımdır.

Əməllərin keyfiyyətini qəlbin istiqamətini təyin edincə; qəlbə kamil bir isdiqamət verən təsəvvüfün labüdlüyü açıq-aşkar ortadadır.

Xəta, səhv və istismarlar, hər sahədə olduğu kimi dini elmlərdə də baş verə bilər. Bunlar, əhli tərəfindən rahat bir şəkildə ayırd edilə bilər. Mənfəətləri üçün təsəvvüfə istismar edənlərə görə təsəvvüfə tamamilə bir tərəfə atmağın heç bir məntiqi izahı ola bilməz. Bu vəziyyət, necəki tibb elmini səhv məqsədlər üçün istifadə edən kimsələr var deyər, o elmi tamamilən rədd etməyə bənzəyir.

Təsəvvüfə sərt ölçülərlə anlamaq imkansızdır. Beləki təsəvvüf, könül üfqünə aid bir hadisə olub bünövrəsi eşq və məhəbbətdir. Məhəbbətdən nəsibsiz kimsələrə o nə qədər anladılarsa fayda verməz. Bu, anadan gəlmə gözləri görməyən bir insana rəng tərif etmənin nə qədər faydasız bir iş olduğuna bənzəyir.

Təsəvvüf həqiqətdə insan elmidir. Qurani-Kərimi anlayan və onu həqiqi iman yolu olaraq bilənlər, həqiqi mütəsəvvüflərdir. Mütəsəvvüf, içində olduğu cəmiyyətin dini yaşayışından özünü Allaha qarşı məsul hiss edən insandır.

Haqq dostlarından Nəcməddini Kübra həzrətləri, tələbələri ilə birlikdə salih bir şəxsən cənazəsində iştirak edirdi. Ölüyə tələqin etdiyi zaman Nəcməddini Kübra həzrətləri, təbəssüm edər.

Tələbələrini, müəllimlərinin belə bir anda təbəssüm etməsinə heyrət edib bunun hikmətini soruşdular. Hz. açıqlamaq istəmədi. Ancaq israr edildikdə belə deyir.

“-Təlqin verən kimsənin qəlbi qafil; məzara girən ölünün qəlbi isə dipdiridir. Qafil birinin qəlbən diri olana təlqin verməsinə təəcüb etdim.”

Belə ki, elm adına təsəvvüfi rədd və inkara qalxanların halı da bir növ ölünün diriyə təlqin verməsi qədər heyrət ediləcək bir vəziyyətdir. Beləki dini həyatın canlı tutulmasında, gələcək nəsilərə keçməsində, xalqın irşadında və İslamın təbliğində tarix boyu əhli təsəvvüfün xidmət və faydası göz qabağındadır.

Quran və Sünnəyə uyğunluğu mütləq olan təsəvvüfi rədd etmək, meyvə verən ağacı daşlamaqdır və məsuliyyəti ağırdır.

Həzrət Mövlana buyurur:

“Əgər burnun iyi hiss etmirsə barı güldə qüsur axtarma.”

Təsəvvüfün günümüzdəki əhəmiyyətinin digər bir yönü də, onun, insanları kamilləşdirmə xüsusunda izlədiyi metod və üslubdur. Şəri-şərif, həm axirət həm də dünya üçün mükafat və cəza ilə, insanları istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Təsəvvüf isə sevgi, şəfqət və mərhəməti işlədir. Dövrümüzdə insanlar, əksəriyyət etibarilə dindən uzaqlaşmağın və ağır günahlar işləməyin ruhi sarsıntısı içindədirlər. Belələrinə bir düzəliş və qurtuluş imkanı təklif etməyin əfv, yardımlaşma və şəfqət yoluyla daha asan və daha çox mümkün olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Bu baxımdan dövrümüz, təsəvvüfi həqiqətlər qədər, onun usul və qaydalarının da böyük bir əhəmiyyət daşıdığı bir dövrdür. Belə ki, əfv, yardımlaşma və şəfqətlə nəzər edənlərin ölkəmizdə olduğu qədər, qərb âləmində də mənəvi fəthlərə (zəfərlərə) daha çox qadir və müvəffəq olduq-

ları müşahidə edilməkdədir. Ağlın və nəfsin əmrində olan ruhlara, İslamı ilahi bir təsəlli əsintisi şəklində təqdim etmək üçün onlara, cəza vermək niyyəti ilə və qəzəblə yaxınlaşmaq əvəzinə, şəfqət və mərhəməti işlətmək, hər zaman daha bərəkətli bir metoddur.

OXU MƏTNİ

Keçən əsrin İslam alimlərindən olan Mühəmməd Həmidullah xatirələrindən birində aşağıdakıları qeyd etmişdir:

“Mənim yetişmə tərzim məntiqə əsaslanır. Hüquqi axtarış və incələmələr mənə, inandırıcı bir şəkildə tərifi və isbat edilməyən hər şeyi rədd etdirmişdir. Həqiqətən mən, namaz, oruc vs. kimi islami vəzifələrimi təsəvvüfi səbəblərlə deyil, hüquqi səbəblərlə ada edirəm. Öz-özümə deyirəm ki:

“Allah mənim Rəbbimdir. Sahibimdir. O, mənə bunları etməyi əmr etmişdir. Ona görə etməliyəm. Bundan başqa, haq və vəzifə bir-birinə bağlıdır. Allah bunları mən istifadə edim deyə mənə əmr etmişdir; buna görə mən ona şükür etməyə borcluyam”

Qərb cəmiyyətində, Paris kimi bir şəhərdə yaşamağa başladığım vaxtdan bu tərəfə görüb heyratə gəlirəm ki, xristianların İslamı qəbulu və onları İslamı qəbula sövq edən, fiqh və kəlam alimlərinin görüşləri deyil, İbn Ərəbi və Mövlana kimi sufilərdir. Bu mövzuda mənim də şəxsi müşahidələrim olmuşdur. İslami bir mövzuda məndən bir izah istəyəndə, mənim verdiyim əqli dəlillərə dayanan cavablar, soruşanı qane etmirdi; fəqət təsəvvüfi izah meyvəsini verməkdə gecikmirdi. Bu mövzuda təsir gücümü getdikcə itirdim. İndi inanıram ki, Hülakinin vurub-yıxan istilalarından sonra Qazan xanın dövründə olduğu kimi, bu gün də ən azından Avropa və Afrikada İslama xidmət edən nə qılınc nə də ağıldır, ancaq qəlb-yəni təsəvvüfdür.

Bu müşahidədən sonra, təsəvvüfi mövzuda yazılan bəzi əsərləri incələməyə başladım. Bu, mənim könlü gözümlü açdı. Anladım ki, Hz. Peyğəmbər dövründəki təsəvvüf və böyük İslam mütəsəvvüflərinin yolu, nə sözlər üzərində düşünmək nə də mənasız şeylərlə məşğul olmaqdır; fəqət insan ilə Allah arasındakı ən qısa yolda getməkdir, şəxsiyyətin formalaşdırılması yolunu axtarmaqdır.

İnsan, özünə tapşırılan vəzifələrin səbəblərini axtarır. Mənəvi sahədə məntiqi izahlar bizi hədəfdən uzaqlaşdırmaqdadır; ancak mənəvi izahlardır ki insanı rahat etməkdədir.." (Mustafa Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, s. 542-543.)

İKİNCİ FƏSİL
TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ
(Seyri-süluk)

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ (Seyri-süluk)

İnsanlar istedad və qabiliyyət etibarilə müxtəlif səviyyədə yaradılmışdır. Təsəvvüfdəki təlim, müridin qəlbi istedadına və qabiliyyətinə uyğun olaraq həyata keçirilir. İnsanların təbiətini tamamilə dəyişdirmək mümkün olmadığına görə, onu ilahi əmrlərlə tərbiyə edərək istənilən formaya gətirmək mümkündür. Din, bütün insanları eyni qaydalarla tərbiyə etdiyi halda təsəvvüf, fərdlərin istedad və qabiliyyətlərini əsas olaraq qəbul edir. Bunların ikisi arasında ziddiyyət olduğunu düşünmək doğru deyildir. Bu dairə çəkmək üçün istifadə etdiyimiz pərgərə bənzəyir. Pərgərin sabit ayağı din, hərəkət edən ayağı isə təsəvvüfdür. Bu iki ayaq arasındakı məsafə isə insanın istedad və qabiliyyətinə görə açılıb bağlana bilər.

Təsəvvüfün bu həssas ölçüləri, Allahın əmr və nəhylərinə kamil olaraq riayət etməyən insanlar üçün də keçərlidir. Bu baxımdan əsil təsəvvüfçülər, zahirən kamil və daxilən də tərbiyə ilə məşğul olan insanlardır. Zahirdəki kamilliklərini, batindəki inkişaf ilə mükəmməlləşdirməyə cəhd göstərirlər.

Rəsulullahın -səlləllahu əleyhi və səlləm- mənəvi tərbiyədə təqib etdiyi ən həssas düsturlardan biri, muxatabının səhvini əsla üzünə vurmaması, onda səhv axtarmaması idi. Peyğəmbərimizin *“Mənə nə olur ki, sizləri belə görürəm”* kimi söylədiyi sözləri, bunun təzahürünə açıq bir misalidir. Belə bir qəlbə sahib olan insanlar da həssas davranmış, xətalı özündə, sevgi və səmimiyyəti isə başqalarında görmüşlərdir. Onlar, qəlb təmizliyi və qəlb tərbiyəsi

ilə məşğul olduqları üçün, günahkarlara belə mərhəmət etmişlər. Belə ki onlar günahkarı deyil, günahı ortadan qaldırmağın dərdindədirlər. Bu baxımdan, insanın mənfi hallarını düzəltmədən əvvəl, söhbətin feyzvə bərəkəti ilə qəlblərini islah edərlər. Nəfslərindəki qəzəb və hiddət fırtınasını sakitləşdirərək nəfslərini tərbiyə edərlər.

Aşağıda bəhs edəcəyimiz bu misal tərbiyə metoduna bir nümunədir:

Bir neçə qafil gənc, Dəclə nəhrinin kənarında oturub şərab içirdi. Məşhur Haqq dostlarından Mərufi Kərhi -quddisə sirruh- oradan keçirdi. Bunu gören gənclər bu Allah dostunun onlara bəddua edəcəyini düşünərək kefləri pozuldu. Bu səbəbdən onlardan biri özünü tuta bilməyərək ayağa qalxdı və istehzal bir hərəkət tərzilə:

“-Ey Şeyx! Dayanma, bizim Dəclə nəhrinin vahiməli sularına qər q olmağımız üçün bəddua etməyə başla!” dedi.

Məruf Həzrətləri heç bir qəzəb göstərmədən mərhəmətlə əllərini qaldırdı və:

“-Ey İlahi! Bu igidləri dünyada xoş əhval-ruhiyyə verdiyin kimi, axirətdə də xoş əhval-ruhiyyə ver!” dedi. Gözləmədikləri bu hərəkət qarşısında cavanlar:

“-Ey Şeyx! Siz nə deyirsiniz? Bu sözün mənasını anlamadıq.” dedilər.

İxlasın bərəkətiylə qısa və mənalı sözlərinə Uca Allahın təsir gücü verdiyi Marufi Kərhi Həzrətləri belə dedi:

“-Övladlarım! Haqq Təala, sizə axirətdə səlamətlik vermək istəsə tövbə etməyinizi sizə nəsb edər.”

İgidlər gözləmədikləri bu dahiyənə davranış qarşısında bir müddət düşündülər. Bunun ardından peşmanlıq hissləri onları bürüdü və nəflərini sorğu sual etməyə başladılar. Daha sonra içdikləri şərabı yerə töküüb və dərhal tövbə etdilər. Hər iki cahanın səadətinə qovuşdular.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi təsəvvüfi tərbiyənin başqa bir xüsusiyyəti də, hər fərdin xarakterinə uyğun olaraq islah və irşad metodunun tətbiq edilməsidir. Təriqətlərin çoxalmasının səbəbi, fərqli xarakterlərə sahib olan insanların fərqli tərbiyə metodu ilə tərbiyə olunmasındandır. Misal olaraq, dahacoşqulu olan insanlar Qadiriliyin tərbiyə metodlarını mənimsəmişdir. Şair, sənətkar və romantik xarakterlərə sahib olan insanlar məvləviliklə huzur tapmışlar. Daha sakit xarakterə sahib olan insanlar isə Nəqşibəndi təriqətinin tərbiyə və irşad metodunu mənimsəyirlər.

İnsanların sahib olduqları xarakterləri dəyişmək mümkün deyildir. Mürşidi-kamillər ancaq saliklərin fərdi xarakterlərindəki istedadların nəfsani yönlerini yox edərək, onları ülvə istiqamətə yönləndirməklə vəzifəlidirlər. Hər tələbənin mənəvi xəstəliyinə uyğun olaraq onlara dərman verərlər.

Cahiliyyə dövründə yaşayan ərəblər qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdıran daş ürəkli insanlar idi. Onlar haqqın sadəcə güclüyə aid olduğu, gücsüz və imkansızın hər şeydən məhrum olduğunu düşünən, mərhəmətdən uzaq olan bir cəmiyyətin insanlarıydı. Bu cəmiyyət Allah Rəsulunun sayəsində hidayətə gəlib, onun mənəvi tərbiyəsiylə dünyanın ən görkəmli şəxsiyyətlərinə çevrilmişlər. Onlar Allah Rəsuluna olan sevgilərini daim canlı tutaraq mənəvi feyz aldılar və ibadətlerini xüsu ilə doldurdular. Fəzilətləriylə daim yad edilən, qiyamətə qədər müsəlmanların dillərindən düşməyəcək

olan bu insanlar əxlaqi xüsusiyyətləriylə daim bizə nümunə oldular. Onlara “əshabı-kiram” adı verildi.

Əshabı-kiram Rəsulullahın yanında elə bir mənəvi tərbiyə aldılar ki, Abdullah ibn Məsud -r.a- bunu belə ifadə etdi: “- Biz boğazımızdan keçən loxmaların zikrini eşidəcək hala gəldik!”⁷⁷

Belə ki təsəvvüf, Rəsulullahın -s.ə.v- təzkiyə və tərbiyəsi sayəsində əshabi-kiramın əldə etdiyi mənəviyyatdan nəsib almaq üçün gedilən yoldur. Yəni Hz. Peyğəmbərə varis olan həqiqi mürsidlərin yanında, nəfsin tərbiyə və qəlbin də mənəvi olaraq təmizləndiyi bir məktəbdir. Bu mənəvi tərbiyə məktəbinə daxil olaraq kamil insan olmaq üçün məsafələr qət etməyə “seyri-süluk” deyilir.

A. NƏFS VƏ ONUN TƏMİZLƏNMƏSİ

I. NƏFSİN MAHIYYƏTİ

Uca Allah insan nəslinin atası olan Adəmi -ə.s- məxluqatın ən şərəflişi olaraq cənnətdə yaratmışdır. Lakin Allah təala Hz. Adəm və onun nəslinə lütf etdiyi şərəf və etibarın nəticəsi olaraq cənnətdə yaratmasının sadəcə lütf deyil, qarşılığı ödənmək şərtiylə bir mükafat olaraq iradə etmişdir. Allahın bu iradəsi, Adəmin -ə.s- zəlləyə düşər olması və bu zahiri səbəblə əsil vətəni olan Cənnətdən çıxardılaraq imtahan aləmi olan dünyaya gəlməsiylə öz əksini tapmışdır.

Hz. Adəm və onun nəslinin təkrar cənnətə geri dönməsinin bir mükafat olaraq təcəlli etməsi üçün insan bəzi çətinliklərə tab gətirməlidir.

⁷⁷ Buxari, Mənaqib, 25

Məhz bu səbəblədir ki, Allah təala digər varlıqlardan fərqli olaraq Hz. Adəmi və nəslinizi təcəllilərə məzhər qılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq insan, insanların ən aşağısı olan “əsfələ-safilin” ilə insanların ən ucası olan “alayı-illiyun” arasında layiq oldukları bir yerdə olmalarını Uca Allah murad etmişdir. Bu isə qulun zəhmətinə və fitrətində mövcud olan müsbət və mənfi xüsusiyyətlərlə mücadilə edərək hasil edəcəyi nəticədən aslıdır. Bu səbəbdən, insanlarda olan müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı mənfi xüsusiyyətin də var olmasının hikməti budur.

Təsəvvüfi düşüncəyə görə insanda var olan müsbət və mənfi xüsusiyyətlər, öz əksini “ruhi heyvani” və “ruhi sultani” -deyə ifadə edilən bu iki mərkəzdən alır.

“Heyvani ruh” insanın həyatını davam etdirməsini təmin edən, təbiətə hökm edən lətif bir gücdür ki, ona “can” və ya “nəfs” də demək mümkündür. Yuxudakı bir insan bu hökmü icra etdiyinə görə, biyoloji fəaliyyətlər belə insanda qeyri iradi olaraq öz əksini tapır. Sultani ruh isə, oyandığı an geri dönməmək üzrə yatan insanı tərk edər. Bədəni hərəkət etdirən, insanı danışdıran və buna bənzər bütün fəaliyyətləri icra edən, ölümlə bədəni tərk edən ruh heyvani ruhdur. Heyvani ruhun mərkəzi qəlbə olub, bədənin bütün üzvlərinə yayılmış və hökmranlığını qanda qurmuşdur. Bu ruh tərbiyə edilmədiyi müddət ərzində insanda mənfi təsir olaraq özünü göstərir.

Ruhi-sultani isə, Uca Allahın öz ruhundan insana bəxş etdiyi ruhdur ki, insanı digər canlılardan ayıran xüsusiyyət də budur. Əmr aləmində olan bu ruhun bədənlə bərabər olması, müsbət nəticə əldə etmək üçündür. İnsan bu ruh ilə Allaha qulluq və ibadət edir, saleh əməllərlə məşğul olur. Bu ruh, insan öldükdən sonra

bədənin çürüməsindən təsirlənməz. Ölümlə sadəcə bədən arasındakı əlaqəsi kəsilər.

İnsan, öz daxilindəki bu iki zidd mübarizənin hal və davranışlarına istiqamət verməkdədir. İnsandakı sultani ruh qalib gəlsə, o insan saleh əməllərlə məşğul olur və gözəl əxlaq sabibi olur. Əksinə, heyvani ruh qalib gəldiyində o insan hər cür günahla məşğul olur və əxlaqsızlığa düşər olur.

İnsan, nəfsini öz iradəsi ilə formalaşdırmaq istedadına və imkanına sahib olduğu üçün mükafat və cəzaya razı ola biləcək bir varlıqdır.

Dünya imtahanlarında ən böyük əngəllərdən biri olan “nəfs”, ümumiyyətlə mənfi təmayülləri insanın ağına gətirir. Ancaq onun tərkibində cəvahir kimi müsbət mahiyyət də vardır. İnsanoğlunun vəzifəsi, bu mənfi xüsusiyyətləri tərbiyə ilə təmizləyərək özündəki cəvahiri kəşf etməkdir.

Qürbətdə olan bir insan vətəninə əli boş dönməmək üçün necə zəhmət çəkirə, böyük bir qürbət diyarı olan bu dünyada da əbədi olan axirət səadəti üçün eləcə səy göstərməlidir. Belə ki, hər insan axirətdəki əbədi səadət və ya xüsranı məhz bu dünyadan aparacaq, yəni istiqbaldakı taleyini dünya həyatında özü əldə edəcəkdir.

Əbədi səadətin ən əsas şərtlərindən biri, nəfsi saleh əməllərlə məşğul olacaq səviyyəyə çatdırmaqdır. Belə bir məqsəddən məhrum olan nəfs, vəhşi bir at kimidir. Vəhşi bir at yiyəsini mənzilə çatdırmaq əvəzinə onu uçurumdan aşağı ataraq ölməsinə səbəb olur. Ancaq yaxşı tərbiyə edilmiş at, öz yiyəsini ən çətin və qorxulu yollardan belə keçirərək onu sağ salamat mənzilə çatdırır. Tərbiyə edilməmiş bir atla mənzilə çatmaq necə mümkün deyilsə, tərbiyə edilməmiş bir nəfs ilə də ülvi məqsədlərə çatmaq mümkündür.

Həqiqətən nəfs, insanı həm yüksək bir səviyyəyə ucaldan, həm də bunun ziddi olaraq əsfələ-safilinə düşürdən iki yönlü bir vasitədir. Nəfs, tərbiyə edildiyində xeyrə, tərbiyə edilmədiyi zaman da şərrə vəsilə olan iki ağzı kəsən iti bir bıçaq kimidir.

Mənəvi irşad və tərbiyədən məhrum olan nəfs, həqiqətləri örtən bir pərdədir. Ancaq bəhs etdiyimiz kimi, insan nəfsin əngəllərinə baxmayaraq mənəvi tərbiyə aldıqdan sonra əldə etdiyi yüksək əxlaqla mələkləri belə keçər. Belə ki, hər işin şərəfi onu əldə etmək üçün çəkilən zəhmətlə mütənasibdir.

Allah ilə bəndə arasına bir qəflət pərdəsi kimi girərək insanı əsas istiqamətdən uzaqlaşdıran, qəlbi Allahdan başqa şeylərlə məşğul edən yenə nəfsin müxtəlif formalarıdır. Onun tükənməyən ehtiraslarından ancaq ciddi bir qərar qəbul edərək və tərbiyə əlaqə uzaqlaşmaq mümkündür. Bu daim zəhmət tələb edən bir mücadilə deməkdir. Bu baxımdan Hz. Peyğəmbərimiz bir hədisi -şərifində: *“(Həqiqətdə) mücahid, nəfsinə qarşı cihad edən kimsədir.”*⁷⁸ buyurmuşdur.

Nəfs, ona qarşı aparılan mübarizə nəticəsində ölməz, sadəcə nəzarətə götürülür. Əsas olan da, nəfsi yox etmək deyil, onun arzu və istəklərini ilahi məqsədə uyğun olaraq tərbiyə etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq İmam Qəzzali insanı bir süvariyyə oxşadaraq belə buyurur: “ Nəfs ruhun minik vasitəsidir. Əgər insan nəfsin getdiyi istiqamətdə onun cilovunu buraxsa həlak olar, onu öldürsə həqiqətə getdiyi yolda miniksiz qalar. Elə isə nəfsinin cilovunu əlində tut və miniyindən istifadə et!”

Nəfsin tərbiyəsindəki bu metodun mənbəyi Peyğəmbərdir. Belə ki, Peyğəmbərimiz yeməmək, içməmək, ailə həyatından uzaq duraraq ibadətlə məşğul olmaq istəyənlərə mane olmuş, İslam-

78 Tirmizi, Fəzailül-Cihad, 2; Əhməd ibn Hənbəl, *Müsnəd*, VI, 20.

da belə bir tərbiyə metodunun mövcud olmadığını təlim etmiş, cəmiyyətlə bərabər yaşayaraq mümkün olan ruhi tərbiyənin yolunu göstərmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, olduqca çətin bir mücadilə olan nəfs tərbiyəsi zamanı nəfsin hal və mərtəbələrində bəzi çətinliklər də vardır. Bunun ən böyük afətlərindən biri, bu tərbiyə zamanı nəfsin özünü bəyənməsidir. Bu gizli bir kibirdir. Nəfsə qarşı mücadilə zamanı ehmalkarlıq, nəfsin köhnə halına qayıtması ilə nəticələnə bilər. Nəfsin şərrindən heç vaxt əmin olmaq olmaz.

Bu baxımdan hər mömin, mənəvi həyat üçün təhlükəli olan nəfsi qəlbində daşdığı üçün ehtiyatlı olmalıdır. İnsan, ilahi qulluğu tam olaraq yerinə yetirmək üçün nəfsi tərbiyə edərək onu daim itaət altında saxlamalıdır.

II. NƏFS VƏ ONUN TƏZKİYƏSİ

“Təzkiyə” ərəb dilində “təmizləmək”, “saflaşdırmaq”, “artırmaq”, “inkişaf etdirmək”, “bərəkətləndirmək” və “feyzləndirmək” mənasına gəlir. Bu mənalar baxımından təzkiyə, əsas olaraq bütövlükdə mənəvi təlimi ifadə edir.

Nəfs təzkiyəsi ilk olaraq küfür, cəhalət, pis hisslər, səhv etiqad və əxlaqsızlıqdan təmizlənməkdir. Yəni dinə zidd olan etiqad, əxlaq və əməli xətalardan hər birindən xilas olmaqdır. Onu bu xətalardan təmizlədikdən sonra da, iman, elm, irfan, hikmət, xeyrli və gözəl xüsusiyyətlər kimi təqvyayla tərbiyə edərək onu ruhaniyyətlə doldurmaqdır.

Təsəvvüfdəki təzkiyə, nəfsin istək və arzularını azaldaraq onun gücünü azaltmaq və ruhun gücünü artırmaqdır. Bu ancaq nəfsin arzularına qarşı iradəni gücləndirmək vasitəsilə əldə edilən riyazət, yəni yeyib içmək, yatmaq və danışmağa nəzarət etməklə

əldə etmək mümkündür. Məhz buna görədir ki, təsəvvüfdəki nəfs tərbiyəsinə; “qilləti-təam” (az yemək), “qilləti-mənam” (az yatmaq) və “qilləti-kəlam” (az danışmaq) deyilir. Çünki bunlar, riyazət ilə nəfsin tərbiyəsinə atılan ilk adımlarıdır. Ancaq hər xüsusda olduğu kimi, bu üsulları da tətbiq edərkən ehtiyatı əldən buraxmamaq lazımdır. Çünki bədən Allahın insanlara verdiyi bir əmanətdir.

Yəni nəfs təzkiyəsi ilə məşğul olan insan ifrat və təfriddən uzaq durmalı, nəfsimi tərbiyə edəcəm deyərək riyazət və mücahədədə həddi aşmamalıdır. Çünki din, bütün hal və davranışlarda orta yolu əmr etməkdədir. İnsanların hər bir ifrad və təfriddən uzaq olmalarını nəsihət edir. Nəfsi tamamilə yox etmək mümkün deyil. Ona görə də nəfsin təzkiyə edilməsi, ilahi əmrləri göz önündə tutaraq tərbiyə etməkdir.

Nəfsin tərbiyə edilməsi insanı səadətə apardığı kimi fəlakətə də apara bilər. Bu tərbiyə və təzkiyənin həyata keçməsi üçün ilahi iradəyə uyğun olaraq şəhvani ehtiraslardan və pis hallardan uzaq olmaq lazımdır. Hər mömin öz xəta və nöqsanlarını, cahilliyini dərk edərək Rəbbinin bütün əzəmət, qüdrət və kamalını daim xatırlayaraq bu yolda istiqamətlənməlidir. Məhz belə bir tərbiyə zamanı Quran diliylə ifadə etsək **“Pisliyi şiddətlə əmr edən”**⁷⁹ nəfs, bu sifətlərdən xilas olaraq məqbul bir hal alır.

Nəfsin təzkiyəsinə səy göstərmək və bu yolda tam ciddiyyətlə seyru süluka girmək, əhəmiyyətinə və çətinliyinə görə *“Böyük mübarizə”* olaraq qəbul edilmişdir.

Belə ki, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Peyğəmbər Əfəndimiz -səlləllahu əleyhi və səlləm-, olduqca məşəqqətli keçən Təbük

⁷⁹ Yusuf Surəsi, 12/53: *«Mən özümü təmizə çıxartmıram. Rəbbimin rəhm etdiyi kimsə istisna olmaqla, nəfs (insana) pis işlər görməyi (şəhvətə uymağı) əmr edər. Həqiqətən, Rəbbim bağışlayandır rəhm edəndir.»*

səfərindən qayıtdığı zaman öz əshabına: “-*İndi biz balaca mübarizədən böyük mübarizəyə qayıdırıq.*” -deyə buyurmuşdur.

Səhabələr heyrətlə: “Ya Rəsulallah! Vəziyyətimiz göz qabağında! Bundan da böyük mübarizə olar?”-deyə buyurduqları zaman Peyğəmbər -səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- *Bəli! İndi biz balaca mübarizədən böyük mübarizəyə qayıdırıq. Bu nəfs ilə aparılacaq mübarizədir*” -deyə buyurmuşdur.

Bu hədis və ibrətli hadisə, insanın özünü hesaba çəkməsini xatırlatmaqdadır. Belə ki, Uca Allahın ayədəki xəbərdarlığı olduqca şiddətlidir: “*Yoxsa sizi əbəs yerə yaratdığımızı və hüzzurumuza qaytarılmayacağınızı güman edirdiniz?*”⁸⁰

Başqa bir ayədə Allah təala: “*Məgər insan elə güman edir ki, o, başlı-başına (cəzasız) buraxılacaq?!*”⁸¹ deyə buyurmuşdur.

Rəsuli-Əkrəm -səllallahu əleyhi və səlləm -: “*Ağıllı insan, nəfsini qoruyaraq ölümdən sonrakı həyat üçün çalışan, axmaq da nəfsinin əsiri olduğu halda Allahdan xeyir gözləyəndir.*”⁸² -deyə buyurmuşdur.

Bu baxımdan hər bir mömin, tərbiyə və təzkiyəsiylə nəfsinə qarşı məsuliyyət daşdığı şüurunu daim hiss etməlidir. Belə bir insan, bu işin əhəmiyyətini hiss etməli və qaydaları yaxşı bilməlidir. Yoxsa insan, “qaş düzəldərkən göz çıxartmaq” atalar sözündə olduğu kimi xəta edə bilər.

Nəfsin təhlükələrinə qarşı Uca Allah bizi belə xəbərdarlıq edir: “*(Ya Rəsulum!) Nəfsini özünə tanrı edəni gördünmü? Onun vəkilini (zamini) sənmi olacaqsan? (Onu bəd əməllərdən sənmi çəkəndirib saxlayacaqsan? O özü haqqı axtarıb tapmalı, ona qail olmalıdır!)*”⁸³

80 əl-Muminun, 115

81 əl-Qiyamə, 36

82 Tirmizi, Qiyamət, 25; İbn Macə, Zöhd, 31

83 əl-Furqan, 43

Bir hədisdə Peyğəmbərimiz - səllallahu əleyhi və səlləm -:
“- *Ümmətim haqqında ən çox qorxduğum şey; onların nəfslərinə əsir olmalarıdır.*”⁸⁴-deyə buyurmuşdur.

Məhz bu baxımdandır ki, nəfs tərbiyəsi, hər mömin üçün böyük əhəmiyyət və məsuliyyət kəsb edir. Bu məsuliyyəti UcaAllah Quranda: *“Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır.*”⁸⁵-deyə ifadə etmişdir. Yəni nəfsini tərbiyə edərək onu fəlahə çatdıran insan yolunu salamat olaraq getmiş, bunun əksini edənlər isə vəhşicəsinə əbədi bir ziyana düşər olmuşdur. Məlum olduğu kimi, tərbiyə edilməmiş nəfs insanı fəlakətə apardığı kimi, tərbiyə edilərək də insanı mələklərdən daha yüksək bir mərtəbəyə çıxarmaqdadır.

Diğər tərəfdən infaq, sədəqə, xidmət etmək kimi saleh əməllər, zahirən başqalarına kömək etmək kimi görünsə də, əslində nəfsə gözəl və xeyirli olanları təlqin edir. Çünki nəfs yaxşılıqlar etdikcə bunlara öyrənir. Bütün saleh əməllərlə bərabər sözlərin ən gözəli və ən doğrusu olan Quranı oxumaq, nəsihətlərinə qulaq asmaq, əhkamlarını dərk etmək nəfsin islah olmasına vəsilə olan amillərdən biridir. Həyatına Quran istiqamətinə uyğun olaraq yön verən bir insan, nəfsinin şərindən və şeytanın vəsvəsələrindən xilas olar, sadəcə Allahın istədiklərinə əməl edər. Belə insanın qəlbi də Allahın nuruna məzhər olar. Belə bir insan üçün, kainat, hikmətli və əzəmətli bir formaya çevrilər. Heç bir mömin, Qurandakı əmr və qadağalardan qafil olmamalı, əbədi səadətinə təhlükəyə salmamalıdır.

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə nəfsin təzkiyəsi ilə əlaqədar olaraq bir çox ayə mövcuddur. Bu ayələrdəki “təzkiyə”:

84 Suyuti, Camius-Sağir, I, 12

85 əş-Şəms, 9-10

- 1- Allah təalanın təzkiyə etməsi,
- 2- Rəsulullahın - səllallahu əleyhi və səlləm- təzkiyə etməsi,
- 3- İnsanın öz nəfsini təzkiyə etməsi olaraq, ümumiyyətlə üç növə ayrılır.

1. Allah təalanın təzkiyə etməsi

Uca Allah ayədə belə buyurur: *“(...O yaxşılıq edənlər ki) kiçik günahlar (xətalər) istisna olmaqla, böyük günahlardan və rəzil işlərdən (zinadan) çəkinərlər. Həqiqətən, sən Rəbbin çox bağışlayandır. Sizi torpaqdan yaradan da, siz analarınızın bətlərində rüşeym halında olanda da sizi ən gözəl tanıyan Odur. Özünüzü təmizə çıxartmayın. O, Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənin kim olduğunu ən gözəl biləndir!”⁸⁶*

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayəni belə təfsir edir: *“Özünüzü günahsız, qüsursuz və tərtəmizəm deyə öyməyin. Halbuki, bilmədiyiniz çox xətalarınız ola bilər.”*

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq müfəssir Alusi də belə deyir: *“Bu ayənin, “-Bizim namazımız, orucumuz, həccimiz vardır!” deyən bir camaat haqqında nazil olduğu rəvayət edilir. Əməllərə kibir və qürurun qatışmaması üçün qulun yerinə yetirdiyi ibadət və xeyirli işləri gizli saxlaması daha məqbuldur. Ancaq mənfi bir niyyət olmazsa, başqalarını da həvəsləndirmək məqsədilə söyləməkdə bir xəta yoxdur.”*

Başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: *“(Ya Rəsulum!) Özlərini təmizə çıxaranları görmürsənmi? Xeyr (elə deyil). Allah istədiyini təmizə çıxardar və onlara xurma çərdəyindəki nazik tel qədər zülm olunmaz!”⁸⁷*

86 ən-Nəcm, 32

87 ən-Nisa, 49

Bu ayədəki təzkiyə, insanın özünü tərifiylərək təmizə çıxarmaq cəhdidir. Halbuki təzkiyə təqva ilə əlaqəlidir. Təqva isə batində bir sifətdir və onun mahiyyətini ancaq Allah bilir. Bu baxımdan da ancaq Allahın təzkiyəsi məqbul olur. Öz özümüzə etdiyimiz təzkiyə deyil.

Belə ki, Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləm - :

*"- Allahım! Nəfsimə təqva ver və onu təzkiyə et! Sən onu təzkiyə edənlərin ən xeyirlisisən. Onun vəlisi və mövlası Sənsən."*⁸⁸ deyərək dua edərdi. Qurani-Kərimdə Uca Allah: *"...Ey iman gətirənlər! Şeytanın yolunu tutub getməyin! Kim Şeytanın getdiyi yolla getsə, o, (insanlara) çirkin, pis işlər görməyi (zina etməyi, yalan danışmağı, özgələyə böhtan atmağı) əmr edər. Əgər Allahın sizə neməti və mərhəməti olmasaydı, sizdən heç kəs heç vaxt (günahdan) pak olmazdı. Lakin Allah dilədiyini (günahdan) pak edər. Allah (hər şeyi) eşidəndir, biləndir!"*⁸⁹ buyurulur.

Gördüyümüz kimi ayədə təzkiyənin Allaha aid olduğu ifadə edilir. Ancaq Allah öz qulunu rəhmətiylə itaətlərə və təzkiyəyə məzhər edə bilər. Bəndə mənlilik duyğusundan uzaq duraraq, Allahın yardımıyla əldə etdiyi nəaliyyətləri özünün qazandığını düşünməməlidir. Uca Allahın təzkiyəsindən başqa axirətdə daim Allaha möhtac olduğunu unutmamalıdır. Belə bir düşüncə tərzi insanın yeganə xilas olma vasitəsidir.

b. Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- təzkiyə etməsi

Qurani-Kərimdə Hz. Peyğəmbərimizin vəzifələri haqqında belə buyurulmaqdadır: *"Həmçinin (nemətimizi tamamlamaq məqsədilə) sizə ayələrimizi oxumaq, sizi (günahlardan) təmizləmək,*

88 Müslim, Zikr, 73

89 ən-Nur, 21

Kitabı (Qurani), hikməti (şəriəti, halalla haramı) və bilmədiklərinizi öyrətmək üçün sizə öz içərinizdən bir peyğəmbər göndərdik."⁹⁰

*"Allah möminlərə lütf etdi. Çünki onların öz içərisindən özlərinə (Allahın) ayələrini oxuyan, onları (pis əməllərdən) təmizləyən, onlara Kitabı (Qurani) və hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərdi. Halbuki bundan əvvəl onlar açıq-aydın zəlalət içərisində idilər."*⁹¹

Bu ayələrdən açıq olaraq bilinir ki, Peyğəmbərimiz - səllallahu əleyhi və səlləmin - əsas olaraq üç vəzifəsi vardır:

a. Allahın ayələrini insanlara oxumaq: Bu vəzifə, insanları ümid edilən hədəfə çatdırmaqda olan ilk mərhələdir.

b. Təzkiyə etmək: Tövhidin məqsədinə çatması, ancaq nəfslərin küfr, şirk və günah kimi mənəvi kirlərdən təmizlənərək hüzur və səadətə çatmasıyla mümkündür. Beləki, keçmiş cahiliyyə olaraq bilinən səhabələr, hidayətə gəldikdən sonra Rəsulullahın feyzli söhbətləri və mənəvi tərbiyəsi sayəsində dünyanın ən şəxsiyyətli insanı olmuşdurlar. Onların dillərdə gəzən həyat hekayələri bütün dünyaya yayılmışdır.

c. Kitab və hikməti öyrətmək: Bundan sonra tabe olunması lazım olan qanunlar və hökmləri əmr edən kitabın, yəni Quranın təlimi gəlir. Qurani-Kərimi tam olaraq idrak etmək, qəlbin mənəvi olaraq səviyyəsindən asılıdır. Qurani əsil olaraq qəlb ilə oxuyub dərk etmək lazımdır. Gözlər isə qəlbə kömək edən bir vasitədir.

Quran sonsuz sirlər xəzinəsidir. Bu sirr və hikməti dərk etmək üçün də qəlbin mənəvi olaraq təmizlənməsi və formalaşması lazımdır.

90 əl-Bəqərə, 151

91 Ali İmran, 164

Hikmətin təlimi isə bunlardan sonradır. Çünki Quranın hikmət və sirlərini ancaq təmizlənmiş bir qəlb ilə bilmək mümkündür.

Ayədə kitab, təzkiyə və hikmətin bir yerdə qeyd edilməsinin səbəbi, təzkiyə olunmamış insanların elm öyrənə bilməmələri, öyrənsələr belə bu elmin onlara bir fayda verməməsiylə əlaqədardır. Elm və hikmət elə bir nurdur və zinətdir ki, bunu əldə etmək üçün onun məkan tutacağı yer olan qəlbın lazımsız və zərərli olan şeylərdən xilas olması lazımdır. Bu baxımdan Peyğəmbərlər əvvəlcə ayələri oxuyar, sonra bu ayələrə inanan insanların nəfslərini tərbiyə və təzkiyə edirlər. Daha sonra da nəfsləri tərbiyə və təzkiyə olan insanlara kitab və hikməti öyrədirlər. Kainatdakı hikmət və sirləri də ancaq belə bir qəlbə sahib olan insan dərk edə bilər.

Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- bu vəzifələrindən ayələri oxuyaraq haram və halalı öyrətmək alimlər tərəfindən; nəfsləri təzkiyə, qəlbləri tərbiyə etmək vəzifəsi də mürsədi kamillər tərəfindən qiyamətə qədər davam edəcəkdir.

3- İnsanın öz nəfsini təzkiyə etməsi

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq Uca Allah bir ayədə belə buyurur: *“And olsun nəfsə və onu yaradana (ona biçim verənə); Sonra da ona günahlarını və pis əməllərdən çəkinməsinə (xeyir və şəri) öyrədənə ki, Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır.”*⁹²

Ayədən də məlum olduğu kimi, ancaq Allahın günahlardan təmizlədiyi, feyz və təqva ilə tərbiyə edilmiş insanlar əsil qurtuluşu məzhər olacaqlar. Allah təalanın: *“(Əməlisəleh) bəndələrimin zümrəsinə daxil ol! (Onlarla birlikdə) Cənnətimə varid ol!”*⁹³ ayəsindəki müjdə də yenə bu xoşbəxt bəndələr haqqındadır.

92 əş-Şəms, 7-10

93 əl-Fəcr, 29-30

Başqa bir ayədə Uca Allah: *“(Günahlardan) təmizlənən kimsə isə nicat tapacaqdır. O kimsə ki, Rəbbinin adını zikr edib namaz qılar!”*⁹⁴ deyə buyurur.

Bundan əlavə ayələrdəki ardıcılıq da diqqəti cəlb edir. Belə ki:

-Əvvəlcə qəlb, bədən və malı mənfi xüsusiyyətlərdən gizli olaraq təmizləmək,

-Bunun sayəsində Rəbb ilə bəndə arasında olan qəflət pərdəsini qaldırmaq,

-Sonra da halal olan qidalarla bəslənərək zikr edən bir qəlb ilə ibadət iqliminə bürünmək və ruhani ləzzətləri hiss etməkdir.

Müfəssir Bursəvi ayəni təfsir edərkən belə buyurur: *“Bu ayədə, dinə zidd olan işlərdən nəfsi təmizləmək, qəlbi dünya sevgisindən uzaqlaşdırmaq, gücü çatdıqca Allaha yönəlmək, hətta Allahdan başqasını xatırlamaqdan belə ehtiyat etmək zikr edlmişdir.”*

İbn Abbas -radiyallahu anh-, yuxarıda zikr edilən ayədə keçən *“təzəkka”* kəlməsini, *“İnsanın La ilahə illəllah! deməsidir.”* deyə təfsir edir.⁹⁵ Belə ki, təzkiyədə ilk addım, qəlbin küfür və şirkdən təmizlənməsidir.

‘La ilahə’ deyən insan, Kəlimeyi tövhid ilə qəlbdən büt halına gələn nəfsani həvəsləri, pis əxlaqı uzaqlaşdırır. Sonra bunu isbat edir. Yəni ‘İllallah’ deməklə qəlbi tövhid nuruyla doldurur.

Şair bu həqiqəti necə də gözəl ifadə edir:

Sür çıxar əğyarı dildən ta təcəlli edə Haqq

Padişah girməz saraya xanə məmur olmadan

94 əl-Ala, 14-15

95 Qurtubi, *əl-Cami*, XX, 22

“Könlünün sarayından Allahdan başqa nə varsa çıxarıb at. Belə ki, çətinlik çəkmədən padşah olmaq olmaz.”

Təzkiyənin əhəmiyyətini ifadə etmək üçün İbrahim Dəsuki -qüddisə sirruh- belə buyurur: “- Ey oğlum! Gündüzlərini orucla, gecələrini namazla keçirtsən, təmiz bir daxili aləmə sahib olsan, əsla qürurlanma! Əsla qürura məğlub olub nəfsin hiyləsinə aldanma. Neçə-neçə dərvişlər nəfsin hiyləsinə məğlub olaraq həlak oldular.”

Hatəm Əsamm -qüddisə siruh- da belə buyurur: “Möhtəşəm binalara, münbit bağ və baxçalara aldanma. Cənnətdən daha gözəl bir yer yoxdur. Hz.Adəmin başına gələnlər cənnətin sonsuz gözəlliklərinin arasında oldu. Nəfsi orada əbədi qalmaq istədi. Qadağan olunmuş meyvəyə yaxınlaşdı. Allahın istəyilə, dünyaya göndərilməklə cəzalandırıldı.

Belə hallarda mərhəməti sonsuz olan Uca Rəbbimiz, ayələrdə şeytanın hiylə və tələsinə qarşı tədbirli olmaq üçün belə buyurdu: *“(İblis) dedi: “Sən məni (Adəmə səcda etmədiyimə görə) azdırıb yoldan çıxartdığın üçün mən də Sənin düz yolunun üstündə oturub insanlara (Sənə ibadət və itaət etməyə) mane olacam!”*⁹⁶

*“(İblis) dedi: “Ey Rəbbim! Məni azdırmağına (rəhmətindən kənar etməyinə) əvəz olaraq and içirəm ki, mən də (bunun müqabilində) onlara (pis əməllərini, günahlarını) yer üzündə yaxşı göstərib onların hamısını yoldan çıxaracağam!”*⁹⁷

Ayədə, “nəfsin maneələrini dəf edənlərin xilas olacaqları” ifadə edilmişdir. Bu ifadədə eyni zamanda “təzkiyə olmayanların xilas olmayacaqları” mənası da vardır.

96 əl-Araf, 16

97 əl-Hicr, 39

Uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurur: *“Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz. Günah yükü ağır olan kimsə yükünü daşımaq üçün (başqa birisini köməyə) çağırırsa və (çağırılan adam onun) yaxın qohumu olsa belə, o yükdən bir şey daşınmaz. (Ya Peyğəmbər!) Sən ancaq Rəbbindən (Onun əzabını) görmədikləri halda qorxanları və (vaxtlı-vaxtında) namaz qılanları qorxudub xəbərdar edirsən. Hər kəs (günahlardan, küfrdən) təmizlənsə, özü üçün təmizlənmiş olar (savabı özünə yetişər). Axır dönüş ancaq Allahadır!”*⁹⁸

Ayədən məlum olduğu kimi ümmətin əzaba düşür olmayanları, görmədikləri halda qəlbləri Allah qorxusu ilə dolu olan, namaz qılan və ibadət ilə məşğul olanlardır.

Ayədəki “təzəkka” sözünə xəşyətullah və namazı xüsu ilə qılmaq da daxildir.

*“Allahdan Öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxar.”*⁹⁹ ayəsi, insanın həqiqi bilginə öyrəndiyi zaman, Allaha qarşı qəlbinin ürpərdiyini ifadə edir. Rəbbini bilməyən və ondan qorxmayan insanların qəlbləri ölüdür. Belə insanlara öyüd və nəsihət təsir etməz. Yasin Surəsinin yetmişinci ayəsində buyurulan *“(Peyğəmbər, Quran ilə qəlbləri) diri olanları xəbərdar etsin deyə...”* bəyanı da bunu ifadə edir. Yəni daxildə Allah qorxusu, zahirdə də tam riayət edilərək qılınan bir namaz olmalıdır.

Günahlardan təmizlənmənin qarşılığı, cənnət və onun yüksək mərtəbələridir. Ayədə belə buyurulur: *“Kim (Rəbbinin hüsuruna) yaxşı əməllər etmiş bir mömin kimi olaraq gələrsə, belələrini ən yüksək dərəcələr gözləyir - Əbədi qalacaqları, (ağacları) altından çaylar axan Ədn cənnətləri. Bu, (günahlardan) pak olanların (təmizləmənlərin) mükafatıdır.”*¹⁰⁰

98 Fatir, 18

99 Fatir, 28

100 Taha, 75-76

Allahdan başqa heç bir şeyə bağlanmamağın mükafatı isə cənnətdən də yuxarı bir mərtəbə olan Cəmalullah nemətidir ki, o da doymaq olmayan bir zövq ilə cəmalullahı seyr etməkdən ibarətdir. Kim öz iradə və arzusu ilə Allaha yönəlsə, Allahdan başqa heç nəyi düşünməz. Allahı tanımaq, yəni mərifətullah, qəlbin tərbiyə və təzkiyə edilməsindən sonra nəfsin həqiqətini öyrənməsidir. “Nəfsini bilən, Rəbbini də bilər” deyə ifadə edilən bu söz, bunu ifadə etməkdədir.

Hər mömin tez-tez nəfsini mühasibə etməli, mənəvi vəziyyətinə ciddi şəkildə nəzarət etməli, nəfsini kontrol etməlidir. Buna ruhaniyyət aləmində “batini təfəhhus” (nəfs muhasibəsi) deyilir. Hər bir insan heç olmazsa yatdığı zaman başını yastığa qoyduğunda o günün muhasibəsini etməli və özünü imtahan etməlidir. Bunu təkrarlamağa adət halına gətirən insanlar davamlı olaraq etdiyi günahlardan uzaqlaşar.

Bu məqsədə vasil olmaq üçün günün hər anını boş keçirmək lazımdır. Çünki hər nəfəs qiyməti olduqca böyük olan bir nemətdir.

Bədənin üzvləri də nəfsin köməkçiləridir. İnsan, onlara vəzifələrinə görə tövsiyə etməli, bu əmanətlərdən pis işdə istifadə etməməlidir.

Gözü; haramlara və qəlbi məşğul edəcək faydasız işlərə baxmaqdan uzaq tutmaq, Dili; “afəti lisan” olaraq bilinən dedi qodu, qiybət, iftira, yalan, aravurma, özünü tərifi etmə, başqa insanları təhqir etmə, yaltaqlanma kimi pis xüsusiyyətlərdən uzaq tutaraq zikir və xeyirli sözlərlə məşğul etməli, mədəni; haram və şübhəli qidalardan qorumaq, hallallardan da lazım olduqca istifadə etməyə öyrətmək lazımdır.

İnsan, hər hərəkətində mübah şeylərlə qarşı qarşıya gəlir. Qayəsi və məqsədi olmayan hərəkət və davranışlardan uzaq olmaq ən gözəl xüsusiyyətdir. Belə ki Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləm - Əfəndimiz : *“İnsanın lüzumsuz şeyləri tərk etməsi, onun yaxşı müsəlman olmasındandır”*¹⁰¹ deyə buyurmuşdur. Yəni həqiqi bir möminin danışması zikir, baxması ibrət və səssizliyi təfəkkür olmalıdır. Beləcə nəfs, belə davranışlarla daim qəflətən uzaq tutulmalıdır.

Nəfsi mühasibə edərkən diqqət ediləcək xüsuslardan biri də, edilən əməlin Allah üçün, yoxsa nəfsi üçün olduğunu yoxlamaqdır. Hər insan bəzən Allah üçün etdiyinə inandığı əməlləri nəfsini tətmin etmək üçün də edə bilər.

Nəfsin təzkiyəsi nəticəsində qəlb, “səlim” bir hal əldə edir. Qəlbi səlim mərhələsində bu üç hal müşahidə edilir:

1- Heç kimi incitməz. Bu, ittika əhlinin halıdır. Qəlb, nəfsin şərrindən xilas olur. Gözəl əxlaq özünü biruzə verir.

2- Heç kimdən inciməz. Bu da, məhəbbət əhlinin halıdır. Onlar üçün təriflənmək və yemək bir əhəmiyyət kəsb etməz. Günəş işığı qarşısında aydınlıq və qaranlıq bir məna ifadə etmədiyi kimi.

Şair bu mənəvi halı belə ifadə edir:

Cahan bağında ey aşiq budur maksud-ı ins ü cin

Nə kimsə səndən incisin nə sən bir kimsədən incin

3- Dünya mənfəəti ilə axirət yan yana olsa, axirəti tərcih edərək ilahi rızanı qəbul edər.

Xülasə, ifadə etmək istədiyimiz budur:

Alah Təala bir imtahan aləmi olaraq bu dünyanı yaratmışdır. Hər bir insanın önünə də nəfs əngəlini qoymuş və insanın bu

101 Tirmizi, Zöhd, 11; İbn Macə, Fitən, 12

əngəllər qarşısında tutacağı mövqeyini bildirmişdir. Nəfs, xeyrə və şərrə vəslə olacaq bir vasitədir. Nəfs, tərbiyə və təzkiyə edildiyi zaman səadət, nəfsin əsiri olunduğu zaman da qorxulu bir quyudur. Nəfs tərbiyə və təzkiyəsinin mükafatı isə dünyada heç bir şeylə müqayisə ediləməyəcək qədər böyükdür.

OXU MƏTNİ

İmam Qəzzali nəsihətlərindən birində belə qeyd etmişdir:

«Bir mömin sabah namazını qıldıqdan sonra və günə başlamazdan əvvəl bir müddət nəfsi ilə baş-başa qalmalı, onunla bir sıra şərtlər müəyyənləşdirməli və bir sıra məsələlərlə bağlı razılığa gəlməlidir. Belə ki, bir tacir də sərmayəsini ortağına vermək istəyirsə, onunla belə müqavilə bağlayar. Tacir ortağına xəbərdarlıq etməyi də unutmaz. İnsan da nəfsinə belə xəbərdarlıq və təlqin etməlidir: «Mənim sərmayəm ömrümdür. Ömrüm başa çatanda pulum da gedər, artıq iş və qazancım da başa çatar. Ancaq bu başlayan gün yeni bir gündür. Uca Allah bu gündə mənə möhlət verərək mükafatlandırdı. Əgər mənə öldürsəydi, əlbəttə, bir günlüyə olsa da, geri göndərilib burada ardıcıl olaraq saleh əməllər və müxtəlif xeyir işlər görməyi istəyərdim. İndi qəbul et ki, öldürüldün və geri qaytarıldın. Ona görə də, bu gün günah və pis işlərə qətiyyən yaxınlaşma və bu günün bir anını belə əsla boş keçirmə. Çünki hər nəfəs əvəzi olmayan bir nemətdir.

Yaxşı bil ki, bir gün gecə və gündüz ilə birlikdə iyirmi dörd saatdır. Qiyamət günü insan oğlunun önünə hər gün üçün iyirmi dörd dənə bağlı qutu gətirilir. Qutunun birini açıb, o saatda etdiyi əməllərin mükafatı olaraq içinin nur ilə dolu olduğunu görəndə Allahın lütf edəcəyi mükafatı düşünərək qul elə sevinər ki, bu sevinci cəhənnəm xalqı arasında paylanılsa, onlar cəhənnəmin acısını duymazlar. İkinci qutunu açanda ondan qaranlıq və pis qoxular çıxar ki, bu da üsyan ilə keçirdiyi saatdır. Buna da elə üzülər ki, əgər bu üzüntü cənnət xalqına paylanılsaydı,

kədərlərindən cənnətin zövqünü duymazdılar. Üçüncü bir qutu da açılar ki, içi tamamilə boş olar. Bu da yuxuda, ya da icazə verilən məsələlərlə bağlı keçirdiyin saatdır. Ancaq kiçik bir xeyrin mükafatına belə, çox ehtiyac duyulduğu o gündə imkan olduğu halda böyük bir qazancı itirən tacirin həsrəti kimi və bəlkə ondan daha çox yanar, o saati boş keçirməsinin acısı ilə qıvrılar. O halda, ey nəfsim, fürsət varkən sandığını yaxşı doldur, əsla onu boş saxlama. Tənbəllik etmə, yoxsa yüksək dərəcələrdən düşsənsən».

III. NƏFSİN MƏRTƏBƏLƏRİ

Təsəvvüfçülər nəfsin mərtəbələrini yeddi qismə ayırırlar. Bunlar əmmarə, ləvvamə, mülhimə, mutmainnə, raziyyə, mərziyyə, kamilə və ya safiyyədən ibarətdir. İfadə etdiyimiz bu məqam adları Qurani-Kərimdən alınmışdır. Bu mərtəbələri qısa olaraq xülasəsi beldir:

1. Nəfsi-əmmarə

İnsanı Rəbbindən uzaqlaşdıran və şər işlərə meyl etdirən üsyankar nəfsdir. Əmmarə, çox əmr edən deməkdir. Bu nəfsin yeganə məqsədi arzu və həvəslərə həddindən artıq meyl etməkdən ibarətdir. Şəhvətin əsiri olan, arzu və istəklərə, ləzzətlərə, günaha meyl edən nəfsdir.

Nəfsi-əmmarə, sahibinə qarşı şeytandan daha təhlükəli ola bilər. Belə ki, bunu İbn Ətaullah əl-İsgəndəri belə izah edir:

“... Sən əsas nəfsindən qorx! O nəfs ki, sənin əleyhinədir. O ölənə qədər sahibindən ayrılmaz. Şeytan heç olmasa Ramazan ayında insandan uzaqlaşır. Çünki Ramazan ayında şeytana qandal vurulur. Ancaq buna baxmayaraq Ramazan ayında meydana gələn cinayət, oğurluq və əxlaqsız hərəkətlər şeytanın aldatmasından deyil, nəfsin insanı azdırmasındandır.”

Allah təalanın: *“Nəfs (insana) pis işlər görməyi (şəhvətə uymağı) əmr edir.”*¹⁰² ayəsində buyurulan, bu mərtəbədəki nəfsə aiddir.

Ağıllı olan hər bir mömin, nəfsi-əmmarə ilə daim mücadilə edir. Bu mücadilə zamanı ağıl və iradə qılıncını qəflət qınına salmaqdan daha böyük bir ziyan yoxdur. Belə ki, ülvə mərtəbəyə yüksələn neçə-neçə insanlar, bir anlıq xətaya görə əbədi xüsrən və bəd-bəxt olmuşlar. Ancaq Allahın qoruduğu insanlar bundan müstənadır.

Nəfsi əmmarənin arzularına qarşı müdafiə olunmaq, ancaq təqvanın qüvvətlənməsi sayəsində mümkündür.

Qurani-Kərimdə də, nəfsi əmmarənin afətlərindən qorunmaq üçün göstərilən ən gözəl müdafiə təqva olaraq bildirilmişdir.

Bu fani rəya aləmindəki qıza müddətli saxta ləzzətə görə, həqiqi səadətə və əbədi axirət səltənətini də tərək etdirərək insanı ən uca mərtəbədən ən aşağı səviyyəyə düşürdən də məhz nəfsi əmmarədir.

Nəfsi-əmmarəyə sahib olan bir insan, inad və təkəbbürdən, ətraf mühitdəki insanları lağa qoymaqdan, yalan danışmaqdan və boş şeylərlə məşğul olmaqdan zövq alır. Dinin nəhy etdiyi pis əməllərdən xilas ola bilməz. Belə insanlar, qısa olan dünya həyatını əbədi olan axirət həyatından yüksək tutan, bunu dərk edəcək ağıl və idraka sahib olmayan, qəlb gözü pərdələnən, cahil və qafil insanlardır.

Nəfsi-əmmarəyə sahib olan ruh, insani xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmış heyvani duyğuların əsiri olan bir ruha çevrilir.

Digər yəndən, nəfsi-əmmarənin əsiri olan insanlar, axirətlərini xilas edəcək xeyir və həsənatları icra etməkdə tənbel, pis əməl-

lərdən uzaqlaşmaqda isə ümitsizdirlər. Əgər onlar kiçik bir xeyir iş görsələr, bunu gözlərində həddindən artıq böyüdürlər. Pis işlərindən bəzən peşman olsalar da, bu əlamət onların hal və hərəkətlərində xeyirli bir dəyişməyə vəsilə olacaq qüvvətə sahib olmaqdan məhrumdur.

Bu mərtəbədə olan bir insan müalicəyə möhtac olan xəstə kimidir. Onun nəfsi əmmarədən xilas olaraq nəfsi ləvvaməyə yüksəlməsi üçün, mənəvi müalicədə təqib edəcəyi ən mühüm şey, özünü ciddi olaraq mühasibə etməsidir.

Nəfsi-əmmarəsini peşmançılıq hissi ilə mühasibə edənlər, pis hərəkət və davranışlarından xilas olmaq üçün səy göstərənlər nəfsi-ləvvaməyə doğru məsafə qət edirlər.

2. Nəfsi-ləvvamə

“Ləvm etmək”, qınamaq və ayıblamaq deməkdir. Nəfsi-ləvvamə; etdiyi pisləklərdən, Allahın əmr və qadağalarındakı qüsurlarından peşmançılıq hissi keçirərək özünü şiddətlə qınayan nəfsdir. Bu mərtəbədə olan şəxs, nəfsi əmmarədəki bəzi günahlarından tövbə edərək xilas olanlardır. Yəni bir növ keçmişdəki günahlardan uzaqlaşmış və günah işləmək arzusu azalmışdır. Ancaq belə insanlar bu hissələrdən tam olaraq xilas ola bilmədiyi üçün təkrar günah işləməkdən də xilas ola bilməz.

Günahdan dərhal sonra peşmançılıq hissi keçirər. İnsan nəfsini qınayar və tövbə edər. Ancaq nəfs, tam olaraq xilas olmadığına görə tövbəsi keyfiyyətli olmaz. Belə insanlar, günah işlədiyi zaman vicdan əzabı çəksələr də, daxildəki mənfi təsirlərin qarşısını ala bilmədiklərinə görə günahlardan xilas ola bilməz. Misal olaraq, dostunun xətrinə dəyməmək üçün onunla birlikdə günah işləyər...

Belə insanlar etdikləri xeyirli əmələ görə sevincli, pis əmələ görə idə hüznüldür. Şəhvani arzularından özünü qorumaqdadır. Tövbə etmək təmayülü artmışdır. Qəlbi bir az nurlanmış və qəflətdən oyanmışdır.

Belə insanların əməllərində Allahın əmrlərinə itaət və saleh əməllərin çoxalması müşahidə edilir. Əməllərinin çox hissəsi Allah üçündür. Ancaq ilahi ilhamlara tam olaraq qovuşmadıqları üçün işlədikləri saleh əməllərin xalq tərəfindən bilinməsini arzu edirlər. Yəni nəfsi əmmarənin bəzi pis xüsusiyyətləri davam etməkdədir. Lakin buna baxmayaraq özünü qınamaqdadır.

Nəfsin sahib olduğu bu mərhələnin adı, Qurani-Kərimdəki: *“And içirəm (günah etdiyi üçün, yaxud yaxşı əməli azdır deyə) özünü qınayan nəfsə!”*¹⁰³ ayəsində bildirilmişdir.

İnsanın öz nəfsini şiddətlə qınaması sadəcə sözdə olsa, istədiyi nəticəni əldə etməsinin mümkün olmadığı açıq-aşkar bilinir. Belə ki, “ləvvamə” və “əmmarə” mərtəbələri arasında həssas və incə bir sərhəd vardır. İnsan, nəfsini qınaması səbəbilə özündə kibir hiss edirsə orada hələ də gizli olaraq nəfsi-əmmarənin izləri davam edir.

Tövbədə davamlı olub pis əməllərdən uzaqlaşmaq, ancaq mənəvi tərbiyə ilə mümkündür. Ləvvamə mərəbəsində olan nəfs, əgər mənəvi tərbiyə nəzarətində və saleh insanlarla bərabər olarsa pis xüsusiyyətlərdən xilas olar. Fürsət düşsə eyni günahı təkrar etməz. Ancaq qəlbə həsəd, kin, qürur kimi bəzi pis xüsusiyyətlər qalar.

İnsan bu mərtəbədə öz nəfsini daim hesaba çəkməli, hansı pis xüsusiyyətləri varsa tədricən bunlardan uzaqlaşmalı və tövbə etməlidir. Sonra da bunların tərsi olan gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərə nail olmalıdır. Misal olaraq, əgər bir insan qürurlu isə, təvazökar

olmağa səy göstərməlidir. Həsəd və kin varsa, mömin qardaşlarının deyil öz qüsurlarını görməli və bunlarla məşğul olmalıdır. Möminin mömin üçün ayna olduğunu, pis gözlə baxıldığında pis, yaxşı gözlə baxıldığında isə yaxşı xüsusiyyətlər görəcəyini düşünməli və nəfsini bunlarla məşğul etməlidir.

Həmçinin bu mərtəbədə olan bir insan, Allahı zikr etməyə davam edərək qəlbini Allah sevgisinin nuruyla aydınlatmağa səy göstərməlidir.

3. Nəfsi-mülhəmə

Nəfsi əmmarədən peşman olaraq ləvvaməyə yüksələn mömin, bu mərtəbədə də tövbə, istiğfar, günahlardan uzaqlaşmaq, mənəvi tərbiyyəyə könül vermək və bəzi nəfs mücadilələri ilə məşğul olaraq mülhəmə mərtəbəsinə ucalır.

Bu səviyyədə olan insan, Allahın lütfü ilə xeyir və şərrə həssaslıqla ayırma və şəhvani arzularına sərhəd çəkmə qabiliyyətinə sahib olur. Qəlbi Allahdan uzaqlaşdıran hər şeydən qoruyur. Xalqdan çox Allah qatındakı mövqeyinin qorxusuyla gəzir. İmanın həqiqətləri qəlbə inkişaf halındadır.

Nəfsin bu mərtəbəsinin “mülhəmə” olaraq ifadə edilməsi Qurani-Kərimdəki: *“And olsun nəfsə və onu yaradana (ona biçim verənə); Sonra da ona günahlarını və pis əməllərdən çəkinməsini (xeyir və şərrə) öyrədənə ki!”*¹⁰⁴ ayələrdən bilinir.

Nəfsi mülhəmə, ilham alan bir nəfsdir. Nəfsin bu mərtəbəsini yaşayan insanlar, ilahi əmr və qadağalara riayət etmənin bərəkətini hiss edirlər. Bu ilhamların Rahmani olub olmadığını dərk etmək üçün bir mənəvi rəhbərə ehtiyac vardır.

Belə insanlarda pis və xoşagəlməz hallar, çox vaxt icra edilməsə də mövcuddur. Nəfsin arzu etdiyi şeylərdən uzaqlaşaraq istəmədiyini icra etməyə müvəffəq olmuşdur. Ancaq heyvani ruh məğlub olsa da, sultani ruhdan meydana gələn təmiz və gözəl əxlaq tam olaraq öz əksini tapmamışdır.

Bunun yerləşməsi üçün sadəcə nəfsin istədikərindən uzaqlaşaraq istəmədiklərini etmək kifayət deyil. Bununla yanaşı “zikrullah” da ehtiyac vardır. Ancaq qəlb, dünyəvi şeylərin qorxusu və ehtirası ilə məşğul olduqca nəticə əldə edilməz. Zikrullahın ədəbinə riayətin ifa edilməsi üçün mənəvi irşad və rəhbərə ehtiyac vardır.

İnsan nə zaman əsil mənada zövq və ləzzətlə Rəbbini zikr etsə, o an əsil zikrin səfasına nail olar. Məhz o zaman Rəbbinin ilhamlarıyla kainatın sirlərinə vəqif olar, kainatda sərgilənən ilahi qüdrətə heyran olar və könlü tətmin olar. Bu mərtəbənin də afəti, “bir şey oldum” düşüncəsinə qapılaraq qəflət və kibirlənməkdir. Bu baxımdan mühləmədəki bir mömin, daim ilahinin müşahidəsində olduğunu xatırlayaraq, hərəkət və davranışlarına diqqət etməlidir.

4. Nəfsi-mutmainnə

Uca Allahın əmrlərinə ləyaqətlə əməl edib, qadağalarından çəkinmək surətilə mənəvi xəstəliklərdən qurtulmuş, həqiqi və qüvvətli bir iman ilə hüzur və səadətə qovuşan nəfsdir. Qəlb, Allahın zikri ilə əldə edilən bərəkətlə şübhə və tərəddüdlərdən uzaqlaşmış, hər an Allaha şükür və həmd ilə məşğul olan insandır. Bu mərtəbədə pis xüsusiyyətlər öz yerini gözəl əxlaqla dəyişir. Davranışın zirvəsini təşkil edən və bütün bəşəriyyətə nümunə olan Hz. Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- əxlaqlı, tərif edilməyəcək bir zövq ilə gözəl olaraq yaşanır. Belə bir insanın qəlbi, səbr və təvəkkül ilə taqlanır. Mutmainnə arifi-billah olan təqva əhlinin

nəfsidir. Belə insanların qəlbi daim Allahı zikr etməklə məşğuldur. Şəri əhkamların batini mənalarını dərk edirlər.

İmam Rəbbani Həzrətləri: “Nəfsi mutmainnəyə qədər olan ibadətlər təqliddir. Nəfsi mutmainnə isə bu ibadətləri təqliddən təhqiqə çevirir” deyə buyurmuşdur.

İbadətdə təhqiqə ucalmaq isə şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət sıralamasındakı həqiqət mərtəbəsinə vasil olmaq deməkdir. Əldə edilən bu yüksək mərtəbə məsuliyyəti də bərabərində gətirir. Belə ki, məsuliyyət ancaq ağılı baliğ (yetkin) olanlara aiddir.

Bunun kimi təsəvvüfi yola meyl edən salikin seyri-sülukunu tamamlayana qədər, günahsız bir uşaq kimi qəbul edilərək təriqət ədəbinə uyğun olmayan qüsurları xoş qarşılanır. Belə ki, seyri süluku tamamladıqdan sonra rüsdə çatmış sayılır. Bundan sonra şəriət kimi təriqət ədəbinə uyğun olmayan günahlardan məsul olurlar. Bu məsuliyyət, mutmainnə mərtəbəsinə addım atdıqda məsuliyyətə çevrilir. Bu səbəbdən şəriətdə mübah olan bəzi şeylər, təriqətdə kiçik günah hesab edilir. Təriqətdə kiçik günah sayılan şeylər isə həqiqət və mərifətdə böyük günah olaraq qəbul edilir.

Bu mərtəbədə artıq qəlbdəki qəflət pərdəsi qalxmışdır. Könüllər həqiqətləri seyr edir. Qəlb həqiqi bir təslimiyyətlə səadət və hüzur içindədir. Bu mərtəbəyə çatan bir insan, dini mükəlləfiyyətləri həm zahiri, həm də daxili olaraq gözəl bir formada ifa edir. Bu inanc o qədər sağlamdır ki, bütün bəşəriyyət bir şeyin ziddini söyləsə onun inancında zərrə qədər dəyişiklik olmaz. Çünki o, maddi və mənəvi aləmi həqiqət pəncərəsindən seyr etməkdədir.

Belə insanlar imanları uğrunda heç bir şeydən qorxmazlar. Belə ki, Qurani- Kərimdə hekayəsindən bəhs edilən Fironun sehirbazları, təhlükəli hədə-qorxulardan zərrə qədər də olsa təsirlənməmişdilər. Fironun, imanlarından dönməyənlərin ayaq və əllərini

kəsdirəcəyinə və xurma ağaclarından asdıracağına məhəl qoymamışdılar.

Belə ki, bu mənada nəfslərini qoruyan insanlar: *“Ey (öz imanından, əməlindən və Allahın vədindən) xatircəm olan kəs! (Və ya: “Ey arxayın nəfs!”)!”*¹⁰⁵ ayəsindəki şəərəfə məzhər olmuşlar.

Məlum olduğu kimi, mutmainnədən aşağı dərəcədə olan nəfslər, ilahi iltifata layiq olmamışlar. Ancaq tətmin olan nəfsi mutmainnə və daha yüksək mərtəbədəki nəfslər buna məzhər olmuşlar. Bu iltifata layiq olmaq üçün ciddi bir əmək sərf etmək, nəfsi itaət altına almaqla mümkündür.

Mutmainnəyə nail olan bəxtiyar insanlar, razıyyə, məziyyə və kamilə deyə bilinən üç uca mərtəbəyə də yönəlir. Əldə etdikləri müvəffəqiyyətləri səbəbilə Haqqa yaxınlıq və vəslətin zirvəsinə ucalırlar.

5. Nəfsi-raziyyə

Daim Allaha yönələn və Allah ilə bərabər olmaq şüuruna çatan, Allahın hikmət və hökmünə ram olaraq Rəbbindən razı olan nəfsdir. Bu mərtəbəyə çatan insan, öz iradəsinin yerinə Haqqın iradəsini qoyar.

Qurani-Kərimdəki: *“Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən!”*¹⁰⁶ ayəsindəki *“Sən Ondan razı olaraq”* hökmünün bu məqama işarə etdiyi bəyan olunmuşdur.

Bu mərtəbədəki insan, Allahdan gələn imtahanlara qarşı səbr etmək və bu xüsusda Onun iradəsinə könüldən bağlandıdır. Ayədə buyrulur: *“Əlbəttə, Biz sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir*

105 əl-Fəcr, 27

106 əl-Fəcr, 28

az da mal, can (övlad) və məhsul qıtlığı ilə imtahan edərik. (Ya Rəsulum! Belə imtahanlara) səbir edən şəxslərə müjdə ver!"¹⁰⁷

Bu ayədə buyurulan "səbr edənlər" zümrəsindən olmaq üçün, ancaq Uca Allahın təqdirinə razə olmaq və əsla üsyan etməməklə mümkündür. Nəfsi radiyə də, ilahi iradənin xeyir və ya şər olaraq təcəlli edən bütün hökmlərinə tərəddüt etmədən razı olub, şikayət etməyənlərin məqamıdır.

Bu məqamın imtahanları əvvəlkilərdən daha ağırdır. İnsan yüksəldikcə çətinliklər artar. Belə ki, Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm- belə buyurmuşdur: *"İnsanlar içində ən şiddətli məşəqqətlərə tab gətirən peyğəmbərlərdir. Sonra da onlara yaxınlıq dərəcəsinə görə digər kimsələrdir. İnsan dindarlığının səviyyəsinə görə bəlalarla qarşılaşır."*¹⁰⁸

İnsan ancaq nəfs maneələrini dəf etdikdən sonra əzab və məşəqqətlərə ləyaqətlə səbr edir və onu verənə qarşı razı ola bilir. Bunlar mənəviyyat yolunun məşəqqətləridir. Ona görə də, böyük mükafatlar böyük müqavimət və səbrdən sonra əldə edilir.

Bu mərtəbədəki insan üçün həyatın qəm və sevinci eynidir. Dünyaya meyl etmədikləri üçün həyatın sevinc və kədəri onlar üçün bir məna ifadə etməz. Xeyir və şərri Allahdan bilərək hər ikisinə də razı olurlar.

Aşağıdakı şeir parçası bu mənəvi mərtəbəni necə də gözəl ifadə edir:

*Xoşdur mənə səndən gələn,
Ya qönçə gül, yaxud tikan!
Ya xilətu yaxud kəfən
Qəhrin də xoş, lütfün də xoş!*

107 əl-Bəqərə, 155

108 Tirmizi, Zöhd, 57

Raziyyə məqamındakı bir mömin, ilahi sirlərə vaqif olur. Vəhdəti ilahini kamil olaraq dərk edərək aləmdəki kəmalatı müşahidə etməyə nail olar. Onun şəxsiyyəti xeyirin, gözəlliyin və doğrunun mənbəyi halına çevrilir. İlahi əmr və qadağalara hüzur və sükunətlə razı olar. İbadətləri xalis və Allah üçün olduğuna görə ibadətlərdən əsla yorulmaz.

6. Nəfsi-mərziyyə

Raziyyə mərtəbəsində olanlar bu mərtəbənin bütün feyzlərindən istifadə etmələri üçün, Uca Allahın da onlardan razı olmaları lazımdır. Yəni qulun Allahdan razı olması kifayət olmayıb, Allahın da onlardan razı olması lazımdır. Buna görə də, raziyyə Allahdan razı olanların; mərziyyə isə Allahın onlardan razı olduğu insanların məqamıdır.

Uca Allahın razı olduğu bir nəfs olan mərziyyədə pis hallar yox olub, gözəl xüsusiyyətlər inkişaf etmişdir. Çünki Yaradandan ötrü yaradılana şəfqət, mərhəmət, sevgi bir ləzzət halına dönmüşdür. Bu mərtəbədəki mömin, nəfsini ən gözəl formada muhasibə və mürəqibə edir.

Yenə bu mərtəbədə olan insan, bütün varlığı və haliyla Haqqa təslim olmuşdur. Allahdan gələn müsibət və xeyrli işlərə göstərdiyi təslimiyyətin bərəkətinə görə axirətə köçərkən, ilahi müjdə ilə cənnətə gedər.

Yuxarıda da zikr edildiyi kimi: *“Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən!”*¹⁰⁹ ayəsindəki *“O da səndən!”* hökmü bunu ifadə edir.

Əlavə olaraq Beyyinə surəsinin 8-ci ayəsində: **“...Allah onlardan razıdır, onlar da Allahdan...”** ifadəsi bunun başqa bir nümunəsidir.

Bu həqiqətlərə nail olan bir insan, Allahın izni ilə qeybdən bəzi sirləri bilirlər. Uca Allah riza, təvəkkül və təslimiyyətlərinə görə belə insanların -adətən- “görən gözü”, “eşidən qulağı”, “danışan dili”, “tutan əli”... olur.

Bu gözəl davranışlara peyğəmbərlərin həyatından bəzi nümunələr belədir:

Hz. Yaqub -əleyhissalam- başına gələn müsibətlərə, *“Mən ancaq səbr edirəm”* deyərək buyurmuşdur.

Dözülməz xəstəliyə və müsibətlərə məruz qalan Əyyuba -əleyhissalam- həyat yoldaşı: *“Rəbbinə dua et, bu müsibətlər qurtarsın”* deyərək buyurduğunda:

“-Uca Allah mənə 80 il səhhətli ömür bəxş etdi. O qədər xəstəliyim olmadığı halda mən səhhətim üçün dua etməkdən həya edirəm.” deyərək buyurmuşdur.

İbrahim -əleyhissalam- da oda atıldığı zaman köməyə gələn mələklərə:

“-Atəşi yandıran kimdir? O mənim halımı bilir. Sizdən bir tələbim yoxdur!” deyərək buyurmuşdur.

Əslində nəfsin tərbiyəsi yolunda qət edilən mərhələlər bunlardan ibarətdir. Bir də mənəvi baxımdan kamil insanların qət etdiyi bir mərhələ də vardır ki, buna nəfsi-kamilə və ya nəfsi-safiyə deyilir.

7. Nəfsi-kamilə / nəfsi-safiyə

Nəfsi -kamilə, təzkiyə və tərbiyə nəticəsində təmizlənmiş saf, təmiz, ülvi və yetişmiş bir nəfsdir. Bütün mərifət sirlərinin təhsil edildiyi və ancaq Uca Allah tərəfindən vəhbi olaraq bəxş edilən bir məqamdır; Allah vergisidir, sırf çalışmaqla əldə olunmur, ilahi bir ehsandır.

Nəfsi kamiləyə çatanlar irşad etmə xüsusiyyətinə malik olduqlarına görə bu məqama, “irşad məqamı” da deyilir. Uca Allah, belə insanları qəflətdə olanları xəbərdarlıq edərkən təsirli olmaları üçün onlara xüsusi bir istedad verir. Belə insanlar fasiq bir insan ilə görüşsə, o fasiqin halını bilir, mənəvi xəstəliyinin dərmanını ona bildirir. Əgər fasiqin qəlbi möhürlənmişsə insafa gəlir və peşmançılıq hissi keçirərək qəflətdən oyanır.

OXU MƏTNİ

«Musa -aleyhissəlam- Turi-Sinada peyğəmbərlik təbliğ edildi və bundan sonra ona belə deyildi: «... **Əsanı (yerə) at!**» (Musa əsanı yerə atdı). **O əsanın ilan kimi qıvrıldığına gördükdə dönüb qaçdı, heç dala da baxmadı.** (Biz ona belə buyurduq): «**Ey Musa! Bəri gəl, qorxma! Sən əmin-amanlıq içindəsən!**».¹¹⁰ Əziz və Cəlil olan Allah Musaya qüdrətini o əsada göstərmişdi. Musa -aleyhissəlam- da əsa vasitəsi ilə Allahın qüdrəti ilə ünsiyyət saxladı. Allah onu peyğəmbər olaraq təyin edib, özünə yaxınlaşdıraraq danışıqda ona bəzi vəzifələr verdi. Ona müraciət edərək belə buyurdu:

«**Bu sağ əlindəki nədir, ey Musa?**»¹¹¹

Musa -aleyhissəlam- da:

¹¹⁰ əl-Qəsəs, 28, 31

¹¹¹ Taha, 20/17

«...O mənim əsamdır. Ona söykənir, onunla qoyunlarıma xəzəl silkələyirəm. O , başqa işlərdə də karıma gəlir!» (Taha, 20/18) şəklində cavab verdi. Bundan sonra uca Allah belə buyurdu:

«Onu yerə at, ey Musa!»¹¹²

Hz. Musa dərhal onun əmrini yerinə yetirdi:

«(Musa əsanı yerə) atan kimi o, dərhal bir ilan (əjdaha) olub sürətlə sürünməyə başladı».¹¹³

Bunu görən Musa -aleyhissəlam- qaçmağa başladı. Ancaq:

«Allah buyurdu: «Tut onu, qorxma. Biz onu qaytarıb əvvəlki şəklinə salacağıq».¹¹⁴

Bəzi təfsirçilər Musanın -aleyhissəlam- əsasını yerə atması ilə bağlı ayənin işari açıqlamasında bunun Hz. Musanın iç dünyası ilə bağlı olan bir maariflənmə olduğunu bəyan etmişlər.

Musa -aleyhissəlam- əlavə şeyləri, yəni fani əlaqəni, imkanları sadalayanda uca Allah bunların atılmasını əmr etdi.

Nəfs və nəfsə bağlı olan şeylər böyük bir ilan olaraq göründü. Musaya -aleyhissəlam- nəfsin həqiqəti göstərildi. Qorxdu, ürkdü və ondan qaçdı. Ona işari olaraq sanki belə deyilmiş oldu: «Ey Musa, bax bu ilan Allahdan başqa şeylərə bağlı olmağın əlamətidir. Bu nəfsani əlamət bir formaya çevrilmiş surətdə onun sahibinə göstəriləndə ondan ürəkər və qaçar».

«Artıq sən tövhid sifəti ilə bəzənmişən. Sənin bir əsaya söykənməyin, sənin üçün ona arxalanacağın, ondan yardım istəyəcəyin və istifadə edəcəyin bir şeyin olması necə doğru ola bilər? Necə ola bilər ki, sən o əsa ilə belə edirəm, ondan istifadə edirəm və onda mənim üçün başqa faydalı

112 Taha, 20/19

113 Taha, 20/20

114 Taha, 20/21

şeylər də var deyirsən? Tövhid yolunda ilk addım səbəbləri tərək etməkdir. Yəni mütləq təvəkkül və təslimiyyətdir. Hər cür tələb və istəkdən əl çək!»

Buyurulur ki:

«Haqqın nidasını eşidən və Onun camalının nurunu görən insan Allahdan başqa arxalandığı hər bir şeydən imtina edər. Allahın fəzl və bərəkətindən başqa heç bir şeyə arxayın olmaz. Bu yolla da nəfsin arzularından və hiylələrindən xilas olar».

B. QƏLB VƏ ONUN TƏSFIYƏSİ

I. QƏLBİN MAHIYYƏTİ

Dinin əsas məqsədi, Allaha qul olduğunun şüurunda olan gözəl insanlar yetişdirməkdir. Bu məqsədin hasil olması yalnız qəlbın tərbiyəsi ilə mümkündür.

Qəlb, bədənimizin və ruhumuzun mərkəzindədir. Başqa bir ifadə ilə desək, qəlb insan varlığının səbəbidir. Belə ki, təfəkkür mərkəzi olan beyin qəlbdəki hissiyyatın təsiri ilə fikir meydana gətirir.

Qəlb mənəvi baxımdan bir həqiqət kompasıdır. Bu vəzifə ona Uca Allah tərəfindən verilmişdir. Ancaq insan yaradılış məqsədindən uzaqlaşdıqca mənfi xüsusiyyətlərdən xilas ola bilməz. Belə olduqda, sahibini dünya və axirət səadətina apardığı halda onu bədbəxtliyə düşür edər. Bu baxımdan, qəlbi yaradılış məqsədinə xidmət etdirmək üçün bəzi bəşəri tərbiyənin əhəmiyyəti ciddi bir məsələyə çevrilir.

Mövlana Cəlaləddin Rumi -qüddisə sirruh-, insanın əsil məqsəddən uzaqlaşmaması üçün nəfsi arzuların tərbiyəsinin əhəmiyyətini belə ifadə edir:

“Bədəni həddindən artıq bəsləməyə səy göstərmə! Çünki o, sonunda torpağa bastırılacaq bir qurbandır. Sən könlünü inkişaf etdir! Uca Allaha gedən və şərəflənən odur.”

“Ruha mənəvi qidalar ver. Həssas düşünmə, incə anlayış və ruhi qidalar ver ki, gedəcəyi yerə güclü və qüvvətli getsin.”

Həm bədənin, həm də mənəviyyatın mərkəzi olan qəlb bədən üçün nə qədər əhəmiyyətli isə, ruhani həyat üçün də o qədər əhəmiyyət kəsb edir. İnsanı insan edən onun xarici görünüşündən daha çox daxili gözəlliyi olduğu üçün, qəlbın mənəvi funksiyası bədən üzvlərindən daha qiymətlidir. Bu hikmət səbəbilədir ki, iman “dil ilə ifadədən” əvvəl, “qəlbən təsdiq” ilə meydana gəlir. Diqqəti ən çox cəlb edən xüsuslardan biri də odur ki, zehndə qəbuldan daha çox qəlbə aid olan “təsdiq” kafi görülmüşdür.

Demək olar ki, qəlb, xeyir və şərrin, təqva və fücurun mücadilə etdiyi sahədir. Qəlblər bir ömür boyu mələki və şeytani təmayüllərlə mücadiləyə davam edir.

Mələk və şeytanın qəlbə təsiri: Mələki vəsflər insana iman, gözəl əxlaq, saleh əməl, məxluqlara şəfqət, ibadətləri xüsu ilə ifa etmək kimi ruhani hallar bəxş edir. Şeytani vəsflər isə küfr, şübhə, pis əxlaq, şəhvani hisslər kimi qəlbə xoş olmayan hallar verir.

Şeytanı qəlbdən uzaqlaşdırmaq ancaq ibadət və Allahı zikr ilə mümkündür. Qəlblər Allahı zikr ilə səadətə çatır. Zikrlə səadət tapan qəlb, imanın kök ataraq sağlam bir forma almasına nail olur və itminan dərəcəsinə yüksəlir.

Mələki və şeytani mücadilə mərkəzi olan qəlb, dəyişkən bir formaya sahibdir. Qəlbın xeyrə və şərrə meyl etməsindəki fitri istedadı, daxili təsirlərdən daha çox xarici təsirlərdən aslıdır. Belə

ki, qəlb forma və rəng alan qab içindəki su kimidir. İnsan sağlam əqidəyə sahib olsa, qəlb də gözəl bir forma alar və səadətə qovuşar.

Uca Allah Qurani-Kərimdəki ayələrdə buyurur:

*“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, söziündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sadıq əshabələri ilə birlikdə olun!)”*¹¹⁵

*“(Ya Rəsulum!) Ayələrimizi istehza edənləri gördüyün zaman onlar söhbəti dəyişənə qədər onlardan üz çevir. Əgər Şeytan (bu qadağan əmrini) sənə unutdursa, xatırlayandan sonra o zalım tayfa ilə bərabər oturma.”*¹¹⁶

*“...Allahın ayələrinin inkar edildiyini və onlara istehza olunduğunu eşitdiyiniz zaman müşriklər başqa bir söhbətə girişməyə qədər onlarla bir yerdə əyləşməyin! Çünki o vaxt siz də onların tayı olarsınız. Həqiqətən, Allah münafiqlərin və kafirlərin hamısını Cəhənnəmdə bir yerdə toplayacaqdır!”*¹¹⁷

İradə ona təsir edən müsbət və mənfi təsirlərin təyin və tərcih edilməsində istifadə edilir. Qəlb, məruz qaldığı təsirlərə görə forma alır. Belə ki, “qəlb” kəlməsinə lüğətdə baxsaq, “bir şeyi ziddinə çevirmək, forma və rəng dəyişdirmək” mənalarına gəlir.

Hədəsi-şərifdə belə buyurulur: *“Qəlb, boş bir ərazidə küləyin sağa sola sovurduğu quş tükünə oxşayır.”*¹¹⁸

Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-, qəlbəki “təlvini”, yəni bir formadan başqa bir formaya keçməyi bu şəkildə izah etmişdir. Təsəvvüfün məqsədi də, qəlbi zikir və söhbətlərlə Allahın arzu etdiyi istiqamətə yönləndirməkdir.

115 ət-Tövbə, 119

116 əl-Ənam, 68

117 ən-Nisa, 140

118 İbn Macə, Müqəddimə, 10; Əhməd ibn Hənbəl, *Müsnəd*, IV, 408

İnsanın həyatda ən mühüm vəzifəsi, sonsuz olan axirət həyatına hazırlanmasıdır. Bu isə ancaq qəlbin həqiqətini dərk edərək onu pisliklərdən xilas etmək və ruhani həyatını gözəlləşdirməklə mümkündür. Belə ki, dünyada salamat, axirətdə səadət ancaq səlim bir qəlb ilə mümkündür.

Nəfsin əsiri olan qəlblər küfr, şirk, əxlaqsızlıq, şəhvani ehtiraslar və vəsvəsə ilə doludur. Belə qəlblər, məqsədə uyğun olmaya-raq mənəvi xəstə olan qəlblərdir. Belə qəlblər müalicəyə möhtac bir vəziyyətdədir.

II. QƏLBİN NÖVLƏRİ

1. Yaradılış məqsədini mühafizə edən qəlblər

Bunlar zikr sayəsində gəflətdən uzaq olan qəlblərdir. Belə qəlblər nurla doludur. Belə qəlblər aşağıdakı ayələrdə öz əksini belə təzahür etdirir:

*"Ey iman gətirənlər! Allahı çox zikr edin!.."*¹¹⁹

*"Rəbbinin adını zikr et və (hər şeyi buraxıb) Ona tərəf yönəl!"*¹²⁰

*"O kəslər ki, nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar."*¹²¹

Belə bir qəlbə sahib olan insanlarda Allahın əsma təcəlliləri cəlal təcəllilərinə qalib gəlmişdir. Bu cür qəlblər Qurani-Kərimdə "qəlbi-səlim", "qəlbi-münib" və "qəlbi-mutmain" olaraq ifadə edi-

119 əl-Əhzab, 41

120 əl-Müzzəmmil, 8

121 ən-Nur, 37

lir. Uca Allah dərğahında məqbul olan qəlblər qısa olaraq belə izah edilə bilər:

Qəlbi səlim, nəfsani arzulardan qorunan və təmizlənən qəlbdir. Allahın ehsan etdiyi və ondan mühafizə edilməsini istədiyi qəlbdir. Belə bir qəlbə isə ancaq nəfs təzkiyəsi və qəlb təsfiyəsi ilə çatmaq mümkündür. Uca Allahın hüzurunda məqbul hesab edilən qəlb budur.

Qurani-Kərimdəki ayədə buyurulur:

*“O gün ki, nə mal-dövlət, nə də övlad bir fayda verir! Ancaq sağlam (təmiz, daxilində şəkk-şübhəyə, küfrə, şirkə və nifaqa yer olmayan) bir qəlblə Allahın hüzuruna gələn kimsədən (möminlərdən) başqa!”*¹²²

Qəlbi-mütmain, iman hüzüru ilə gözəl əxlaqın kamalına istiqamətlənən qəlbdir. İbadətlər təqliddən təhqiqə keçmişdir. “Təhqiqi iman” və riza hallarıyla qəlb, hüzurə, sükunətə və itminana qovuşmuşdur. *“Bilin ki, qəlblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”*¹²³ ayəsində buyurulan hal meydana gəlir. Bu ayənin bildirdiklərindən, Allahın zikrindən uzaq qalın qəlblərin əzab və iztirabdan heç bir zaman azad olmayacağı və həqiqi hüzurə qovuşmayacaqları anlaşılmaqdadır.

Qəlbə aid olan bu səviyyənin əldə edilməsi “dua” ilə birlikdə “halal loxma”ya diqqət etməkdir. Bunun qorunması isə ancaq səlih əməl ilə mümkündür. İnsan günahlardan tamamilə uzaq olmaq xüsusiyyətinə sahib olmadığı üçün, bunu qorumağın yeganə yolu tövbə və dua etməkdir.

122 əş-Şuəra, 88-89

123 ər-Rad, 28

Halal loxma haqqında əhlullah: “Halal yeyən insanın qəlbinə Allah nurlandırar və qəlbinə, dilinə hikmət verir.” deyə buyurmuşdur.

Saleh əməl isə qəlbin əldə etdiyi səviyyəni mühafizə etmənin təminatçısıdır. Allahdan gələn xüsusi iltifatlar ancaq belə qəlblər üçündür.

Qəlbin tərbiyəsi ilə insanların ucalması istənilən səviyyə, qəlbin davamlı olaraq Allah ilə bərabər olması və “diri qəlb” vəsfini əldə etməsidir.

2. Möhürlənmiş və ölü qəlblər

Bu qismə daxil olan qəlblər, zikr edən və diri sayılan qəlblərin ziddi olaraq imandan nəsibi olmayan, qapıları möhürlənən və ölü olan qəlblərdir. Belə qəlblərin cəhənnəm çuxurlarından heç bir fərqi yoxdur. Belə qəlblər, peyğəmbər, övliya və saleh insanların qəlblərinin ziddidir. Nəfsani arzulardan başqa heç bir tələbi olmayan qəlbə sahib olan insanların, dünyada yemək-icmək, mənasız şeylərlə vaxt itirməkdən başqa heç bir məqsədləri yoxdur. Dünyadakı həyat tərzləri heyvandan fərqli deyildir. Bəzən onlardan daha aşağı səviyyədədir. Uca Allah ayədə belə buyurur:

“Allah iman gətirib yaxşı əməllər edənləri (ağacları) altından çaylar axan cənnətlərə daxil edir. Kafirlər isə (dünyada) səfa sürər, heyvan kimi yeyib-içərlər. (Öləndən sonra) cəhənnəm odu onların məskəni olacaqdır!”¹²⁴

Başqa bir ayədə isə belə buyurur: *“Yoxsa elə güman edirsən ki, onların əksəriyyəti (sən deyən sözü) eşidəcək və ya (ağıllı-başlı) fikirləşəcək? Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə, ondan daha çox zəlalət yolundadırlar. (Heyvan heyvanlığı ilə öz mənfəətini bilib ona zərər*

gətirən bir işi görməz. Bunlar isə nə xeyirlərini, nə də zərərlərini anlayarlar)."¹²⁵

Onlar dünyada Allahın mülkündən istifadə edərək yaşadıkları halda bu nemətlərin sahibini inkar edir, Onun əmr və qadağalarına riayət etməyərək nankorluq edirlər. Uca Allah belə insanlar haqqında ayədə buyurur: *"Məgər insan (As ibn Vail, yaxud Übeyy ibn Xələf) onu nütfədən yaratdığımızı görmədimi ki, birdən-birə (Rəbbinə) açıq bir düşmən kəsilərək, Öz yaradılışını unudub: "Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?!" - deyə, hələ Bizə bir məsəl də çəkdi.*"¹²⁶

"Onlar kar, lal və kordurlar (haqqı eşitməz, danışmaz və görməzlər). Buna görə də (öz pis adətlərindən, yaramaz əməllərindən) dönməzlər."¹²⁷ *Şübhəsiz ki, sən nə ölümlərə (haqqı) başa sala bilər, nə də dönüb gedən karlara (haqqa) çağırışı eşitdirə bilərsən! Sən o korları düşdükləri əyri yoldan düz yola gətirə bilməzsən. Sən (haqqı) yalnız ayələrimizə inananlara eşitdirə bilərsən. Məhz onlar müsəlmandırlar. (Allaha ürəkdən inanıb Ona canla-başla itaət edərlər)*"¹²⁸

Ayədə belə insanların qəlblərinin möhürləndiyi bildirilmişdir. Qurani-Kərimdə bu həqiqət: *"Allah onların ürəyinə və qulağına möhür vurmuşdur. Gözlərində də pərdə vardır. Onları böyük bir əzab gözləyir!"*¹²⁹ ayəsində bəyan edilmişdir.

Qurani-Kərimdə qəlbləri möhürlənən insanlardan bəhs edilmiş, ancaq onların tək-tək kim olduğu bildirilməmişdir. Çünki insanların aqibətləri məchuldur. Fironun sehrbazları zəlalətdə olduqları halda ömürlərinin sonlarında hidayətə nail olmuş, Qarun və

125 əl-Furqan, 44

126 Yasin, 77

127 əl-Bəqərə, 18

128 ən-Nəml, 80-81

129 əl-Bəqərə, 7

Bəlam ibn Baura da hidayət üzrə yaşadığı halda son nəfəslərində xüsrana uğrayanlardan olmuşdur.

Burada diqət ediləcək xüsus, Quranda qəlbləri möhürlənmiş olaraq yad edilənlərin “zülm”, “küfr” və “fisq” kimi günahları işləyənlərdən bəziliərinin olduğu həqiqətidir. Belə vəsflərə sahib olan insanlar haqqında Qurani-Kərimdə iyirmi altı yerdə, *“Allah onları hidayətə çatdırmaz”* deyə buyurulmuşdur.

Bu ayələrin on ikisi zalimlər, səkkizi kafirlər və altısı da fasiqlər haqqındadır. Ancaq bu günahlardan uzaqlaşaraq səmimi bir könüllə Allaha yönələn bəndələrə hidayət qapısı açıqdır.

Onlar daha dünyada ikən qəblərinin möhürlənməsi səbəbilə ən ağır cəzaya məruz qalan bədbəxt insanlardır. Hidayətdən məhrum olmalarının səbəbi üç günahın rzasınca zikr edilməsi bizə bəzi ip ucu versə də həqiqəti Allaha həvalə etməkdən başqa çarə yoxdur. Buradan çıxaracağımız dərs, bu günahlardan uzaq durmaqdır.

Hikmətindən asılı olmayaraq inkarı qəbul edilməyən bir həqiqət var ki, qəlbləri belə möhürlü olan insanlar, mənəvi həyatla əlaqələri kəsilən insanlardır. Qəblərindəki möhürü açacaq yeganə qüdrətin sahibi unutduqları uca Allahdır. Biz bəndələrini belə qəflətdən uzaqlaşdırmaq üçün Uca Allah:

*“Allahı unutduqları üçün Allahın da onları özlərinə unuttuğu (xeyirlərini başa düşməyən) kimsələrə bənzəməyin! Onlar (Allahın itaətindən çıxmış) fasiqlərdir!”*¹³⁰ buyurmuşdur. Ayədə Allahı unudanların, özlərini belə xatırlayacaq şüurdan məhrum olduqları bilinməkdədir.

Həqiqətə qarşı gözləri kor olan belə insanlar, peyğəmbər və övliyaların onlara göstərdiyi hidayət məşələlərini nəfsani arzularına görə qəbul etməzlər. Onları ölüm və axirət olmayan xəyal dünyaları aldadır.

3. Xəstə və qafil qəlblər

Belə qəlblər, səhhətli və ölü qəlbin arasında yer tutur. Belə qəlbə sahib olan insanlar, bədəni xəstə olan insana bənzəyir. Bu insanların nə dünya həyatında bir ahəng, nə də qəlblərində hüsur və səadət vardır. Daxildəki hüzursuzluq xarici aləminə, xaricdəki sıxıntılar isə daxili aləminə mənfi təsir göstərməkdədir.

Qurani-Kərimdə belə insanlar haqqında Uca Allah:

*“Onların ürəyində mərəz (nifaq və həsəd mərəzi) var. Allah onların (şəkk, kin və nifaq) mərəzini daha da artırır. Yalan dedikləri üçün onlar şiddətli bir əzaba düçar olacaqlar!”*¹³¹ buyurmuşdur.

Şübhə, cəhalət, şəhvət və ehtiraslardan başqa qorxulu bir xəstəlik də vardır ki, bu qəlbin qəddarlaşmasıdır. Belə qəlblər itaət etməz, irşad səsinə qulaq asmaz, fəryada əhəmiyyət verməz, mərhəmət və şəfqətin nə olduğunu bilməz. Daşlar belə bu qəlblərdən daha yumşaq, daha isti və sevimlidir. Uca Allah bu həqiqəti Qurani-Kərimdə belə ifadə etməkdədir: *“Bundan (bu əhvalatdan) sonra qəlbləriniz yenə sərtləşərək daş kimi, bəlkə, daha da qatı oldu. Həqiqətən, bəzi daşların içərisindən nəhrlər axar, bəzisi yarılib içindən su fışqırar və bəzisi də Allahın qorxusundan (uca yerlərdən, dağdan) yuvarlamb düşər. Allah sizin etdiklərinizdən, əlbəttə, qafil deyildir!”*¹³²

131 əl-Bəqərə, 10

132 əl-Bəqərə, 74

Ayədən də məlum olur ki, qəlbin qəddarlaşması, Allahı xatırlamamaq və ilahi həqiqətlərdən uzun müddət uzaq qalmağın bir nəticəsidir. Başqa bir ayədə yenə Uca Allah belə buyurur:

*“Məgər Allahın qəlbini (qəlbini) İslam üçün açmaqla Rəbbindən nur üzərində olan kəs (qəlbi möhürlənmiş kimsə kimi ola bilərmi)?! [Və ya: Məgər Allahın köksünü (qəlbini) islam üçün açdığı kəs Rəbbindən bir nur üzərində deyilmi?!] Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qur-ana) qarşı sərt olanların halına! Onlar (haqq-yoldan) açıq-aydın azmışlar.”*¹³³

Xəstə və qafil qəlblə edilən əməllər, Allah dərğahında öz əhəmiyyətini itirir. Qəlblər Allahın nuruyla aydınlanmadıqca keyfiyyətini itirir. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayədə uca Allah: *“Məgər onlar (peyğəmbərləri yalançı hesab edən kafirlər) yer üzündə gəzib doluşmurlarmı ki, düşünən qəlbləri (bəsirət gözləri), eşidən qulaqları olsun? Həqiqətən, gözlər kor olmaz, lakin sinələrindəki ürəklər (qəlb gözü) kor olar. (Kafirlər keçmiş ümmətlərin başına gələn müsibətləri zahiri gözləri ilə görsələr də, qəlb gözü ilə görüb onlardan heç bir ibrət almazlar).”*¹³⁴ deyə buyurmaqdadır. Qəlbin gözüylə görmədikcə gözün pəncərəsi bir məna ifadə etməz. Belə ki, kirli bir şüşənin arxasından təmiz bir mənzərəni seyr etmək mümkün deyildir.

Qəlbə ehmal edilən kiçik xəstəliklər mualicə olunmazsa böyük xətalara yol açar və hətta mənəvi olaraq ölümə səbəb ola bilər. Bu baxımdan iman ilə qəlbi mühafizə edərək Allahın iradəsinə təslim olması zəruridir. Bu hədis qəlbin mühafizəsinin zəruriliyini necə də gözəl ifadə edir: *“Xəbərdar olun ki, insanda bir ət parçası vardır. o yaxşı olsa bütün bədən yaxşı olar; o pis olsa bütün bədən pis olar. O, qəlbdir.”*¹³⁵

133 əz-Zumər, 22

134 əl-Həcc, 46

135 Buxari, İman, 39

Bu dünya UcaAllahın imtahan səhrasıdır. Bu səhrada fərqli küləklər əsməkdə və insanın qəlbini bir bu yana, bir o yana sürükləməkdədir.

III. QƏLBİN TƏSFİYƏSİ

1. Halal qida

İbadətlər, ruhu təmin edən mənəvi qidalarla yanaşı bədəni təmin edən qidalardan əldə edilən güc və qüvvətlə də ifa edilir. İnsan bədəninə daxil olan halal qida səbəbiylə ruhaniyyət və feyz əldə edərkən, haram və şübhəli olan qidalarla da qəflətə düçar olar.

Halal qida ilə saleh əməllər arasında möhkəm bir əlaqə vardır. Duanın qəbul olunmasında da halal qidanın əhəmiyyəti böyükdür. Rəsulullah -s.ə.s.- bu mövzu ilə əlaqədar olaraq belə buyurur: *“Ey insanlar! Şübhəsiz ki, Allah təmiz və hər şeydən münəzzəhdir. Bu səbəblə halal və təmiz olmayanı qəbul etməz. Allah təala peyğəmbərlərə əmr etdiyi şeyi möminlərə də əmr etmişdir.* (Bu haqda belə buyurulur:)

“(Müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı ümmətlərə göndərdiyimiz peyğəmbərlərə belə buyurduq:) **“Ey peyğəmbərlər! Təmiz (halal) nemətlərdən yeyin və yaxşı işlər görün!** (Vacib və könüllü ibadətləri həm zahirən, həm də gizli, həmişə yerinə yetirin!) **Mən, həqiqətən, sizin nə etdiklərinizi bilirəm!”**¹³⁶ **“Ey iman gətirənlər! Sizə verdiyimiz rüzilərin (təmiz və) halalından yeyin! Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, (bu nemətlərə görə) Ona şükür edin!”**¹³⁷ (Bu ayələri oxuduqdan sonra) Peyğəmbərimiz -s.ə.s. - , uzun bir səfərə getdiyi üçün saçı dağınıq, toza torpağa bulaşmış və əllərini səmaya qaldıraraq: *“Ya Rəbbi, Ya Rəbbi!”* deyərək dua edən bir adamdan bəhs edir və: *“Bu adamın yediyi*

136 əl-Muminun, 51

137 əl-Bəqərə, 172

*haram, içtiyi haram, geydiyi haram olduğu halda onun duası necə qəbul olsun?!"*¹³⁸ deyə buyurur.

Allah dostları hesab edilən övliyalar, qəlb aləmlərini inkişaf etdirərkən iki xüsusiyyətə əhəmiyyət verir və: "Yeyərkən ağzınıza girənə, danışarkən ağzınızdan çıxana diqqət edin!.." deyə buyururlar.

Allahın əmrinə itaət və təslimiyyət göstərən qəlblər hikmət və feyz ilə dolar. Bunun ziddi hesab edilən haram və şübhəli şeylərdən qorunmayan qəlblər isə mənəviyyatsız və əxlaqsız viranə bir evə çevrilər. Saleh insanların qidalara göstərdiyi həssasiyyət, onların bazardan aldığı qida maddələrini evlərinə gətirərkən üzərini örtmələrində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, alınan qidada kiminsə gözü qalmamalı, maddi çətinlik çəkənlərin, qəriblərin, yetimlərin hüznü baxışlarından qidalar mənfi təsir görməməlidir.

Məsnəvidə halal qidanın bədən və ruha olan təsirini Mövlana məcazi üslub ilə belə ifadə edir: " Dünən gecə ilham bizə fərqli formada təcəlli etdi. Çünki mədəyə gedən bir neçə şübhəli loxma ilhamın yolunu kəsdi."

Abdulqadir Geylani -quddisə sirruh- də, loxmanın qəlb təsfiyə-sindəki əhəmiyyətinə diqqəti cəlb etmək üçün belə buyurur: "Övladım! Haram yemək qəlbi öldürür. Loxma var ki, qəlbi nurlandırır. Loxma var ki, qəlbi qaranlığa qərq edər. Yenə loxma vardır ki, səni dünya ilə məşğul edər. Loxma da var ki, səni axirət ilə məşğul edər. Loxma var ki, səni dünyada zahid edər, səni dünya və axirətin sahibinə yönləndirər. Haram yemək səni dünya ilə məşğul edər və günahları sənə xoş göstərər. Halal yemək səni axirətlə məşğul edər və ibadətləri sənə sevdilər. Halal yemək qəlbi Allaha yaxınlaşdırar. Yeməklərin keyfiyyətini və təsirini ancaq mərifətullah ilə bilmək

mümkündür. Mərifətullah isə qəlbə olur. Mərifəti-ilahi Xaliq tərəfindən qəlbə ehsan edilir. Məxluq tərəfindən deyil. Bu isə tövhidi təsdiq və ilahi əhkamlara əməl etməklə mümkündür.”

İbrahim Dəsuki -qüddisə sirruh-: “Ey qardaşlarım! Haram yediğiniz müddət ərzində, hikmət və mərifət haqqında bir şey əldə edəcəyinizi zənn etməyin” deyər buyurur.

2. İstiğfar və dua

Başda peyğəmbərlər olmaqla bütün övliyalar, saleh və sadıq insanlar aclıq və bolluq zamanı daim Allaha dua və niyaz etmişlər. Çünki peyğəmbərlərdə “zəllə”¹³⁹ olması səbəbilə, dua və tövbəyə ehtiyacı olmayan bir insan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dua və tövbə əsil mənada peşmançılıq və yalvarma olduğuna görə, bunlar Allaha yaxınlığın ən təsirli vasitələridir.

Ərəb dilində namaz, dua mənasına gələn “salat” kəlməsi ilə ifadə edilməsinin bir hikməti də, onun şüurlu olaraq allah dua və niyaz mahiyyətində olmasıdır.

Digər yöndən duanın əvvəli tövbədir. Allahdan əvf istəməkdir. Əgər Allahdan əf istəyən bir insan o günahı bir daha işləməmək üçün səmimi dua edirsə, qəlbi kirdən və pasdan təmizlənir. Qəlbi parıldayan bir güzgü kimi olur. Qəlb, ancaq belə olduğu zaman feyzə uyğun bir hal alır.

İşlənən günahlarla qaralan qəlbin tövbə nəticəsində təmizlənməsini ifadə etmək məqsədilə Allah Rəsulunun söylədiyi bu hədis, qəlbin təsfiyəsi baxımından əhəmiyyətlidir:

“Qul bir xəta etdiyi zaman onun qəlbinə qara bir nöqtə qoyulur. Əgər günahdan uzaqlaşaraq tövbə etsə qəlbindəki nöqtə təmizlənər. Əgər tövbə

139 Zəllə: Qeyri-iradi olaraq baş verən xəta.

etməyib təkrar eyni xətanı təkrarlasa qara nöqtələr çoxalar və bütün qəlbi qaralar. Belə ki, Uca Allahın:

“Xeyr (belə deyildir). Əslində onların qəlblərini qazandıqları (günahlar) örtmüşdür.”¹⁴⁰ deyə buyurduğu ayə bununla əlaqədardır.”¹⁴¹

Adəm övladı üçün tövbə, Allaha yaxınlaşmaq üçün atılan ilk addımdır. Bu səbəbdən bütün təriqətlərdə mənəvi dərəcə tövbə ilə başlanır. Duanın əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq ayələrdə belə buyrulur: *“(Ya Rəsulum, bu Məkkə müşriklərinə) de: “Əgər ibadətiniz olmasa, Rəbbimin yanında nə qədir-qiyəmətiniz olar? Siz (Quranı və öz peyğəmbərinizi) təkzib etdiniz. Buna görə də (nə dünyada, nə də axirətdə əzab) yaxanızdan əl çəkməyəcəkdir!”¹⁴²*

“(Ya Rəsulum!) Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edəmə. Gərək onlar da Mənim çağırışımı qəbul edib Mənə iman gətirsinlər. Bununla da, ola bilsin ki, doğru yola yetişsinlər.”¹⁴³

“Rəbbinizə yalvara-yalvara, həm də gizlicə dua edin. Şübhəsiz ki, O, həddi aşanları (qışqıraraq dua edənləri) sevməz!”¹⁴⁴

Həzrət Peyğəmbər -s.ə.s.- hədisi şərifdə belə buyurmuşdur: *“Allah dərgahında Ona dua etməkdən daha qiymətli bir şey yoxdur. Dua, ibadət (qulluğun) əslidir.”¹⁴⁵* İmam Rəbbani -qüddisə sirruh-: *“Bir müharibədən qalib ayrılmaq ordunun iki xüsusiyyətiylə olur. Biri cəsarətli döyüş (güclü ordu), digəri isə dua sayəsində (dua ordusu).”* deyə buyurur.

140 əl-Mutəffifin, 14

141 Tirmizi, Təfsir, 83

142 əl-Furqan, 77

143 əl-Bəqərə, 186

144 əl-Əraf, 55

145 Tirmizi, Dəvət, 1

Belə ki, səhabələr müharibəyə gedərkən öz dualarından əlavə əshabi-suffadan dua tələb edərtilər.

Səhabələr Allah Rəsulundan -s.ə.s.- soruşdular:

“-Ən məqbul dua hansıdır?” Rəsulullah buyurdu:

“-Gecənin son qisminə və hər fərz namazın arxasınca edilən duadır.”¹⁴⁶

Duanın qəbul olması üçün sadəcə söz kifayət deyildir. Qəlb, kəlmələrlə ifadə edilən sözün əhəmiyyətini dərk edərək titrəməli və dua bir günahdan qurtulmaq üçün edilirsə o günahı bir daha işləməməyə səy göstərilməlidir.

Qəlbın xəstəliklərdən xilas olması və duanın qəbul olunması üçün Mövlana belə buyurur:

“-Peşmançılıq oduyla yanan bir könül, eyni zamanda nəmli gözlərlə dua və tövbə et! Çünki güllər günəşli və su olan yerdə açar!”

Belə ki, dua və tövbə qəlblərin təmizlənməsində ən mühüm vasitələrdən biridir.

3. Qurani-Kərim oxumaq və əhkamına tabe olmaq

Qəlbimizin, Qurandan feyz alması, hikmət və sirlərə vaqif olması, Qurani oxuyarkən sahib olduğumuz mənəviyyata bağlıdır. Uca Allahın lütf etdiyi nemətlərin ən böyüklərindən biri də, insanı Qurana muxatab etməsidir.

Ruh və bədənin əldə edəcəyi əsil səadət Qurani-Kərimin möhtəvasında mövcuddur. Qurandan üz çevirərək tarazlığını itirən, nankorluğa tərəf istiqamət alan, arzu və istəklərinə əsir olan insan özünü həlak etmişdir.

146 Tirmizi, Dəvət, 78

Quran qanayan yaraya məlhəm, yorğun könüllərə şəfa bəxş edən ilahi hikmət mənbəyidir. Uca Rəbbimiz, ilahi kəlamını bütün insanlara belə təqdim edir:

“(Ey insanlar!) Sizə Rəbbinizdən bir öyüd-nəsihət, ürəklərdə olana (cəhalətə, şəkk-şübhəyə, nifaqa) bir şəfa, möminlərə hidayət və mərhəmət (Quran) gəlmişdir!”¹⁴⁷ Hz. Peyğəmbər -s.ə.s.- hədisi şərifində belə buyurmuşdur: *“Hər ziyafət verən, ziyafətinə (insanların) gəlməsini istəyir və bundan xoşnud olur. Quran da Allahın ziyafətidir. Ondan uzaq durmayın.”¹⁴⁸*

“Quran oxuyun... Çünki Allah, içində Quran olan bir qəlbə əzab etməz...”¹⁴⁹

Allahı zikr etməkdən və Quran tilavət etməkdən məhrum olan qəblər korlanır. Belə ki, əshabdan Əbu Musa əl-Əşari -r.a.- onu ziyarətə gələnlərə: *“Quran oxumağa davam edin! Uzun müddət Quran oxumaqdan özünüzü məhrum etməyin! Əks halda sizdən əvvəlkilər kimi sizin də qəlbiniz qəddarlaşar.”¹⁵⁰* deyə tövsiyə etmişdir.

Quran insanlara nazil olmuşdur. O, insanlar üçün təfəkkür xəzinəsidir. Quranın ruhaniyyətidən uzaq qalmanın cəzası əbədi xüsranlıqdır. Quran hikmət, ibrət və sirr dəryasıdır. Uca Allah belə buyurur:

“Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, dərya da arxasından yeddi dərya qatılaraq (mürəkkəb) olsaydı, yənə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət, hikmət sahibidir!”¹⁵¹

147 Yunus, 57

148 Darimi, Fəzailül-Quran, 1

149 Darimi, Fəzailul-Quran, 1

150 Müslim, Zəkət, 119

151 Loğman, 27

Uca Rəbbimiz, haqqıyla oxunan Quran ayələrinin möminlərə təsiri və meydana gətirəcəyi mənəvi coşqunu belə bəyan edir:

*"...Ondan (Quranın təhdidlərindən) Rəbbindən qorxanların tük-ləri biz-biz olar. Allahın zikrindən (öyüd-nəsihətlərindən, vədlərindən) sonra ürəkləri yerinə gəlib qorxuları gedər."*¹⁵²

*"...Allahın ayələri oxunduğu zaman həmin ayələr onların iman-larını daha da artırır, onlar ancaq öz Rəbbinə təvəkkül edər."*¹⁵³

Qurani-Kərimdən layiqli olaraq istifadə etmənin birinci şərti, ona ehtiram ilə yaxınlaşmaqdır. Çünki Qurana göstərilən ehtiram onun əhəmiyyətinin göstəricisidir.

Bəhs etdiyimiz bu xüsusiyyətlər Allahın kitabını tilavət edərkən sadəcə kəlmələri tələffüz etmək deyil, eyni zamanda daxilən hiss etmək, əhkamlarına tabe olmaq və əxlaqla əxlaqlanmaq baxımından diqqəti cəlb etməkdədir.

4. İbadətləri xüsu ilə əda etmək

İbadətlər qulun Rəbbinə qarşı əhdinə sadıq qaldığının bir nümunəsidir. İbadətdə keçən zaman, insanın Allaha yaxınlaşdığı vüslət anlarıdır. Bütün dünyəvi məşğələlərdən uzaqlaşaraq sadəcə Allahın rizasını qazanmaq üçün edilən ibadətlərin ayrı bir həzzi vardır.

İbadətlərdən arzu edilən nəticəni əldə etmək üçün xüsu ilə əda etmək lazımdır. Xüsu qorxu və sevgini ortaqlaşdıraraq gətirərək ibadətlərdə Allahın hüzuruna çıxma bilməkdir.

İbadətlərdə Onunla olmaq, Ona ibadət etmək üçün yaradıldığı-nın şüuruna sahib olmaqdır.

¹⁵² əz-Zumər, 23

¹⁵³ əl-Ənfal, 2

İbadətlərdən ən möhtəşəm olan isə “namaz”dır. Namaz, Allahın qullarına bəxş etdiyi ən böyük hədiyyələrdən biridir. Hədisi-şərifdə belə buyurulur:

“Əgər bir mömin əvvəlcə gözəl bir dəstamaz alar, sonra da tam bir xüšu ilə iki rükət namaz qılırsa cənnət ona vacib olar.”¹⁵⁴

Xüšu ilə edilən ibadətlər, nəfsin təhlükələrindən insanı xilas edər və daim ilahi nəzarət altında olma şüurunu insana bəxş edər. Belə ki, Rəsulullah -s.ə.s.- hədisdə:

“Allaha, Onu görürmüşi kimi ibadət et! Sən Onu görməsən də, O səni görür.”¹⁵⁵

Namaz ibadətinin insanı pis əməllərdən xilas etməsi üçün onun xüšu ilə, yəni ehsan məqamında qılınması lazımdır.

Namazın pisliklədən qoruması, namazdakı ixlas və xüşunun namazdan sonra da davam etməsinə bağlıdır. Əgər namaz qılan insanda pisliklərdən qorunma hiss edilmirsə, o həqiqi mənada namaz qılmır.

Ayədə belə namaz qılanlar haqqında buyurulur:

“Vay halına o namaz qılanların ki, Onlar öz namazlarından qafildirlər (səhlənkərlikləri üzündən namazlarını vaxtli-vaxtında qılmazlar); Onlar (namazlarında) riyakarlıq edər, və (xalqa) zəkat verməyi qadağan edərlər (yaxud xəsislik göstərərək bir iş üçün qonum-qonşuya lazım olan qab-qacağı verməkdən imtina edərlər).”¹⁵⁶

Belə ki, kim namazı tadili-ərkan ilə qılmaz, namazda İlahinin hüzurunda olduğunu hiss etməz, ağılı dünya işləriylə məşğul olar-

154 Müslim, Təharət, 17

155 Buxari, İman, 37

156 əl-Maun, 4-7

sa gözlədiyi feyz hasil olmaz. Bela namazlar sadəcə namaz borcunu ifa etməkdən ibarətdir.

Uca Allah həqiqi və ideal hesab edilən namazı ayədə belə təsvir edir: *“Həqiqətən, möminlər nicat tapmışlar! (Cənnətə nail olmaqla mətləblərinə çatıb əbədi səadətə qovuşmuşlar!) O kəslər ki, namazlarında (hər şeyi unudaraq ruhən və cismən yalnız Allaha) müti olub (Ona) boyun əyərlər! (Allahın qarşısında kiçilərlər!)”*¹⁵⁷

Hz. Əlinin -r.a- namaz qılarda rəngi saralardı. Bir müharibədə mübarək ayağına batan oxun çıxarılması üçün namaz qılmışdı. Çünki ancaq belə olduqda o ağrını hiss etməyəcəyini bilirdi. Namazdan başqa oruc, zəkat və həcc olmaq üzrə ibadətlərin zahiri şərtlərindən əlavə mənəvi şərtlərinə də riayət edilməsə, yəni saleh bir niyyət, ıxlas və səmimiyyət olmadıqca qəlbin tərbiyəsi və təsfiyəsi mümkün deyildir.

5. Gecələri ehya etmək

İnsanın daxili aləminə yönəlməsi, gündüzlərin maddi və mənəvi dərdlərindən xilas olması gecənin sükunətinə bürünməklə mümkündür. Çünki gündüzlər gecənin ruhi istirahətini verməkdən məhrumdur. Gecənin nemətini bilməyənlər gündüzün xeyrini də bilməzlər.

Gecənin mənəviyyatından istifadə etmək üçün ondan məqsədə uyğun istifadə etmək lazımdır. Mənəvi feyz üçün gecənin bərəkətindən daha bərəkətli bir zaman yoxdur. Gecələr -bir az- oyaq qalaraq ibadətlərlə onun feyzindən və bərəkətindən istifadə etmək lazımdır. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayədə belə buyurulur:

“Onlar ibadət üçün yataqlarından qalxar (gecələr az yatar), qorxu və ümid içində (Allahın əzabından qorxaraq, mərhəmətinə ümid

bəsləyərək) Rəbbinə dua edər və onlara verdiyimiz ruzilərdən (ehtiyacı olanlara) sərf edərlər."¹⁵⁸

"Səhər-axşam Rəbbinin adını zikr et! (Səhər, günorta və ikindi namazlarını qıl!) Gecənin bir qismində Ona səcdə et (axşam, gecə namazlarını qıl) və gecə uzununu da Onu təqdis edib şəninə təriflə! (Təhəccüd namazını qılıb gecəni ibadət içində keçir!)"¹⁵⁹

Uca Allahın gecənin əhəmiyyətinə verdiyi qiymət sonsuzdur. Yenə bu barədə Rəbbimiz: *"And içirəm şafəqə, gecəyə və (gecənin) qoynuna aldıqlarına..."¹⁶⁰; "And olsun sakitləşməkdə olan (və ya: getdikcə zülməti artan) gecəyə ki..."¹⁶¹ və "Qaralmaqda olan gecəyə (yaxud: qaralmaqda və çəkilməkdə olan gecəyə) və sökülməkdə olan dan yerinə ki..."¹⁶² deyərək buyurmasındakı sirr, könlümüzün və idrakımızın açılması üçün ilahi bir pəncərədir.*

Mövlana, gecələr hiss etdiyi ilahi eşq və mənəvi feyzi Divanukəbirində misralara belə əks etdirmişdir:

Vur yuxumu zəncirlərə vur, keçməsin anlar.

Varmaz gecənin fərqi, varmaz uyuyanlar!

Uca Allah, gecə və gündüz Onu unutmayaraq xatırlayanlara ilahi nemətlər bəxş edəcəyini bəyan etdiyi bəxtiyar insanlar haqqında belə buyurur: *"Onlar gecələr (ibadətlə məşğul olub) az yatırdılar. Səhərlər isə (Allahdan) bağışlanmalarını diləyirdilər."*¹⁶³

*"Onlar gecəni Rəbbi üçün səcdə və qiyam (namaz) içində keçirərlər."*¹⁶⁴

158 əs-Səcdə, 16

159 əl-İnsan, 25-26

160 əl-İnşiqaq, 17

161 əz-Zuha, 2

162 ət-Təkvir, 17-18

163 əz-Zariyat, 17-18

164 əl-Furqan, 64

Əgər bir mömin gecədən məqsədə uyğun olaraq istifadə etsə və səhərlər zikrin ruhaniyyətindən nəsibini alsə, gecəsi gündüzündən -mənəvi olaraq- daha aydın və xeyirli olar. Məqsədsiz, yaxud yuxuya məhkum olaraq keçirilən bir gecə isə daşa, dənizə və səhraya yağan faydasız bir yağış kimi olar. Belə bir gecənin gündüzü də qaranlıqdır.

Rəsulullah -s.ə.s.- səhabələrə xitab edərək buyurmuşdur:

*“Gecə ibadətlərinə diqqət edin! Çünki o sizdən əvvəlki saleh insanların adətidir. Şübhəsiz gecə ibadətə məşğul olmaq Allaha yaxınlaşmağa bir vəsilədir. (Bu ibadət) İnsanları günahlardan uzaqlaşdırar, xətalara kəffarət olar və bədəndən dərdləri yox edir.”*¹⁶⁵

6. Zikrullah və müraqəbə

“İnsan” kəlməsi, bir rəvayətə görə “nisyan”dan gəlir. “Nisyan”, zikrin (xatırlamanın) ziddidir və unutmağı ifadə edir. Nisyandan xilas olmağın ən əsas yolu isə zikirdir.

İnsanın yaradılış məqsədinə uyğun olaraq yaşaması üçün, ruhların bəzmi-ələsdə Rəbbiylə etdiyi əhdə sadıq qalaraq Yaradanı əsla unutmaması lazımdır. Bu baxımdan insan, fitrətində mövcud olan “nisyan” səbəbilə “Allah” və ona qarşı olan vəzifəsini daim canlı tutmaq məqsədilə hər şeydən əvvəl “zikrə” ehtiyacı vardır.

Zikr kəlməsinin Qurani-Kərimdə iki yüz əllidən çox yerdə keçməsi qulluq vəzifəsinə verilən əhəmiyyət səbəbilədir. Uca Allaha həqiqi mənada qulluq etmək və mərifətullaha çatmaq, zikr vasitəsilə əldə edilən mənəvi məqamdan asılıdır. Bu səbəblədir ki, “mərifətullah” Rəbbin həqiqətlərinə qəlbən nail olmaq, elmin ən fəzilətli hesab edilməkdədir. Çünki insana lazım olan əsil bilgi budur.

¹⁶⁵ Tirmizi, Dəvət, 101

Uca Allah, qullarını zikrin ruhaniyyətindən qafil olmamaları üçün bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayələrdə belə buyurmuşdur:

“İman gətirənlərin qəlblərinin Allahın zikri və haqdan nazil olan (Quran) üçün yumşalması vaxtı gəlib çatmadımı?!”¹⁶⁶

“Allahı zikr etmək (Allahın calalını və əzəmətini həmişə, hər yerdə yada salmaq), şübhəsiz ki, (savab etibarilə bütün başqa ibadətlərdən) daha böyükdür.”¹⁶⁷

“Belə olduqda siz (itaətlə) Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, Məni danmayın!”¹⁶⁸

Şübhəsiz ki, Allahı zikr etmək sadəcə Allah sözünü təkrarlamaqdan ibarət deyildir. Zikr, Allahın qəlbə öz yerini tutmasıdır. Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Allahı zikr edən insanla zikr etməyən insan, ölü ilə diri kimidir.”¹⁶⁹*

Belə ki, zikrdən uzaq olan insanlar, Allah sevgisindən də uzaq olduqları üçün ilahi təhdidə məruz qalmışlar. Ayədə buyurulur:

“Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qurana) qarşı sərt olanların halına! Onlar (haqq-yoldan) açıq-aydın azmışlar.”¹⁷⁰

Gözəl əxlaqi xüsusiyyətlər, ancaq Allahdan qorxan, Onu çox sevən və çox zikr edən insanlara məxsusdur. Zikr, bütün varlıqların ortaq ibadətidir. Allah təala buyurur: *“Yeddi göy, yer və onlarda olanlar (bütün məxluqat) Allahı təqdis edir. Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin, lakin siz onların (dillərini*

166 əl-Hədid, 16

167 əl-Ənkəbut, 45

168 əl-Bəqərə, 152

169 Buxari, Dəvət, 66

170 əz-Zumər, 22

bilmədiyiniz üçün) təqdisini anlamazsınız. (Allah) həqiqətən, həlim-dir, bağışlayandır!”¹⁷¹

Zikrullah fərdi olaraq ifa edildiyi kimi, camaatla da ifa edilə bilər. Belə ki, Müaviyə ibn Əbi Süfyan məsciddə dairə formasında oturan bir camaatın yanına gəldi və:

“- Burada nə üçün toplandınız?” deyə soruşdu.

“- Allahı zikr etmək üçün toplandıq.” deyə cavab verdilər. O, təkrar:

“- Allah xatirinə doğru söyləyin! Siz burda sadəcə Allahı zikr etmək üçün oturmusunuz?” deyə soruşdu.

“- Bəli, sadəcə bu məqsədlə oturmuşuq” deyə cavab verdilər. Sonra Müaviyə belə dedi:

“- Mən sizin sözlünüzdə inanmamağa and içməmişəm. Allah Rəsuluna - səllallahu əleyhi və səlləm- mənim qədər yaxın olub da, mənim qədər hədis rəvayət edən yoxdur. Bir gün Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- dairə formasında oturan səhabələrin yanına gəldi və onlara:

“- Burada nə üçün oturmusunuz?” deyə soruşdu.

“- Bizə İslam dinini nəsib edərək böyük lütf edən Allaha zikr və həmd etmək üçün oturmuşuq” deyə cavab verdilər. Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- Allah xatirinə doğru söyləyin. Həqiqətən siz, buraya Allahı zikr etmək üçün toplandınız?” deyə soruşdu.

“- Bəli, vallahi bu məqsədlə burada otururuq” deyə cavab verdilər. Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- Elə zənn etməyin ki, mən sizə inanmıram. Ancaq Cəbrayıl mənim yanıma gəldi və Allahın, mələklərlə sizdən iftixar etdiyini xəbər verdi. Ona görə mən soruşdum.” deyə buyurdu.¹⁷²

Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-, qəlbin təlimi xüsusunda əshabın istedadına görə hərəkət edərdi. Ümmü Hani ilə aralarında keçən dialoq buna gözəl bir nümunədir:

Əbu Talibin qızı Ümmü Hani -r.a-, Allah Rəsuluna -səllallahu əleyhi və səlləm- müraciət edərək:“- Ya Rəsulallah! Mən qocaldım və zəyiflədim. Mənə oturmağım yerdə yerinə yetirə biləcəyim bir ibadət tövsiyə edərsənmi?” deyə soruşdu.

Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm- də:

“- Yüz dəfə “sübhanallah”, yüz dəfə “əlhəmdülillah”, və yüz dəfə “la ilahə illallah” de!” buyurdu.”¹⁷³

Məlum olduğu kimi, zikrullah, Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- tərəfindən təlim, təşviq və təlqin edilmişdir. Xülasə, hər hal və fürsətdə zikr edərək yerin və göyün yaradılışındakı hikmətləri düşünmək lazımdır. Belə ki, ayədə buyurulmuşdur:

*“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahı zikr etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəlblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”*¹⁷⁴

7. Ölümü düşünmək

İnsan, həyatın axışı içində yaşama sevinci və ölümdən qorxmaq kimi iki əsas ziddiyyətin içində çalxalanır. Daima bir axış halında olan həyat və ölümün həqiqi mənaları idrak edilmədən, yaradılışın sirri və hikməti ilə insanın həqiqi mahiyyəti də başa düşülməz.

¹⁷² Müslim, Zikr, 40

¹⁷³ İbn Macə, Ədəb, 56; Əhməd ibn Hənbəl, Müsnəd, VI, 344

¹⁷⁴ ər-Rəd, 28

Mülk surəsinin 2-ci ayəsində: *“Hansınızın əməlcə daha gözəl olduğunu sınamaq (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı yaradan Odur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, (çox) bağışlayandır.”* buyurulur.

Ənbiya Surəsinin 35-ci ayəsində də: *“Hər bir kəs (hər bir canlı) ölümü dadacaqdır. (Dözüb-dözməyəcəyinizi, şükür edəcəyinizi, yaxud nankor olacağınızı) yoxlamaq məqsədilə Biz sizi şər və xeyirlə (xəstəlik, yoxsulluq, ehtiyac və sağlamlıq, var-dövlət və cah-cəlalla) imtahnə çəkərik.”* buyurulur.

Dünya, ilahi bir iman məktəbi, ölüm isə, zəruri bir köçüb-getmə qanunudur. Mövlana: *“Dirilmək üçün ölü!”* buyurur. Qəlbın dirilişi, ancaq nəfsaniyyətdən uzaq durmaqla mümkündür. Hz. Peyğəmbər -səllallahu əleyhi və səlləm-: *“Bütün zövqləri kökündən yox edən ölümü çox xatırlayın!”*¹⁷⁵ buyurur.

Ölümü düşünmək, ölüm gəlmədən əvvəl onu xatırlamaqdır. Beləcə nəfsaniyyətdən uzaqlaşaraq, iradəli bir şəkildə Rəbbin hüzuruna hazırlanmaqdır. Bu, imana bağlı bir təfəkkür və şüurdur. İnsanın, bitmək-tükənmək bilməyən dünyəvi arzuları, fani ümid və təsəlliləri, qəbir torpağına düşən bir xəzəldir.

Ayədə buyurulur: *“(Ya Peyğəmbər!) De: “(Qorxub) qaçdığımız ölüm sizi mütləq yaxalayacaqdır. Sonra siz gizlini də, aşkarı da bilənin (Allahın) hüzuruna qaytarılacaqsınız. O da sizə (dünyada) nələr etdiyinizi (bir-bir) xəbər verəcəkdir!”*¹⁷⁶

Ölüm səssizliyinə bürünmüş hər məzar daşı, lisani-hal ilə danışan bir nəsihətçidir. Ölüm, insanın xüsusi qiyamətidir. Qiyamətimizdən əvvəl oyanmaq lazımdır ki, nədamət olmasın. Hərçənd hər faninin məchul bir zaman və məkanda Əzrailə qarşılaşacağı həqiqətdir. Ölümdən yaxa qurtaracaq heç bir imkan yoxdur. O hal-

175 Tirmizi, Qiyamət, 26

176 əl-Cumə,8

da insan, vaxtı itirmədən *“Allaha tərəf qaçın!...”*¹⁷⁷ xitabından nəsib alaraq, ilahi rəhməti yeganə sığınacaq qəbul etməlidir. Əfsuslar olsun ki insan, qonaq olaraq varlığını sürdürdüyü bu dünya da özünü aldadır.

Bir səhabə Rəsulullahə:

“-Hansı mömin daha ağıllıdır ya Rəsulallah?” diyə soruşdu. Hz. Peyğəmbər ə.s. da belə buyurdu:

*“Ölümü çox xatırlayan, ölümdən sonrası üçün ən yaxşı hazırlıq görən kimsədir. Həqiqi ağıllı insanlar onlardır...”*¹⁷⁸

Fudayl ibn İyaz demişdir ki: “İnsanlara nəsihət üçün ölüm yetər.”

İnsan nəfs əngəlini aşıb və ölümü düşünmə nəticəsində ruhunda həkk olunmuş olan mələkiyyət istiqamətində mərhələlər qət edərsə, ölüm onun üçün, xəyaldan üstün olan və mütəal olan Rəbbə vuslatın mecburi bir şərti olaraq görülür. Beləcə əksər insanlarda qorxuya səbəb olan ölüm, onda bir sevgiliyə qovuşma həyacanına çevrilir. Beləcə ölümlər, təsəvvüf yolunun böyüklərindən Mövlana Cəlaləddin Ruminin sözüylə desək “şəbi arus”, yəni toy gecəsidir. Bu elə bir yoldur ki bəşər üçün ən dəhşət verici hadisə olan ölümü gözəlləşdirir. “Ölümü gözəlləşdirmək” üçün isə nəfs əngəlini aşıb tövbə, zöhd, təvəkkül, qənaət, zikir, təvəccöh, səbir, yaxınlıq və rıza kimi qəlbin hallarıyla kəməla çatmaq zəruridir. Qəlbin bu saflığa çatmasında ölümü düşünmənin başqa heç bir şeylə müqayisə edilə bilməyəcək mühüm bir təsiri vardır.

¹⁷⁷ əz-Zariyat, 50

¹⁷⁸ İbn Macə, Zöhd, 31

8. Rəsulullah –s.ə.s.- məhəbbət və səlavati-şərifə

Bir yaradılış xariqəsi olan Fəxr-i Kainat Hz. Muhəmməd, bəşəri istedad və taqətlə tamamən başa düşməyimiz mümkün deyildir. Bu aləmdən alınan intibaların, Onu izah və idrak etməyə gücü çatmır. Bir stəkana, bir ummanı sığdırmaq mümkün olmadığı kimi, Nuri-Muhammədini tamamən idrak etmək mümkün deyildir.

Bu həqiqəti ifadə etmək yönündə ayədə buyurulur: *“Həqiqətən, Allah və Onun mələkləri Peyğəmbərə salavat göndərirlər (xeyir-dua verirlər). Ey iman gətirənlər! Siz də ona salavat göndərüb (onun üçün salavat deyib) layiqincə salamlayın! (Allahümmə səlli əla Muhəmmədin və ali Muhəmməd; əssəlamu əleykə əyyuhənnəbi və rəhmətullahi və bərəkətuhu-deyin!)”*¹⁷⁹ Ayədə, Fəxri Kainata səlāt u salam gətirmək məcburidir. Bu, Cənabı Haqqın Peyğəmbər -ə.s.-a qarşı bütün ümmətin etməsini murad etdiyi əmrdir.

Cənabı Haqqın saysız mələkləri ilə birlikdə özünə “səlāt və salam”da yer alan O uca Peyğəmbərin fazl ü kamalına yaxınlaşmaq bir iman müqtəzasıdır. Hərçənd ki, Rəbbimiz ayədə belə buyurmuşdur:

*“(Ya Rəsulum!) De: “Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardınca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, mərhəmətlidir!”*¹⁸⁰

Əshabın Hz.Peyğəmbərə həsrət və məhəbbətini sərgiləyən bu misal da bizlər üçün nə qədər ibrətlidir:

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsari -r.a.- Rəsulullahın –s.ə.s.- yanına gəlib:

179 əl-Əhzab, 56

180 Ali İmran, 31

“- Ya Rəsulallah! Sən mənə özümdən, malımdan, övladımdan və əhlimdən daha sevimlisən. Əgər, gəlib səni görmə kimi bir nemət olmasaydı ölümü arzu edərdim.” dedi və ağladı. Bunun üzərinə Rəsulullah Əfəndimiz -ə.s.-:

“- Nə üçün ağlayırsan.” deyə soruşanda Ənsari:

“- Ya Rəsulallah! Birgün sizin də bizim de öləcəyimizi, sizin peyğəmbərlərlə bərabər yüksək məqamlarda olacağınızı, bizim isə əgər cənnətə girsək də aşağı məqamlarda olacağımızı düşünərək (səni görəməyəcəm qorxusu ilə) ağladım.” cavabını verdi.

Mərhəmət ummanı Peyğəmbərimiz -s.ə.s.- cavab verməyib sükut etdi. Bu sırada bu ayə nazil oldu: *“Allaha və Peyğəmbərə itaət edənlər (axirətdə) Allahın nemətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru danışanlar, etiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər), şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar. Onlar necə də gözəl yoldaşlardır!”*¹⁸¹

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsari (r.a) bağçasında çalışdığı zaman oğlu tənginəfəs gəlib böyük bir kədərlə Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- vəfat etdiyi xəbərini verdi. Bu acı xəbərdən sarsılan Ənsari belə dua etdi: «Gözlərimi kor et ki, artıq bundan sonra tək sevdiyim Hz.Məhəmməddən -səllallahu əleyhi və səlləm- başqa bir şəxsi görməyim».

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsarinin duası qəbul olundu və elə oradaca da onun gözləri kor oldu.¹⁸² Kəlmeyi-tövhiiddə “Lə iləhə illallah”dan sonra “Muhammədün Rəsulullah” cümləsi gəlir. Hər kəlmeyi-tövhid və hər səlavat-ı şərifə, Haqqa məhəbbət və yaxınlığın sərmayəsini təşkil edir.

¹⁸¹ ən-Nisa, 69

¹⁸² Baxın, Qurtubi, «əl-Camiul-Ahkamil-Quran», V, 271.

İlahi feyz və bərəkətin qəlbə həkk olunması üçün, bütün zaman və məkanlarda, xususiylə səhər vaxtlarında Rəsulullahla –s.ə.s.– əlaqəni gücləndirmək və Onun ruhaniyyətindən hissələr ala bilmək üçün səlavət-şərifənin böyük əhəmiyyəti vardır.

Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- həqiqətlərində həyat tapan Haqq dostları, salat və səlam gətirmək və bu vəsiləylə Allah Rəsuluna -səllallahu əleyhi və səlləm- yaxınlaşmaqda fəzilətləri belə ifadə etmişlər:

a. İlahi əmrlərə riayət etməklə Uca Allahın və mələklərin səlavətinə müvəffəq olmaq mümkündür.¹⁸³ Allahın, mələklərin və ümmətin salatu salamları mənə baxımından fərqlidir. “Allahın salatu”, nəbisinə rəhmət edib onu ucaltmasıdır. “Mələklərin salatu”, Hz. Peyğəmbər üçün istiğfar və duadır. “Möminlərin salatu” isə, Rəsulullah -s.ə.v- haqqında dua etməkdir.

b. Günahların bağışlanmasına vəsilədir. Rəsulullah -s.ə.v- buyurur: *“Kim mənə bir dəfə səlavət gətirsə, Allah ona on dəfə səlavət gətirər, on xətasını silər və onu on dərəcə ucaldar”*¹⁸⁴

c. Qiyamətdə, Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- onun yanında olar. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Qiyamət günündə insanların mənə ən yaxın olanları; mənə ən çox səlavət gətirənlərdir.”*¹⁸⁵

d. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- səlavət gətirənə cavab verir. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Səlam verən insanın salamatını almaq üçün Allah ruhumu mənə iadə edir.”*¹⁸⁶

183 əl-Əhzab/56

184 Nəsai, Səhv, 55

185 Tirmizi, Vitr, 21

186 Əbu Davud, Mənasiq, 96

e. Hər salavat gətirənin adı Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- söylənər. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Yer üzündə Allahın gözən mələkləri vardır. Onlar ümmətimin salamını, salavatını mənə çatdırır.”*¹⁸⁷

f. Salavat oxuyan insan, Allah və Rəsulunun məhəbbətini digər sevgilərdən yüksək tutduğu üçün, Onun əlaqlaqla əlaqlanar, pis xüsusiyyətlərdən xilas olar, fəzilət sahibi olar.

g. Peyğəmbərimizin ona sevgisi artdığı kimi, onun da Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- olan sevgisi artar.

h. Allah təalanın Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- vəsiylə bizə ehsan etdiyi lüftlərin saysız hesabsız olmasına baxmayaraq, salavat ilə Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- olan haqlarımızı az da olsa ödəmək.

i. Allah təalanın rəhmətindən bərəkətlənmək. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Kim mənə bir dəfə salavat gətirsə, Allah ona bunun on misli mərhəmət edər”*¹⁸⁸

j. Unudulan sözün xatırlanmasına vəsilə olar.

k. Duaların qəbul olunmasına vəsilə olar.

l. İlahi zülmə düçar olmaqdan insanı xilas edər. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Yanımda adım zikr edildiyi halda mənə salavat gətirməyənin burnu sürtülsün”*¹⁸⁹

Salat və salavat gətirmək, Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- ilə ruhaniyyət əlaqəsi yaratmaq və Onun nurundan istifadə etməyi təmin edər. Bu salavatların mükafatı, qulun Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-olan sevgisi və ixlası müqabilindədir.

187 Nəsai, Səhv, 46

188 Müslim, Salat, 70

189 Tirmizi, Dəavət, 100

9. Saleh və sadıqlərlə bərabər olmaq

Qəlbin “masiva”dan (Allahdan başqa şeylərdən) mühafizə edilməsi və daim xeyirli işlərlə məşğul olması üçün, ruhaniyyətlərindən feyz alına biləcək könül əhli saleh və sadıq insanlarla ünsiyyət yaratmaq zəruridir. Çünki hər bir bədən üzvlərində iradə mövcud olduğu halda sadəcə qəlbə iradə yoxdur. Qəlb ətraf mühitdən gələn təsirlərlə öz istiqamətini təyin edir. Qəlb, içində olduğu mühitin rənginə, şəklinə və ahənginə bürünür.

Bu həqiqəti göz önündə tutsaq, mənəvi tərəqqi üçün Allahın saleh bəndələri ilə bərabər olar, onlardan faydalanar və onların əhəmiyyətini dərk edərək.

Ümumiyyətlə güclü və enerjili insanlar zəif insanlar üçün ilham mənbəyi olmuşdur. İnsan təbiətinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də təqliddir. Bir uşağın hal və hərəkətlərində bunu müşahidə etmək olar. Belə ki, saleh və sadıqlərin ibadətlərindəki xüsu, əxlaqlarındakı yüksək səviyyə, şəfqət, mərhəmət, ruhi incəlik və dərinlik ətrafdakı insanlarda təqlid hissini oyandırar.

Qəlbin mənəvi olaraq inkişafını təmin etmək üçün saleh və sadıq insanların gözəl hallarından feyz almaq (mənəvi enerji) lazımdır. Belə müsbət halların formalaşmasının ən gözəl vasitəsi söhbətdir. Belə ki, Loğmanın -ə.s- oğluna etdiyi bu tövsiyələr diqqəti cəlb edir: “Oğlum! Alim insanlarla bərabər ol və onların söhbətlərindən ayrılmamağa çalış! Allah təala, yağışla toprağı canlandırdığı kimi, hikmət nuruyla da qəlbləri canlandırır.”¹⁹⁰

Uca Allah Qurani-Kərimdə buyurur:

190 Əhməd ibn Hənbəl, *Kitabüz-Zöhd*, hd. no: 551

*“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, sözündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sadıq əshabələri ilə birlikdə olun!)”*¹⁹¹

Davranışlardakı dəyişmə, məhəbbət və ünsiyyət nisbətindədir. Kamil bir mömin olmaq üçün sadıq və saleh insanlarla ünsiyyət halında olmaq, onları sevmək və onlara yaxın olmağa çalışmaq la mümkündür. Rəsulullah -s.ə.s.- sadıqlərlə bərabər olmağın əhəmiyyətini necə də gözəl ifadə edir: *“Yaxşı dostla pis dostun nümunəsi, müşk qoxusu daşıyanla kürək çəkən insan kimidir. Müşk sahibi olan insan, ya qoxudan sənə verər yaxud sən ondan pulla alarsan. Kürək çəkən isə ya sənin paltarını yandırar, yaxud onun pis iyi sənə keçər.”*¹⁹²

Buna görə də təsəvvüfi tərbiyədə, müridin mənsub olduğu yerə və sadıqlərə aid məhəbbətini təzə və canlı tuta bilməsi məqsədilə “rabitə”, daimi bir təmrin halında əhəmiyyət qazanmışdır. Düşünmək lazımdır ki, günah və üsyankarlıq yolundakı bir insan, bu qəlb bağlılığının gözəl təsirləri ilə, bəlkə geri qaytarılması mümkün olmayan bir çox mənəvi itkidən xilas ola bilər. Həmçinin bununla bərabər, qəlb rabitəsinin bərəkətilə xeyir yolunda nə qədər mənəvi qazanclara nail ola bilər.

Bu məhəbbət və bağlılıq ən son nöqtədə, dünyəvi əlaqələrdən qəlbən sıyrılaraq nəfsani vəsflərdən arınmaq mənası daşıyan “fəna fillah” və Allahın əxlaqla əxlaqlanmaq demək olan “bəqa billaha” nail ola bilmənin bəşəri məhəbbət təmrinidir.

OXU MƏTNİ

Saleh və sadıqlərlə ünsiyyət zamanı meydana gələn hal sirayəti və bunun nəticəsində yaranan eyniləşməni «Gülüstan» adlı əsərində Şeyx Sədi təmsil yolu ilə belə ifadə edir:

191 Ət-Tovbə, 119

192 Buxari, Buyu, 38

«Bir şəxs hamama gedir. Hamamda dostlarından biri ona təmizlənməsi üçün gözəl ətirli bir gil verir. Gildən ruhu oxşayan çox gözəl bir ətir yayılır. Adam gildən soruşur:

- Sənin gözəl ətrindən məst oldum. Tez söylə görüm, sən müşksən, yoxsa ənbərsən?

Gil ona cavab olaraq belə deyir:

- Mən nə müşkəm, nə də ənbər. Sizin də yaxşı tanıdığımız adi bir torpağam. Ancaq bir gül fidanının altında idim və gül qönçələrindən süzülən şehlərlə hər gün islanırdım. Sizin hiss etdiyiniz və köniüllərə fərəh verən bu ətir o güllərə aiddir».

10. Gözəl əxlaq sahibi olmaq

Allah təala insanı incəlik, zərafət və ülvi dərinlik istedadları ilə təchiz etmişdir. İnsanın əsil qiyməti də bu məziyyətlərini kö-nül aləmində bəsləyib inkişaf etdirə bildiyi nisbətdədir. İnsanın təkcə surət olaraq deyil deyil, sirət olaraq da insan ola bilməsi, ancaq gözəl xasiyyətlərə bürünüb mənfi xasiyyətlərini təsirsiz hala gətirməsiylə mümkündür.

Ruhaniyyət dolu qəlblər, gözəl əxlaq, saleh əməl və mənəvi halların təzahürünə amil olur. Bu şəkildə qul ən gözəl surətdə yaradılmış varlıq olmanın gərəyini gerçəkləşdirmiş olar.

Qəblərin mənəviyyətə dolu olmasının əksinə, nəfsi duyğuların onu əsir alması halında, küfr, şirk, pis xasiyyət, şəhvətpərəstlik və vəsvəsə kimi çirkin vəsflər ortaya çıxar. Nəticədə qəlb, Rəbbini unudub, yaradılış qayəsinin əksinə bir istiqamətə yönələrək korlanır. Hətta bəzən digər məxluqatdan daha aşağı bir mövqeyə düşər.

Kainatın Xalığı, insana xitab edərək onun belə bir vəziyyətə düşməməsi və özünə dönməsi üçün xəbərdarlıq edir: *“Ey (kafir) insan! Səni kərim olan Rəbbinə qarşı aldadan (və ya: məğrur edən)*

nədir? O Rəbbin ki, səni (yoxdan) yaratdı, düzəldib qaydaya (insan şəklinə) saldı. Sənə Özünü istədiyi surətdə biçim verdi."¹⁹³

Rəbbimiz, Qurani-Kərimdə: *"Allah (bəndələrini) əmin-amanlıq yurduna (Cənnətə) çağırır."*¹⁹⁴ buyurur.

Lakin fanilərin də dəvətlərinə bir cavab vermə şərti vardır. Hər kəs hər yerə dəvət edilməz. Ləyaqət şərti axtarılır. Rəbbimizin "darius-salama" (cənnətə) dəvətinə isə ancaq "qəlbi-səlim" ilə cavab verilə biləcək.

Həqiqi mənada insanlıq vəsfiylə yaşaya bilmənin yeganə şərti, din və əxlaqın ülvi hədəflərinə yetişə bilməkdir. İnsanlığın kamali və gözəl əxlaqın zirvə nöqtədəki misalı da, Hz. Peyğəmbər -s.a.s-dir. Canabı-Haqq ondakı bu vəsfi təsdiqləmə mahiyyətində: *"Şühəsisiz ki, sən böyük bir əxlaq üzərindəsan!"*¹⁹⁵ buyurmuşdur.

Peyğəmbər -s.a.s- hədisi-şəriflərində buyurmuşdur:

*"Məni Rəbbim tərbiyə etdi və nə gözəl tərbiyə etdi."*¹⁹⁶

*"Qiyamət günü, mömin qulun tərəzində gözəl əxlaqdan daha ağır heç nə olmaz. Allah təala çirkin hərəkətlər edən, çirkin sözlər söyləyən kimsəyə nifrət edər."*¹⁹⁷

*"Mən, gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm."*¹⁹⁸ Tarixdə, həyatının hamısı ən incə təfərrüatına qədər təsbit edilə bilən yeganə peyğəmbər və tək insan, Hz. Muhəmməd Mustafa -s.ə.s-dir. Onun bütün söz, feil və duyğuları anbaan qeyd edilərək tarixə bir şərəf lövhəsi halında keçmişdir. Hz. Peyğəmbərdəki "üsveyi hasənə",

193 əl-İnfitar, 6-8

194 Yunus, 25

195 Nun, 4

196 Süyuti, Camius-Sağir, I, 12

197 Tirmizi, Birr, 62

198 İmam Malik, Muvatta, Hüsnül-xulq, 8

yəni nümunəvi şəxsiyyət, bütün bir bəşəriyyət üçün zirvə təşkil etmişdir. Cənabı-Haqq ayəti-kərimədə bunu belə bildirmişdir:

*“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahu çox zikir edənlər üçün gözəl örnəkdir!”*¹⁹⁹

Fəxri-Kainat -s.a.s-in qəlbi həyatından və nümunəvi əxlaqından nəsilblənmək zəruridir. Bu da ancaq ona bəslənən məhəbbət və onun ruhaniyyətinə bürünə bilmə ölçüsündə gerçəkləşir. Bu inikas və insibağ (mənəvi rəngə boyanma) nəticəsində mömində mərhəmət, şəfqət, ikram, səxavət, bağışlaya bilmə, öz imkanlarını bir din qardaşıyla paylaşa bilmə xislətləri bir sürur və ləzzət halına gəlir. Əshabı-kiram, övliyaullah, salehlər və sadıqlər bu halın ən gözəl nümunələridir.

Bu incə ruhlu zərif möminlər, Rəsulallahın -s.ə.s.- həqiqətinə yaxınlaşa bilmək üçün onun ruhaniyyəti ətrafında sanki pərvanə kimi, onda fani olmağı dünyanın ən böyük neməti saymış və bu surətlə ilahi lütfələrə qərq olmuşlar. Tarix boyu Hz. Peyğəmbərin -s.ə.s.- nümunəvi əxlaqından nəsib alan möminlər, imana aid təkamül çıxışlarını zirvələşdirmiş, fitrətdəki ilahi nəşələri kamilləşdirərək insanlığa qüdsi məşəllər olmuşlar. Xəstə və qafil qəlblərin ən güclü dərmanı, ona qarşı olan məhəbbətdir. Çünki Quranda Allah təala Hz. Peyğəmbər üçün: *“Səni də (Ya Rəsulum!) aləmlərə (bütün insanlara və cinlərə) ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik.”*²⁰⁰ buyurmuşdur.

199 əl-Əhzab, 21

200 əl-Ənbiya, 107

IV. TƏMİZ BİR QƏLB İLƏ ALƏMƏ NƏZƏR

Qəlb, təmizlənərək bəşəri və təsəvvüfi çalışmaları Allahın lütf və kərəmiylə, elə bir hala gəlir ki, sahibi şəklən və zahirən insan olmaqla yanaşı, mənən hardasa mələkiyyət dərəcəsinə yüksəlir.

Onlar üçün artıq əbəs yoxdur. “Yaradılanı xoş gör Yaradandan ötürü” ölçüsüylə başlayan mənəvi tərəqqidə, hikmətə etibar ilə aləmi ibrət, məhəbbət və heyrət hisləriylə dolu olaraq seyrə başlayarlar.

Digər insanlardakı kainat xariqələrini boşu-boşuna görmə halı, onlarda olmaz. Həqiqətən adi bir insan, bir rəssamın təbiəti təqlid edərək çəkdiyi tabloları təqdirlə tamaşa edərkən, arındırılmış qəlb sahibi olan Haqq dostları isə, rəssamın sırf şöhrətini davam etdirmək üçün çəkdiyi bu tabloların yerinə, əsil sənətkar və Onun əsərləri qarşısında heyrət və həyəcan duyan bir qəlb ilə yaşayırlar.

Bu cür insanlar üçün bütün kainat, artıq oxunmağa hazır bir kitab kimidir. Bunlar, sətirdəki elmləri aşmışlar, sinədəki elmə qovuşmuşdurlar. Eynilə bir zamanlar Səlcuqlu mədrəsəsində kitabların arasına qərq olmuş öz halında bir müəllim ikən, könlü eşqlə dolu Şəms adlı məczub bir dərvişin irşad nəzərləriylə qığılcım alıb, eşq atəşiylə yanmağa başlayan Mövlana kimi. O Mövlana ki, bu surətlə eşq iqliminə yenidən gəldikdən sonra, zahiri elmə aid kitablar gözündən düşmüş, artıq kainatın əsrar və naxışlarını oxumağa başlamışdır. Ancaq bundan sonradır ki, insan, kainat və Qurandakı sirr və hikmətləri ifşa edən bir fəryadnamə olan Məsnəvi adlı şahəsər ərsəyə gəlmişdir. Məhz bu kimi vəsflərlə bəzənmək, ancaq möminin qəlbindəki eşq, istedad və iqtidarını inkişaf etdiyi nisbətdə mümkündür.

İmam Rəbbani -quddisə sirruh- Həzrətləri, insanın bir “kiçik kainat” olduğu həqiqətini belə ifadə edir: “İnsan, aləmin kiçildil-

miş bir xülasəsidir. Bu səbəblə də aləmdə var olan hər şeyin bir nümunəsi də insanda mövcuddur.”

Bu, yuxarıda bir neçə dəfə ifadə etdiyimiz kimi, insanın “xeyir” və “şər” olmaqla iki qütblülük həqiqətinə işarədir. Dinin əmrləri və bunlara əlavə olaraq təsəvvüfi çalışmaların qayəsi, şər təmayülləri mümkün olduğunca təsirsiz hala gətirərək, insan mənliyinə xeyrin qələbəsini təmin etməkdir. Bunun üçün bütün üzvləri ilahi əmrlərə itaət çərçivəsində istifadə etmək lazımdır. Lakin, bu xüsusda qəlblə əlaqəli əməllər və çalışmalar hər şeydən daha əhəmiyyətliyədir. Çünki bir hissiyat mərkəzi olan qəlb, təfəkkürə, təfəkkür isə iradəyə yön verir. Bu o deməkdir ki, bütün iradə ilə bağlı feillərin təməli qəlbdir. Orada yerləşib kök salan hislərdir.

Qəlb və onun mənəvi varlığının adı olan könül, insanın səadət və xoşbəxtliyini təmində bu qədər əhəmiyyətli olduğu üçündür ki, başqası tərəfindən incidilməsi bütün sufilər tərəfindən çox ağır bir günah sayılmışdır.

Ayeyi-kərimədə vəhyə muxatab olaraq da bir təfəkkür mərkəzi olan zəhin deyil, hissetmə mərkəzi olan qəlb qeyd edilmişdir. Ayeyi - kərimədə buyrulur: *“Onu Cəbrayıl (Ruhuləmin) endirdi: (Günahkarları Allahın əzabı ilə) qorxudan (xəbərdar edən) peyğəmbərlərdən olasan deyə, sənin qəlbinə (nazil etdi); Özü də açıq-aydın ərəb dilində..”*²⁰¹

Bir məsələdə “Bir şeyin hamısı əldə edilə bilmirsə, əldə edilə bilən qismini də tərək etmək lazım gəlməz.” deyilir. Qəlb tərbiyəsində də belə düşünməli və əldən gələnin gerçəkləşdirilməsində ehmalkarlıq göstərilməməlidir. Lütf və kərəmi sonsuz olan Cənabı Haqqın qəlb tərbiyəsi xüsusunda bir quldan gözlədiyi, “Nəfsini bilən Rəbbini bilər” həqiqətinin gərəyincə, ilahi əzəmət önündəki acizlik

201 əş-Şüəra, 193-195

və heçliyini idrak edərək səmimi və xalisanə səy göstərməsindən ibarətdir. Çünki bu nəfs mücahidəsində səy göstərmək quldan, tövfiq isə Allahdandır. Şübhəsiz ki Cənabı Haqqın bir quldan soracağı hesab da, ona olan ilahi lütfələr nisbətindədir. Mühüm olan, bir qulun nail olduğu nemətlər nisbətində haqqa və xeyrə istiqamətlənməsidir.

C. KAMİL MÜRŞİD VƏ TƏRBİYƏ METODLARI

I. KAMİL MÜRŞİD

Mənəviyyat yolunda irəliləyən bir mömin, çox müxtəlif təcəllilərlə qarşılaşır. Hərçənd insan qəlbi okean kimidir. Bu okeanın suları bəzən çox durgun, bəzən də böyük dalğalı və fırtınalı olur. Bu səbəblə okeanı keçib sahilə çatmaq üçün gəminin sağlamlığı qədər bilikli bir kapitana, yəni kamil bir mürşidin rəhbərliyinə ehtiyac vardır.

Hər mömin bu istiqamətə çatmaq üçün özünü cilovlamalıdır. Ümmətə ən böyük nümunə şəxsiyyət olan Peyğəmbərin (s.ə.s.) qəlb həyatını da diqqətlə gözdən keçirib gücünün yetdiyi qədər tətbiq etməlidir.

Bu səbəblə qəlbin inkişaf yolundakı əngəlləri aşma bilmək üçün, peyğəmbər varisi olan alimlərin, ariflərin və mürşidi-kamillərin rəhbərliyinə təvazö və ədəblə müraciət edib, tövsiyələrini sevə-sevə tətbiq etməlidir.

Nurunu Günəşdən alan mehtab, necə ki, Günəşin varlığına bir dəlil isə, nuri-Məhəmmədi ilə nurlanmış vəlilər də Hz.Peyğəmbərin bir şahidi və varisidir. Həqiqi bir mürşidi-kamili, sahib olduğu bu üç xüsusiyyətlə tanımaq mümkündür:

Birinci xüsusiyyət: Quran və sünnəyə tabe olmaqdır. Kamil bir mürşidin həyatı və əməlləri Qurani-Kərim və sünnədə əxlaqınun yaşanmasından ibarətdir. Kamil mürşidlərin Quran və sünnəyə bağlılıqları çox yüksək səviyyədədir. Eynilə qarlı ərəzidəki bir şəxsin, addımlarını öndən gedən rəhbərin ayaq izlərinə, tam bir həssasiyyətlə basaraq yeriməsi kimidir. Bunun üçün mürşidi-kamilə “vərəsətul- ənbiya”, yəni peyğəmbərlərin varisi deyilir. Təbii ki, belə bir bağlılığın tərkibində nəfsani bir həyat davam etməz.

İkinci xüsusiyyət: Söz və halları ilə Allahı xatırlatmalarıdır. Allahın vəli qulları əsmeyi-ilahiyyə təcəllilərinə kamilən məzhər olub, camal sifətləri əxlaqlarına əks etdirdiklərindən, ətrafındakılara daıma Allahı xatırladırlar. Necə ki əshabi-kiram: “- Allahın vəli qulları kimlərdir?” diyə soruşanda, Allah Rəsulu –s.ə.s.-:

*“(Allahın vəli qulları) üzlərinə baxıldığında Allah Təalanı xatırladan kimsələrdir.”*²⁰² buyurmuşdur.

Allah dostu bir mürşidi-kamilin siması da muxatabının könlünə hüsur verir, onu mənəvi bir aləmə daşıyır, Allahı və axirəti xatırlatdır. Çünki onlar Allah və Rəsulunun əxlaqı ilə əxlaqlanmışlar.

Üçüncü xüsusiyyət: Mənəvi təyindir. Bir kimsəni mürşid təyin etmək üçün bir qrupun toplanması kafi deyildir. Bu vəzifə, Hz.Peyğəmbər -ə.s.-a qədər uzanan səhih bir silsilədən icazəli bir kamil mürşidin tənsib və təyini ilə olur. Belə bir təyin olmadığı zaman silsilə orada kəsilir. Bu səb əblə bəzi kamil mürşidlər, səlahiyyətli birini tapmadıqları zaman özlərinə xələf olaraq, yollarını davam etdirəcək birini təyin edə bilməzlər.

Xülasə, qəlbin kamilləşməsi və mənəvi həqiqətləri idrak edər hala gəlməsi, bəzi təmrinlərlə mümkündür. Bunun üçün mənəvi

202 Heysəmi, Məcməuz-Zəvaid, X, 78; İbn Macə, Zöhd, 4

kamalatın yollarını bilmək və tətbiq etmək lazımdır. Bu yollardakı maneələri aşma bilmək üçün də Haqq dostlarının rəhbərliyinə ehtiyac vardır. Hər salik, mənəvi inkişaf üçün özünə rəhbər olacaq bir mürşid axtarmalı, ancaq tərbiyəsi altına girəcəyi mürşiddə də bəzi vəsflərin mövcud olub-olmadığına diqqət etməlidir.

Belə mənəvi rəhbərlərin, xalqa qarşı etdikləri xizmətə görə ən kiçik bir tələbləri olmaz. Hətta Rəblərinə qulluqları üçün də, bir qarşılıq istəməzlər. Çünki bilirlər ki, dünyəvi qarşılıq gözləyərək saleh əməllər işləyənlər, etdiklərinin dəyər və dərəcələrini azaldırlar.

Həqiqi kamil mürşidlər, nümunəvi bir şəxsiyyət sərgiləmək surətiylə peyğəmbərlərin tərbiyə və təzkiyə vəzifələrini davam etdirən ruh dünyasının zirvələridir. Eyni zamanda bu Haqq dostları, Allaha və onun ülvi sifətlərinə arif olaraq imanlarında ehsan dərəcəsinə çatmış kimsələrdir. Beləcə özləri üçün Haqq qatında lədin elmi, hikmət, mərifət və s. nemətlər bəxş edilmişdir.

II. TƏRBİYƏ METODLARI

1. Məhəbbət və rabitə

Təsəvvüfün özünə və qayəsinə baxdığımızda onun seyri-sülukda əsas saikinin “məhəbbət”, son qayəsinin də “ədəb” olduğunu görürük. Bunlardan məhəbbət vasitə, ədəb isə nəticədir. Möminlərin Allaha olan sevgisinin son dərəcə hədsiz olması lazımdır, Quran Kərimı *“Halbuki iman gətirənlərin Allaha məhəbbəti daha qüvvətlidir.”*²⁰³ ayəsiylə bəyan edilən bu dərəcədəki sevgi, dilimizdə “ ilahi eşq ” şəklində ifadə edilməkdədir.

Bu həqiqət Yunusun:

Yaradılanı xoş gör

Yaradandan ötürü

misralarında ifadə etdiyi kimi sifət, mahiyyət və əməlləri hər nə olursa olsun, aradan hörmətinə bütün məxluqatı, məhəbbət və mərhəmətlə qucaqlaya bilməkdir. Bu, aşiqin çata biləcəyi son mərhələdir. Bu mərhələyə qədər yer alan hər nöqtədəki halının ifadəsi isə məcazi eşqdır. Salik, mürşidinə eşq və məhəbbətlə bağlı olduğu andan etibarən, bu “məcazi eşq” başlayır. Bu eşq də məcazidir. Çünki qəlb, Allaha məxsus olduğundan həqiqi məşuq, Allahdan başqası olmaz. Digər sevilənlər və onlarla meydana gələn, bir saraya çıxarkən pilləkənin pillələrinə bənzəyir. Bunlar, qəlbın məhəbbətullaha hazırlanması yönündəki çalışmaları hökmündədir. Bu çalışmalarla ən feyzli mərhələ, həqiqi bir mürşidi-kamillə yoldaş olmaq və onunla ünsüyyət və məhəbbətin mənəvi həyəcanını yaşamaqdır. Bunun ən münbit təzahürü isə rabitədir.

Rabitanın lüğətdəki mənası, bağ və əlaqədir. Bu yönüylə əsasən kainatda rabitəsiz heç bir canlı yoxdur. Hər şey bir-biri ilə əlaqəlidir.

Digər bir ifadə ilə rabitə, varlığın özünü təşkil edən məhəbbətin bir təzahürüdür. Məhəbbətin təzəliyinin və canlılığının davam etdirilməsidir.

Rabitənin üç növü vardır:

1- Təbii rabitə: Fərdin yaxınlarına hiss etdiyi məhəbbətdir. Bu, fitri istəklərin əsəridir. Bir ananın övladına olan məhəbbəti kimi.

2- Bayağı (süfli) rabitə: qadağan edilmiş olan şeytani təmayüllərə bağlanmaqdır. Bir qumarbazın qəlbinin davamlı qumarla məşğul olub uşaqlarını unutması kimi.

3- Ülvi rabitə: Müqəddəs məfhumlarla və ülvi duyğularla insanı Allaha aparan vəsilələrə rabitədir. Qəlbən təcliyə (cilalanma) və müşahidə məqamına vasil olmuş kimsələrin ruhaniyyətindən istifadə etmək üçün birbaşa və ya mənən daimi bir surətdə onlarla birlikdə olmaqdır.

Təsəvvüfi tərbiyə metodlarından biri olan rabitə, ümumiyyətlə salikin mürşidini gözünün önündə canlandırdığı kimi və onun hal və davranışlarını xatırlayaraq, ülvi duyğularla həmhəl olması deməkdir. Mürşidə edilən hörmət və məhəbbətin bu surətlə daima təzə tutulması, müridə mənəvi bir canlılıq qazandırır.

Allah Qurani-Kərimdə belə xəbər vermişdir: *“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, sözündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sadıq əshabələri ilə birlikdə olun!)”*²⁰⁴

Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, Allah təala ayədə qullarına, **“Sadıq olun!”** buyurmamışdır, təqvanın muhafizəsi üçün *“sadiqlərlə bərabər olmağı”* əmr etmişdir.

Çünki sadıq olma yolunda atılacaq ilk addım, sadiqlərlə bərabər olmaq, yəni onlarla gözəl bir ünsiyyətdə olmaqdır. Sadıq olmaq, bu halın təbii bir nəticəsidir. Necəki *“Üzüm üzümə baxaraq qaralır.”* sözü də, bu həqiqətin bir ifadəsidir.

Mürşidə hüzurunda ikən göstərilən hörmət və məbbəti, gi-yabında da göstərib, onun əxlaqla əxlaqlanmağa səbəb olacaq dərəcədə rabitənin səviyyəyə yüksəlməsinə *“fəna fiş-şeyx”* deyilmişdir.

Fəna fiş-şeyx məqamının daha da üstündə “fəna fir-rəsul” məqamı vardır. Bu mərtəbədə, həyatın hər anında Allah Rəsulunun (s.ə.s.) hüzurundaymış kimi hərəkət edilərək onun əxlaqla vəhdət təşkil edir. Allah Rəsuluna (s.ə.s.) olan rəbitəni, yəni bağlılığı qüvvətləndirmək üçün də səlatu-salamlarla və sünnəyi tabe olmaqla könüldə sağlam bir sevgi və bərabərlik düşüncəsini yaratmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi fəna fir-rəsul halı, ən gözəl bir şəkildə Əbu Bəkr Siddiq - radiyallahu anıh-da öz əksini tapmışdır. Ondakı bu hal qarşısında Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) də: “*Əbu Bəkr məndən, mən də Əbu Bəkrdənəm. Əbu Bəkr, dünyə və axirətdə qardaşımdır.*”²⁰⁵ buyurmuşdur. Bu hədisi-şərif qarşılıqlı qəlbi yaxınlığı çox gözəl ifadə etməkdədir.

Bu qəlb bərabərliyinin daha üstün mərhələsi də fəna fillah məqamıdır. Qurani-Kərimdəki: “**Siz harada olsanız, O sizinlədir. Allah sizin nə etdiklərinizi görəndir!...**”²⁰⁶ “**Biz insana şah damarından daha yaxındır!**”²⁰⁷ ayələrinin sirrinə layiqincə nail olmaq da, fəna fillah məqamına məzhər olmaqla mümkündür.

Hədisi-şərifdə: “*İnsan sevdiyi ilə bərabərdir...*”²⁰⁸ buyurulur.

Necə ki, bu barədə Qurani-Kərimdə keçən əshabı-kəhf qis-səsi²⁰⁹ çox diqqət cəlb edicidir. Əshabı-Kəhfın iti Qitmir, salih və sadıqlərə gözətçilik etdiyi üçün özünə sədaqət inikas etmişdir. O da sadıqlərdən olaraq cənnətə girəcəkdir. Həqiqi bir möminin də, Allah dostlarına və salehlərə məhəbbətlə bağlanmaq surətiylə nə qədər böyük ölçüdə yüksələcəyi aşkardır.

205 Deyləmî, Müsnəd, İ, 437

206 əl-Hədid, 4

207 Qaf, 16

208 Buxari, Ədəb, 96

209 Bax. Kəhf Surəsi, 9-26. ayələr.

2. Ölümü düşünərək rabitə

Ölüm ilə rabitə yaratmağa təsəvvüfdə “ölümü təfəkkür etmək” deyilir. Ölümü düşünmək, insanın hal və hərəkətlərinə böyük təsir etməkdədir. Hz. Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: *“Bütün zövqləri kökündən yox edən ölümü tez tez xatırlayın!”*²¹⁰

Həqiqətən ölümü düşünmək, insanı hüzensüz edən dünya sevgisini azaldır. Çünki dünyanın müvəqqəti mal, mövqe, vəzifə və nəfsani gözəllikləri həddindən artıq sevmək və onlara könül vermək, qəflət dediyimiz xəstəlik hesab edilir. Buna bənzər xəstəliklərdən xilas olmaq üçün qəbiri düşünmək, gələcəkdə başımıza gələcək qəbir həyatını təfəkkür etmək bizi səmimi bir ibadətə sövq edəcək və xüshü ilə yerinə yetirdiyimiz ibadətlər bizi dünyəvi ehtiraslardan qoruyacaqdır. Eyni zamanda davam etdirdiyimiz zikir və rabitələrimiz bizim axirətdə səadət və qurtuluşumuza vəsilə olacaqdır.

İslam böyükləri, qafil qəlbləri və ölmüş könülləri ehya etmək üçün bu istiqamətdə bəzi nəsihətlər etmişlər. Belə ki, Hz.Əli -r.a- oğlu Həsənə -r.a- vəsiyyətində belə buyurmuşdur: *“Ey oğul! Ciddi olaraq ölümü xatırla və ölümü xatırlayaraq qəlbini tərbiyə et! Nəticə olaraq hər şeyin bir gün yox olacağını unutma. Dünyanın bəzi təhlükələrini qəlbinə xatırlat!”*

Həqiqətən zaman dediyimiz şey, bir düz xətt kimi davam etmədiyi üçün əzablı və sıxıntılı günlərin xoş günlər kimi olma ehtimalı vardır və bunlardan qafil olmamaq lazımdır. İmam Qəzali -r.a- də belə nəsihət edir:

“Ey oğul! İstədiyin qədər yaşa, necə olsa bir gün öləcəksən! İstədiyini sev, necə olsa bir gün ayrılacaqsan! İstədiyini et, necə olsa bir gün hesabını verəcəksən!..

²¹⁰ Tirmizi, Zöhd, 4

Ey oğul! Məqsədin ruhunu tərbiyə etmək, nəfsinə sahib olmaq, bədənini də ölümə hazırlamaq olmalıdır. Çünki son dayanacaq qəbirdir. Qəbirdə olanlar: “Nə vaxt gəlirsən?”- deyə gözləməkdədirlər. Oraya əsla azuqəsiz getmə!”

Ömər bin Abduləzizin son xütbəsindəki nəsihətin bir qismi belədir:

“Ey insanlar! Dəhşətli olan axirət yamandır. Peyğəmbərlər və mələklər belə o günün dəhşətindən titrəyəcəklər. Allahın qarşısında kimdə taqət və təhəmmül qalar ki? “

Aranızdan ayrılıb ölən insanları hər gün yola salırsınız. Əbədi istirahətgha aparırsınız, bəs bundan heç ibrət almırsınız? Onları qara torpaq altında yataqsız, yastıqsız, tək və tənha qoyub gedirsiniz. Ölümü dadan o şəxslərin halı olduqca acınacaqlıdır. Onlar tanımadıqları bir aləmə getmiş, sevdiklərindən ayrılmış, bu müvəqqəti həyatın qəflət yuxusundan oyanmışlar. Onlar həqiqəti görsələr də, artıq iş işdən keçmiş, tadarük səbəbləri yox olmuşdur. Əllərində xeyir əməllərdən başqa heç bir şey yoxdur. O cəza günündə günahları gözlərində böyümüş, hüznü olaraq aqibətlərini gözləyərlər. Pərişan olaraq o dəhşətli günün qorxusuyla titrəyərlər.”

Ölüm, başqa bir aləmdə dirilmək və həqiqəti dərk etməkdir. Lakin o aləmdə oyanmaq bir fayda vermədiyi üçün, ölmədən əvvəl qəflət pərdəsini aralamaq və oyanmaq lazımdır.

Ölümü təfəkkür etmək, müridi dünyəvi ehtiraslardan, dünyaya bel bağlamaqdan və hər cür nəfsani təmayüllərdən qoruyan bir vasitədir. Təsəvvüfdə əsas qayə nəfsə qarşı qələbə çalmaq olduğuna görə, ölümü düşünmək bu məqsədin hasil olması üçün bir üsuldür.

3. Söhbət

Söhbət və zikr məclisləri, ilahi rəhmətin sağnaq yağış kimi yağdığı dünyadakı rəhmət və cənnət bağçalarıdır. Mürşidi kamillərin ruh və qəlbi tərbiyə etmək üçün istifadə etdikləri ən mühüm vasitələrdən biri “söz”, yəni söhbətdir. Söhbəti təsirli edən ən mühüm faktor isə “ixlasdır”. Tam bir ixlasla kəlmələrindəki hikmət və feyzin təsirindən istifadə edərək insanları irşad edən mürşidi kamillərin bu fəaliyyəti, Hz. Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- sünnəsində öz əksini tapmışdır. Bunun təsirli olmasının səbəbi, bilgiylə əməl etmək və söylədiyi şeyi həqiqətən qəlbədən istəyərək yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Bu baxımdan sözlə irşadın, yəni söhbətin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Xüsusilə Hz. Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətlərindəki bərəkətin nə demək olduğunu layiqiylə anlamaq üçün, o əsrin “əsr-i-səadət” adıyla məşhurlaşmasını dərinədən düşünmək lazımdır.

Hz. Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- müəkkəd sünnəti olan söhbətləri sayəsində əshabın könüllərinə fəzilət toxumları əkilmiş, könülləri mənəvi feyz ilə dolmuşdur. Könüldən-könülə nəql olan mənəvi atmosferin təsiriylə ulduz simalar, şəxsiyyətlər yetişdi. Cahiliyyə dövrünün qəddar, qız uşaqlarını diri diri torpağa basdıran insan simaları əriyərək yox oldu. Əvəzində könülləri mərhəmət, şəfqət hissiylə yanan, gözləri yaşla nəmli olan insanlar ortaya çıxdı.

Belə ki, “səhabə” və “söhbət” kəlimələrinin eyni kökdən gəlməsi diqqəti cəlb edir. Səhabələr, Hz. Peyğəmbərimizə -səllallahu əleyhi və səlləm- qarşı bəslədikləri sevgi, hörmət və ədəb hissiylə mənəvi söhbət və tərbiyədən feyz alaraq, mükəmməl bir şəxsiyyətə çevrildilər. Nail olduqları bu hüzur və ədəbi belə ifadə edirdilər:

“- Sanki başımızın üzərində bir quş var, tərپənsək uçacaq zənn edirdik.”²¹¹

İbadət zövqünü özündə əks etdirən bütün söhbətlər, Hz. Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətlərinə bir nümunədir. Belə ki, mənəvi istifadənin mərkəzi odur. Ruhaniyyətlə dolu olan söhbətlər də, eyni mərkəzdən nəql olan parıltılardır.

Uca Alah ayədə buyurur: *“Sən (onlara Quranla) öyüd-nəsihət ver. Çünki öyüd-nəsihət möminlərə fayda verir.”*²¹²

Bu ayəni ən kamil formada yaşayan Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-: *“Din nəsihətdən ibarətdir.”*²¹³ deyə buyurmuşdur. Nəsihətin iki mənası vardır. Biri səmimiyyət, digəri xeyrə dəvətdir.

Bu baxımdandır ki, başda Əbu Bəkr -r.a- olmaqla bütün səhabə Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətində həvəslə iştirak edər və feyz alardılar. Onsuz da Həzrət Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-, hər fürsətdə əshabını söhbətlərə sövq edər. Onun ən mühüm tərbiyə metodlarından biri söhbət idi. Məhz buna görə ki, təsəvvüfi təlim və tərbiyədə söhbətin xüsusi bir yeri vardır.

4. Xidmət

Məqbul bir xidmət ixlas, mərhəmət və şəfqət hissi ilə dolu olan bir könüllə məxluqata xidmət edərək Allahın rızasını qazanmaqdır.

Təsəvvüfi tərbiyədə xidmətin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Könüldə təvazö, mərhəmət və şəfqət duyğusunun yerləşməsinin ən təsirli yolu xidmətdir. Bu baxımdan bütün mürşidi-kamillər,

211 Bax: Əbu Davud, Sünnə, 23-24

212 əz-Zariyat, 55

213 Buxari, iman, 42

təsəvvüfi tərbiyədə xidmətə xüsusi bir yer ayırmışdır. “Xidmət edən himmətə nail olar” düsturu könülləri ilahi zirvəyə çatdırmaqda ən ülvi bir pillədir.

Peyğəmbər və övliyalar bu mərtəbə sayəsində ucalmışlar. Yəni ömrü boyu Həzrət Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-: *“Bir qövmin əfəndisi, onlara xidmət edənləridir...”*²¹⁴ deyə buyurmuşdur.

Bu həqiqəti dərk edənlər padşah belə olsa, özlərini hər zaman xalqa xidmət edən bir insan kimi görürlər. Böyük Osmanlı padşahı Yavuz Sultan Səlim Xan, mübarək torpaqlarda haqında xütbədə: *“Hakimul-Hərəmeyniş-Şərifeyn (Məkkə və Mədinənin hakimi)”* deyildiği zaman yaşlı gözlərlə imama etiraz edib: *“Xadimul-Hərəmeyniş-Şərifeyn (Məkkə və Mədinənin xidmətçisi)”* deyə düzəltməsi, xidmətdəki mənəvi idrakın bir təzahürüdür.

Belə ki, Übeydullah Əhrar -q.s-, çatdığı mənəvi mərtəbənin bərəkətini ifadə edərkən belə buyurur: *“Biz bu yolda məsafələri qət edərkən sadəcə təsəvvüf kitabları oxumadıq. Eyni zamanda oxuduqlarımızı tətbiq edərək və xalqa xidmət edərək qət etdik. Hər insan bir yoldan gedir. Biz də xidmət yolundan getdik.”*

Xidmət mövzusunda xüsusilə bu doqquz əsasa ciddi riayət edilərək mənəvi mərtəbəyə nail olmaq olar:

a. Allaha xidmət; əmr və qadağaları sevərək icra etmək,

b. Həzrət Peyğəmbərimizə -səllallahu əleyhi və səlləm- xidmət; ona könüldən məhəbbət hissi duymaq, sünnəsini yaşayaraq icra etmək,

c. İslam böyüklərinə xidmət; sevgi, vəfa və sədaqət göstərmək,

- d. Ana-ataya xidmət; “of” belə demədən onların rizasını qazanmaq,
- e. Övlada xidmət; saleh bir mömin olaraq onların yetişmələrini təmin etmək,
- f. Əqrəbaya xidmət; qohum və əqrabalara xidmət etmək,
- g. Möminlərə xidmət; dərdlərinə və sevinclərinə şərik olmaq,
- h. Bütün insanlara xidmət; əl və dil ilə kömək etmək,
- i. Məxluqata xidmət; bütün varlıqlara şəfqətlə yanaşmaq.

5. Təvəccöh

Təvəccöh, kamil mürşidin hal və davranışlarındakı gözəl xüsusiyyətlərin insanlara nəql olunmasıdır. Bunun bir çox vasitə növü vardır. Biz bu təvəccöh vasitələrindən “göz” (nəzər) və “öz”dən bəhs oluna bilər.

Göz görmə bir vasitəsidir. Burada göz üçün bəhs edilən məna nəzər, yəni baxmaqdır. “Nəzər” bir insanın baxması ilə meydana gələn maddi və mənəvi zərərdir. Hədislərdə nəzərin bu növünə belə misal verilir:

“Göz dəyməsi haqdır.”²¹⁵

Baxan gözdən, baxılana tam olaraq bilinməyən şüanın yönəlməsidir. Təsir, bu şüanın müsbət və ya mənfi olmasından aslıdır. Həzrət Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-: *“Möminin fərasətindən qoxun! Çünki o, Allahın nuruyla baxar!”²¹⁶* buyuraraq möminin imanla baxdığını bəyan etmişdir. Bu baxımdan kamil möminlər olan övliyələrin nəzəri daha qüvvətlidir.

215 Buxari, Tib, 36

216 Tirmizi, Təfsir, 15

Hədəisdə zikr edilən “Qorxun!” sözü, “kamil insanların hüzuruna gizli əməllər və könül pasıyla getməyin! Çünki onlar sizin gizlədiklərinizi də bilirlər” deməkdir. Çünki belə kamil insanlar üçün pərdə arxasındakı gizli işlər anlara aydındır. Bu baxımdan, alimin yanında dili, arifin yanında isə qəlbi mühafizə etmək ədəbdir.

Bir mürşidin tərbiyə metodu olaraq ən mühim vasitəsi hesab edilən göz (nəzər), salıqlar üçün mürşidin mərtəbəsinə çatmaqda xoşbəxtlik hesab edilir.

6. Dua

Mürşidi-kamilin təsəvvüfi tərbiyədə istifadə etdiyi vasitə metodlarından biri də duadır. Bu da, Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- sünnəsində öz əksini tapmışdır.

Məlum olduğu kimi, Həzrət Ömər -r.a-, müsəlman olmadan əvvəl ən böyük cinayət hesab olunan insan qətlini, yəni Peyğəmbərimizi öldürmək istəyirdi. Ancaq Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- duası səbəbilə bu cinayətdən vaz keçərək hidayətə çatmışdır. Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- həyatında buna bənzər hadisələr çoxdur.

Həzrət Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-, möminlərin bir birinə daim dua etmələrini tövsiyə etmişdir. Ümrə etmək üçün icazə istəyən Həzrət Ömərə -r.a-:

“- Bizi də duanda unutma qardaşım!”²¹⁷ buyuraraq ondan dua tələb etmişdir.

Həzrət Ömər -r.a -, bu tələb qarşısındakı halını:

“- O qədər sevindim ki, sanki dünyalar mənim oldu” cümləsiylə ifadə etmişdir.

217 Tirmizi, Dəvət, 109; Əbu Davud, Vitir, 23

Yenə Həzrət Peyğəmbərimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-, Həzrət Ömərə -r.a -:

*"- Tabeunun ən xeyrlisi Üveys adlı biridir. O, Allaha and versə Uca Allah onu andında sadıq edər. Sizdən kim onunla qarşılaşsa, ondan məğfirət tələb etsin."*²¹⁸ deyər buyurmuş, Həzrət Ömər -r.a- də, Veysəl Qərani Həzrətləriylə qarşılaşıb ondan dua tələb etmişdir.

Məlum olduğu kimi, fəzilət və təqva sahibi saleh insanlarla qarşılaşdıqda, bəla və müsibətlərdən uşaqlaşmaq üçün onlardan dua tələb etmək, Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- ümmətinə tövsiyəsidir.

OXU MƏTNİ

İslam tarixinin ilk illərində Mədinəyi-münəvvərədə bəzi yoxsulların qapılarına bilinməyən bir şəxs hər səhər bir çuval ərzaq qoyardı. Bir səhər o yoxsullar oyananda gördülər ki, qapılarına ərzaq qoyulmamışdır. Səbəbini öyrənmək istəyərkən yanıqlı bir ağlaşma səsi eşidildi. Mədinəyi-münəvvərə, həzrət Əlinin (r.a) nəvəsi həzrət Zeynal Abdinin vəfatı xəbəri ilə çalxalandı. Hər kəs dərin bir matəmə büründü.

Bu Peyğəmbər övladına qarşı son vəzifələr də diqqətlə yerinə yetirilməyə başlandı. Növbə mübarək bədəninin yuyulmasına çatanda bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirəcək olan şəxs meyidin kürəyində içinə su toplanmış böyük yaralar gördü və çaşdı. Səbəbini başa düşmədi. Onun yaxınlarından bunun səbəbini soruşdu. Əhli-beytdən olan və bu sirri bilən bir şəxs bunları söylədi:

«Həzrət Zeynal Abdin hər səhər hazırladığı ərzaq çuvallarını kürəyində daşıyaraq erkəndən yoxsulların qapısına aparır və heç kimə görünmədən geri dönərdi. Xalq da bu çuvalların kimin

218 Müslim, Fəzailüs-səhabə, 223-225.

qoyduğunu bilməzdi. Kürəyində gördüyünüz o yaralar o çuvalları daşımaq nəticəsində əmələ gəlmişdir».

Əməllərini ancaq uca Allahın rızası üçün edənlər onların bilinməsini haram olan bir sirr kimi xalqdan gizlətməyə çalışırlar. Çünki Haqqa aid olduğu halda, xalqa ərz edilən əməllərdə insanı Allaha qovuşduracaq heç bir fəzilət qalmaz. Çünki onları təkəbbür və özündən razılıq kimi nəfsə bağlı min bir duyğu əhatə edər. Başqa sözlə, Haqq yolunda edilən hər bir saleh əməl, «Fənilər deyil, əbədi olan bilsin!» düşüncəsi ilə olsa, məqbul sayılır və belə əməllərin savab və mükafatlarını yazmağa nə qələm çatar, nə də mürəkkəb.

Səmimi və fədakar xidmətlərlə Allahın qullarını məmnun etməyə çalışarkən nəfsini deyil, Haqqı razı edə bilən adsız və həqiqi qəhrəmanlar çox xoşbəxtdirlər.

D. TƏSƏVVÜFİ ÜSLUB

I. HİDAYƏT VƏ RƏHMƏT ÜSLUBU

Təsəvvüfi irşadın möhtəvası qədər onun üslubunu da çox yaxşı bilən mürşidi kamillər, bu mövzuda da nəbəvi metodu təqib edərək bir çox insanın hidayətinə vəsilə olmuşdurlar. Mənəvi tərbiyə zamanı saliklərə şəfqət və mərhəmətlə davranaraq səmərəli nəticələr əldə etmişlər. Allah dostları deyilən övliyaların həyatlarında buna aid misaillər olduqca çoxdur.

Bu böyük şəxsiyyətlər könülləri fəth etməklə məşğul olduqları üçün insanlara daim könül pəncərəsindən baxmış, məhəbbət və şəfqətlə davranaraq necə hidayətlərə vəsilə olmuşdurlar. Əgər Allah dostları bu ifadə etdiyimiz əməllərin tərsini etsəydi, arada uçurumlar yaranar və nəticədə Haqqı təbliğ etmək məsələsi nəticəsiz qalardı. Bu da ilahi murada zidd olardı. Belə ki, Uca Al-

lah bəndələrinin xilas olmağını və düşdüyü bataqlıqdan qurtulmalarını istəməkdədir. Bu səbəblədir ki, insanlıq tarixi boyunca minlərlə peyğəmbər göndərilmiş və ən gözəl üslubla könülləri fəth etmələri əmr edilmişdir. Bu məqsədə hasil olmaq üçün əhlullah da mənəvi tərbiyə zamanı nəbəvi üsulla hərəkət etmiş və könülləri fəth etmişlər.

Şəfqət və mərhəmətin yeganə mənbəyi olan Uca Rəbbimiz, qullarını Haqq dinə dəvət edərkən təsirli olan üslubu belə ifadə etmişdir:

*“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (İslama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et...”*²¹⁹

*“(Xalqı) Allaha tərəf çağırın, yaxşı iş görən və: “Mən müsəlmanlardanam!” - deyən kəsdən daha gözəl danışan kim ola bilər?! Yaxşılıqla pislik eyni ola bilməz! (Ey mömin kimsə!) Sən (pisliyi) yaxşılıqla dəf et! (Qəzəbə səbirlə, cəhalətə elmlə, xəsisliyə cömərdliklə, cəzaya bağlılaşmaqla cavab ver!) Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi, sanki yaxın bir dost görərsən!”*²²⁰

Tövsiyə edilən bu metodun tətbiqi sayəsində tarixdə neçə ti-kanlaşmış ruhlar gülə dönmüş, zindan kimi sinələr nura qərç olmuşdur.

İnsanın ruhu saf su kimidir. Ancaq pis iş və günah əməllərlə kirləndiyi zaman heç bir şey görünməz. Belə olduqda mənəviyyat incilərini və həqiqət nurlarını görmək üçün o suyu durultmaq lazımdır. Belə ki, təsəvvüfün məqsədi, eqoist və nəfsani duyğuları tərbiyə edib, fərdlərin və bunun nəticəsində cəmiyyətin səadətini

219 ən-Nəhl, 125

220 Fussilət, 33-34

təmin etməkdir. Uca Allah insanı incəlik, lətafət və ülvi bir varlıq olaraq yaratmışdır. İnsanın əsil qiyməti bu ünsurların qəlbə toplanmasından asılıdır. Ruhaniyyətlə dolu olan qəlblər, gözəl əxlaq, saleh əməl və mənəvi halların təzahürünə məzhərdir. Belə olduqda insan, ən gözəl formada yəni “əhsəni-təqvim” olaraq yaradılmış olduğunu göstərmiş olar.

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq əsri səadətdəki saysız-hesabsız nümunələrdən biri belədir:

Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-, əmisi Həzrət Həməzəni öldürərək dərin düşüncəyə qərq olmasına baxmayaraq Vəhşini, İslama dəvət etmək üçün səhabələrdən birini göndərdi. Vəhşi də Allah Rəsuluna -səllallahu əleyhi və səlləm -cavab olaraq dedi:

“-Ey Məhəmməd! Sən, “Bir kimsəni öldürən, yaxud Allaha şirk qoşan, yaxud zina edən biri qiyamət gününü iki qat əzaba düçar olacaq və cəhənnəmdə əbədi qalacaq.”²²¹- deyə Allahın hökmünü bəyan etdiyən halda, necə olur ki, mənə İslama dəvət edirsən? Mən bu çirkin işlərin hamısını etdim. Mənim üçün harda qurtuluş yolu var?” dedi.

Bu hadisədən sonra Allah təala:

“(Ya Peyğəmbər! Mənim adımdan qullarıma) de: “Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddi aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah (tövbə etdikdə) bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən, O bağışlayandır, rəhm edəndir!”²²² ayəsini nazil etdi.

²²¹ əl-Furqan, 68-69

²²² əz-Zumər, 53

Nəhayət Vəhşi, ayədəki müjdə ilə rahatladı və: “- Rəhmətin nə qədər də böyükdür ey Rəbbim!” deyərək tövbə etdi və dostlarıyla birlikdə müsəlman oldu.

Qəblərin həqiqətlə ülfət olması üçün, əvvəlcə müsəməha ilə yaxınlaşmalı və beləcə könülləri fəth etmək, çox təsirli olan bir metoddur.

Bu hidayət və rəhmət metodundakı incəliyi bütün peyğəmbərlər tətbiq etdiyi kimi, onların davamçıları olan övliyalar da təqib edərək tətbiq etmişdir. Bunun əsası olaraq da, imanın ilk meyvəsi mərhəmət olaraq tələqqi edilmiş və Allaha qulluq qısaca bu iki düstur ilə tərif edilmişdir:

- “Təzim li-əmrillah”, yəni Allahın əmrlərini ehtiram ilə yerinə yetirmək.

- “Şəfqət li-xəlqillah”, yəni Yaradandan ötürü yaradılanlara şəfqət və mərhəmət etmək.

Uca Allah, Allah Rəsuluna -səllallahu əleyhi və səlləm - və onun timsalında bütün ümmətə Qurani-Kərimdə belə buyurur: *“Sən bağıslama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz döndər!”*²²³

Xülasə bu metod, “Səni öldürməyə gələn səndə dirilsin!”-deyə ifadə edilə bilər.

II. HİLM VƏ ŞƏFQƏT ÜSLUBU

İnsana təsəvvüfi bir gözlə baxmaq, onun günahlarla kirlənmiş olmasından daha çox əslinə etibar və iltifat etməyi əsas almaqdır. Təsəvvüfi metodun -günahı deyil- günahkarı xoş qarşılamaq və mərhəmətlə qucaqlamaqdakı hikməti budur. Həqiqi bir mü-

təsəvvüf, günahkar insanı qanadı qırılmış və şəfqətə ehtiyacı olan bir quş kimi qəbul edər. Çünki Allah üçün məxluqata şəfqət və mərhəmət göstərmək, möminləri kamala və fəzilətə nail edən ən qüvvətli təsirdir.

Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-, Əbu Cəhl kimi müşriklərin ən qəddarına belə məlahətlə yanaşmış, onun düşdüyü çuxurdan qorxaraq bir kənara çəkilməmiş, onu imanın qurtuluş və səadət dəryasında tər-təmiz olmağa dəvət etmişdir. Belə ki, Uca Allahın iman və tövbəyə sarılan insanın əvvəlki günahlarını bağışlaması, onu heç günah işləməmiş kimi qəbul etməsi, hətta səmimiyyətinə baxaraq günahlarını savaba çevirməsi bu xüsusda bizə yol göstərən hikmət məşəlidir. Ayədə buyrulur:

“Ancaq tövbə edib iman gətirən və yaxşı işlər görənlərdən başqa! Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərə çevirər. Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!”²²⁴

Allah dostları sayılan övliyələrdə müşahidə edilən “Xaliqin nəzəriylə məxluqata şəfqətlə baxmaq” əxlaqı, Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm - hədisi şərifində necə də gözəl ifadə edilmişdir:

“Nəfsim qüdrət əlində olan Allaha and içirəm ki, bir-birinizə mərhəmət etmədikcə cənnətə girəbilməzsınız.” Əshabi kiram: “-Ya Rəsulallah! Hamımız mərhəmətliyik”-deyə buyurduğu zaman, Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm -:

“- (Mənim söyləmək istədiyim) mərhəmət, sizin anladığımız kimi sadəcə bir-birinizə olan mərhəmət deyildir. Bütün məxluqata qarşı olan mərhəmətdir, (bəli) bütün məxluqata qarşı olan mərhəmət!..”-deyə buyurmuşdur.

Heç bir ləyaqətli həkim, xəstəsinə, “niyə xəstə oldun”-deyə hirslənməz. Xəstə olmasının səbəblərini düşünərək hirslənmək yerinə dərhal onun çəkdiyi əzab və izdirabı düşünərək şəfqət və mərhəmətlə onu müalicə edir.. Bu müalicəni özünə bir borc bilər. Belə ki, təsəvvüfçü də, cəmiyyət içində xəstəxana otaqlarını gəzən bir həkimin hissiyyatıyla gəzər. Belə bir ülvi məqsədlə gəzən təsəvvüvçü yoldan çıxanlara şəfqətlə yanaşaraq onları müalicə edir. Belə bir əl uzatmaq və dində günahkar hesab edilən bir insanı düşdüüyü günah bataqlığından xilas etmək, ülvi bir səadət vəsiləsidir. Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm - Xeybər fəthi zamanı döyüş meydanında Həzrət Əliyə etdiyi nəsihət diqqəti cəlb etməkdədir:

“- Ey Əli! Bir kimsənin sənə vasitənlə hidayət tapması, sənə üçün qiymətli dünya malı hesab edilən qızıl dəvələrə sahib olmaqdan daha xeyirlidir.”²²⁵

Uca Allahın, Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- şəxsində bütün ümmətə buyurduğu ayə bu həqiqəti bəyan etməkdədir:

“(Ya Rəsulum!) Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla (döyüşdən qaçıb sonra yanına qayıdanlarla) yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə, onlar sənə ətrafından dağılıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən Allah (Ona) təvəkkül edənləri sevər!”²²⁶

Bu metod, sadəcə günahkar və kafirlər üçün deyil, İslamı ən gözəl şəkildə yaşayan insanlar üçün bəşər olmağın verdiyi səhv və qüsurların ortadan qaldırılması baxımından lüzumludur. Belə ki,

²²⁵ Hakim, Müstədrək, İV, 185

²²⁶ Ali İmran, 159

qüsuru düzəldərkən muxatabı əzərək və təhqir edərək göstərilən metod əksinə onu daha da zidd istiqamətlərə apara bilər.

Demək ki, insandakı psixoloji vəziyyət unudulmamalı, nə qədər günah işləsə də onun insanlıq qiyməti unudulmamalıdır. Buna görədir ki, hədisdə Allah Rəsulu -səllallahu əleyhi və səlləm-: *“İnsana günah olaraq müsəlman qardaşını təhqir etməsi kifayətdir.”*²²⁷ buyurmuşdur.

Bu ilahi təlimatlara əməl edərək yaşayan ideal insanlar, heç bir zaman dünyanı axirətdən ayrı fikirləşməyən əxlaq və fəzilət qəhrəmanları olmuşdur. Belə qəhrəmanlardan biri də, tarixdə iz qoyan dünya sultanlarından biri olan Osman Qazinin mənəvi tərbiyəçisi olan Şeyx Ədəbali Həzrətləri tərəfindən ona və onun davamçılmasına etdiyi nəsihətlər olduqca məna kəsb etməkdədir:

“Ey oğul! Padşahsan! Bundan sonra əsəbiləşmək və hirsələnmək bizə, sakitləşdirmək sənə...Acizlik, aldanma bizə, xoş qarşılamaq sənə... Münaqişələr, anlaşılmazlıqlar bizə, ədalət sənə...Pis söz, boş ağız, haqsız danışmaq bizə, bağışlamaq sənə...”

“Ey oğul! Bundan sonra bölmək bizə; birləşdirmək sənə... Tənbəllik bizə; xatırlatmaq, həvəsləndirmək, formalaşdırmaq sənə düşər.”

Bu misilsiz nəsihətlər, insanın şəxsinə edilən qüsurlar qarşısında insanları Allah üçün əfv etmək, Allahın qullarına mərhəmət və şəfqət bəsləmək könül zənginliyinin bir təzahürüdür.

Digər yöndən xəta və qüsurları bağışlamaq, pis əməlləri yaxşıqla qarşılamaq, günahkar biri üçün dua etmək əsil müsəlmənin vəsfi olmalıdır. Bu vəsf, Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm - Taifdə daşlanmasına baxmayaraq daşlayanlar üçün dua

etməsinə bir misaldır. Yenə həlak olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan Məkkə xalqının dua sayəsində hidayətə çatması, gözəl üslub sayəsində bir çox insanın qurtuluşa vəsilə olmasıdır.

OXU MƏTNİ

«Mübarək Ramazan ayında vəz və nəsihət etmək üçün Ərzurumun bir kəndinə dəvət edilən həzrət İbrahim Haqqını kəndə gətirmək üçün pul ödənmək şərtilə bu işləri yerinə yetirən və müsəlman olmayan bir xidmətçi ilə at göndərilmişdi.

Onlar yola çıxdılar, ancaq minik bir dənə olduğundan həzrət İbrahim Haqqı, həzrət Ömər (r.a) Qüdsə gedərkən köləsi ilə birgə növbələşərək dəvəyə minməsi ilə bağlı gözəl əxlaq nümunəsini tətbiq etdi. Müsəlman olmayan xidmətçi buna çox etiraz etdi və belə dedi:

- Kəndlilər bu vəziyyəti eşitsələr, məni danlayarlar, pulumu da verməzlər!

Həzrət:

- Övladım! Son nəfəsdə halımızın necə olacağı məchuldur! Sən kəndlilərin səni danlamasından qorxursan, mən isə Allahın hüzurunda veriləcək olan böyük hesabdən qorxuram!,-buyurub ata minmək məsələsini növbəyə qoydu.

İlahi hikmət nəticəsində tam kəndə çatacaqları zaman həzrət Ömər (r.a) misalında olduğu kimi, sıra xidmətçiyə çatdı. Kəndlilərdən qorxan adam öz haqqından imtina etdiyini bildirərək onun ata minməsini israrla təkid etdi. Ancaq həzrət Haqqı belə dedi:

- Sıra sənindir!

Həzrət bundan sonra atın önündə gedərək kəndə girdi.

Xalq bu halı görəndə dərhal xidmətçinin ətrafına toplaşdı və onlar belə dedilər:

- Vay sənin halına! Gəncliyinə baxmayaraq, ata minmişən, bu ağsaqqal qoca ustad isə piyada gedir! Sənin sədaqətin budurmu?! Biz sənə belə dedikmi?!

Vəziyyət belə olanda Həzrət İbrahim Haqqı məsələni izah etdi və kəndlilər xidmətçidən əl çəkdilər. Bu zaman kəndçilərdən biri müsəlmayan olmayan xidmətçiyə dedi:

-Ey adam! Bu qədər fəziləti gördün və yaşadın! Heç olmasa, müsəlmən ol!

Xidmətçi bir neçə dəqiqəlik sükutdan sonra oradakılara bu ibrətli cümləni söylədi:

- Əgər sizin dininizə dəvət edirsinizsə, əsla sizin dininizə girmərəm! Ancaq bu mübarək şəxsin dininə dəvət edirsinizsə, onun dininə hələ yolda ikən iman etmişəm!»

ÜÇÜNCÜ FƏSİL
TƏSƏVVÜF TARİXİ

A. TƏSƏVVÜF TARİXİ NƏDİR?

Təsəvvüf tarixi İslamın ruhani və mənəvi həyat tərzini olan təsəvvüfün meydana çıxmasını, müəssisələrini, böyük fikir adamlarını və təsəvvüfçülərini, təriqət və təriqət qurucularını və s tarixi baxımdan təhlil edən elmin adıdır.

Təsəvvüfi həyatın yaşanmış formasını incələmək bu emlin vəzifəsidir. Təsəvvüf tarixi bu işi icra edərkən, bəzi təriqət və ya təsəvvüfi müəssisəyə bağlı deyil, mövzuya bitərəf olaraq yaxınlaşır. Təsəvvüf tarixi, məsələlərə tərəfsiz olaraq yaxınlaşır, təhlil edir. Təsəvvüf tarixi, ümumi olaraq əldə edilən məlumatlara görə zöhd, təsəvvüf və təriqət dönəmi olmaq üzrə üç dönəmə ayrılır.

B. TƏSƏVVÜF TARİXİNİN QAYNAQLARI

Əsri-səadətdən zamanımıza qədər gələn təsəvvüf tarixindən bəhs edən əsərlər bunlardır:

1. Əbu Əbdurrəhman əs-Süləmi: (v.412/1021) *“Təbəqatüs-Sufiyyə”*. Süləmi, bu əsərində sufi məfhumlarının məşhurlaşdığı hicri II əsrdən başlayaraq, öz yaşadığı vaxta qədər 103 təsəvvüf böyüklərindən bəhs edir. *“Təbəqatüs-sufiyyə”*də səhabə və tabiun zahidlərindən heç bəhs etməmişdir. Süləmi, əsərinin baş tərəfində səhabə və tabiun zahidlərini *“Kitabuz-zöhd”* adlı əsərində izah etdiyini bildirmişdir.²²⁸ Ancaq bu əsər bu gün mövcud deyil. Süləminin *“Təbəqatüs-sufiyyə”*si, özündən sonra yazılan əsərlərə mənəbə baxımından faydalı olmuşdur. Abdullah əl-Ənsari əl-Hərəvinin

(v.481/1088) eyni adı daşıyan əsəri, Süləminin “*Təbəqat*” adlı əsərinin farsca tərcüməsidir.

2. Əbu Nuaym İsfahani: (v.430/1038) “*Hilyətül-övlīya və Təbəqatül-əsfīya*”. Əbu Nuaym, Süləminin tələbəsidir. Əsərində müəlliminin əsərlərindən istifadə etdiyini açıqca göstərmişdir.²²⁹ “*Hilyətül-övlīya*”, səhabələrdən başlayaraq təbeyi-tabiun və müəllifin zamanında yaşayan 700-ə qədər zahid və sufinin həyatını, fikir və görüşləriylə rəvayətlərini ehtiva etməkdədir. Əsər, Misirdə Məktəbətül-Hanci tərəfindən on cild olaraq 1932-ci ildən bəri dəfələrlə dəfə çap edilmişdir.

“*Hilyətül-övlīya*”, “*Sifətüs-səfvə*” ilə qarşılaşdırmalı olaraq “*Səhabədən günümüzə Allah dostları*” adıyla on cild olaraq bir heyət tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir (İstanbul 1995).

3. İbnul-Cövzi: (v.595/1198) “*Sifətüs-səfvə*”. Əbu Nuaymın “*Hilyətül-övlīya*”sının ixtisar edilmiş fərqli bir formasıdır. Müəllif əsərində, kitabına “*Hilyətül-övlīya*”dan fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edərək başlayır.²³⁰ Bundan sonra Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) üçün geniş yer ayırır. Bunlar “*Sifətüs-səfvə*”nin “*Hilyətül-övlīya*”dan ayrıldığı nöqtələrdir. Dörd cild olaraq nəşr edilən (Beyrut, 1979) əsərdə cəmi 1031 sufi və zahiddən bəhs edir. “*Hilyətül-övlīya*” ilə birlikdə tərcümə və nəşr edilmişdir.

4. Fəridəddin Əttar: (v.627/1229) “*Təzkirətül-övlīya*”. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) nəslindən Cəfər Sadiqdən başlayaraq 97 zahid və sufinin tərcümeyi-hal və mənqibələrini ehtiva edən bu əsər farscadır. Bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Əsərin tam mətni Süleyman Uludağ tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul, 1985)

229 Bax: *Hilyətül-övlīya*, II, 25-26, X, 128

230 İbnul-Cəvzi, *Sifətüs-səfvə*, I, 21-45

5. İbnül-Müləqqi: (v.804/1402) *"Təbəqatül-övlia"*. Əsər, *"Təbəqatüs-sufiyyə"*yə bənzəsə də ehtiva etdiyi tərcümeyi-hal baxımından ondan çox zəngindir.

6. Əbdürrəhman Cami: (v.892/1487) *"Nəfəhatül-üns min-had-ratil-quds"*. Əsərdə 616 sufinin həyat və mənqibəsinə yer verilmişdir. Bu sufilərdən 34-ü qadındır. Lamii Çələbi tərəfindən türkcəyə tərcümə edilən əsər, Osmanlıca olaraq bir neçə dəfə çap edilmişdir (İstanbul 1270, 1289).

7. Zeynəddin Əhməd ibn Əbdüllətif əz-Zəbidi: (v.893/1488) *"Təbəqatül-havas əhlüs-sidq vəl-ixlas"*. Çoxu Yəmənli, ya da Yəməndə dəfn olunan 300-ə yaxın sufinin həyat və mənqibəsinə yer verilmiş bu əsər Misirdə 1321-ci ildə çap edilmişdir.

8. Əbdülvəhhab əş-Şarani: (v.973/1565) *"ət-Təbəqatül-Kübra"*. *"Xilyətül-övlia"*nın təsnifinə bənzər şəkildə yazdığı bu əsərin əsil adı: *"Ləvakihül-ənvar fi təbəqatul-əxyar"*dır. 400-ə qədər zahid və sufinin həyan və mənqibəsindən bəhs edən bu əsər, bir neçə dəfə nəşr edilmişdir (Misir, 1938, 1988).

9. Abdurrauf əl-Münavi: (v.1031/1622) *"əl-Kəvakibüd-dürriyyə fi tərəcimis-sədatis-sufiyyə"*. Müəllif əsərinə *"Sifətus-safvə"* də olduğu kimi Hz. Peyğəmbərlə (s.ə.s.) başlayır. Daha sonra dörd xəlifədən etibarən səhabə, tabiun və təbeyi-tabiun ilə sonrakı nəsillərdəki zahid və sufiləri əlifba sırasıyla açıqlayır. Əsərdə cəmi 902 vəli və sufinin həyat tərz, görüşləri və mənqibələrindən bəhs edilir.

10. Yusif ibn İsmail ən-Nəbhani: (v.1305/1887) *"Camiu kəramətül-övlia"*. Səhabədən başlayaraq əlifba sırasıyla son dövrə qədər 1000-ə yaxın vəli və sufinin kəramət və mənqibəsindən bəhs edən iki cildlik bir əsərdir. (Qahirə 1962)

11. Əbul-Feyz əl-Mənufi: *“Cəmhərətül-övlīya”*. Müasir sufilərdən olan müəllif əl-Mənufi, əsərinin birinci cildində təsəvvüf haqqında ümumi məlumat verir. İkinci cildində isə İbnul-Cəvzi və Münavi kimi Hz. Peyğəmbərdən (s.ə.s.) başlayaraq səhabə, tabiun, təbeyi-tabiun və başqa nəsilərdəki 118 zahid və sufilərdən bəhs edir. (Qahirə, 1967)

C. TƏSƏVVÜF TARİXİNİN DÖVRLƏRİ

1. Zöhd dövrü: Bu dövr, əsri-səadətlə başlayıb, tabeun və təbeyi-tabeun dövrü də daxil olmaqla ilk iki əsr və təsəvvüf məfhumunun meydana çıxmasına qədərki dövrüdür.

2. Təsəvvüf dövrü: Sufi və təsəvvüf məfhumlarının istifadə edilməyə başladığı və ilk sufi adlarının eşidilməyə başlandığı hicri II əsrin sonundan, təriqətlərin yarandığı üç-dörd əsrlik bir dövrüdür. Təsəvvüf bu zamanda meydana çıxmış, müəssisə halına gəlmiş və Cüneyd, Bəyazid, Nuri, Həllac, Sərrac və Qəzali kimi böyük sufi və təsəvvüfçülər bu dövrdə yetişmişdir.

3. Təriqətlər dövrü: Təsəvvüf müəssisələrinin ən güclüsü olan təriqətlərin meydana çıxaraq sosial həyatın bir parçası halına gəldiyi hicri VI, miladi XI əsrdən başlayaraq, təsəvvüfi təfəkkürün qabaqcıllarından sayılan İbn Ərəbinin yetişdiyi, şeir və ədəbiyyatda ən qiymətli təsəvvüfi əsərlərin meydana çıxdığı bir dövrüdür.

I. ZÖHD DÖVRÜ (Əsri-səadətdən II əsrin sonuna qədər)

1. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatında zöhd

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatında zöhdlə bağlı örnəklərdən daha əvvəl bəhs edilmişdi. Burada Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) həyatını əhatə edən sirət və hədis qaynaqlarına əsaslanaraq Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) zöhd həyatı ilə əlaqəli bəzi təsbitlər etdik. İbn Ab-

basın rəvayətinə görə Peyğəmbər (s.ə.s.) ardı-ardına bir neçə gecə ac sabahlar, ailə fərdləri də çox zaman axşamlar yeyəcək bir şey tapmazlardı. Bu da bir həqiqətdir ki, yedikləri də arpa çörəyi idi.²³¹

Ənəs ibn Malikin (r.ə) rəvayətinə görə, Fatimə validəmiz Peyğəmbərimizə (s.ə.s.) bişirdiyi çörəkdən bir parça gətirmiş və Allah Rəsulu (s.ə.s.) “Bu nədir?”- deyə soruşduğunda “Bişirdiyim çörəkdir sizə gətirmədən ürəyim istəmədi.”- demişdi. Buna cavab olaraq Fəxri-Aləm (s.ə.s.), “Üç gündür atanın ağzına girən bu iki loxma olacaq” buyurdu. Əbu Hüreyrənin rəvayətinə görə Allah Rəsulunun (s.ə.s.) aclıqdan belinə daş bağladığı vaxtlarda olurdu.²³²

Ənəs ibn Malik (r.ə) deyir ki, Peyğəmbərin (s.ə.s.), günorta və axşam, çörək ilə əti bolca bir yerdə cəm etdiyi olmamışdır.²³³ Belə ki, yenə Ənəs (r.ə) Allah Rəsulunun (s.ə.s.) bir toy yeməyində ət və çörəyi belə olmadığını xəbər verməkdədir. O'nun dünyaya yönəlməyi və ona qul olmağı tənqid edən bir çox hədisi şərifi vardır. *“Kimin istək və sevgisi dünyaya olarsa, Allah onun işini dağıtdır, fəqirliyini onun gözünün önünə qoyar. Heç kəsə nəsibindən çox dünyalıq gəlməz. Niyət və istəyi axirət olanın işini Allah təala bir yerə toplayar, könlünə zənginlik verər. O, dünyaya arxasını çevirsə də dünya ona gələr.”*²³⁴

*“Arzu və hisslərini bizə endirib sadəcə axirət qayğısı daşıyanın dünyasına Allah kafidir. Qayğısını dünyaya dağıdanın isə Allah hansı vadiyə həlak olduğuna əhəmiyyət verməz.”*²³⁵

Qurduğu dövlət dünyanın ən qüdrətli dövləti halına gəldiyi, dövlət xəzinəsi ağzına qədər dolub daşdığı vaxtlarda belə onun

231 İbn Sad, ət-Təbəqatul-Kübra, I, 400

232 e.a.ə., I, 400

233 e.a.ə., I, 404

234 İbn Macə, Zöhd, 4105

235 İbn Macə, Zöhd, 4106

yaşantısında heç bir dəyişiklik olmadı. Həyat yoldaşları onun bu mütəvazi həyatına dözə bilməyərək dünyalıq şeyləri istədilər. O da onlara ya dünyanı, ya da Allah və Rəsulunu seçmək mövzusunda sərbəst buraxmış, iyirmi doqquz gün müddətində onları baykot etmişdir (ila hadisəsi). Bu zaman çərçivəsində Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) bir həsir üzərində yatmış, bunu gören Hz. Ömər ağlamış, Allah Rəsulu (s.ə.s.) da dünyanın dəyərsizliyini və dünyadan üz çevirmək gərəkdiyini anladaraq onu təsəlli etmişdir.

Mal yığmağa əsla həvəskar deyildi. Çünki o, bəndə peyğəmbərliyi seçmişdi. Necə ki: *"Qul peyğəmbərliklə məlik peyğəmbərlik arasında seçim qarşısında qaldım. Cəbrayıl mütəvazi davranmağımı mənə işarə etdi. Mən də qul peyğəmbər olmağı seçdim, bir gün tox olum və bir gün ac qalım dedim"*²³⁶-buyuraraq buna işarə etmişdi.

İnfaq etməyi çox sevərdi. Hz. Bilala *"Ey Bilal infaq et, infaq etməklə ərşin sahibinin malının azaldacağından qorxma"*²³⁷- buyurmuşdur.

Bir gün namazda yadına evdə bir miqdar qızılı olduğu yadına düşmüş, evə gedərək onun sədəqə verilməsini əmr etmişdir. Ölüm döşəyində belə sədəqə verməkdən geri qalmadı. Necə ki, sədəqə etmək üçün xanımlarına verdiyi üç dinarın tez sədəqə verilməsini əmr etdi və *"Bu pul məndə ikən Rəbbimə nə üzlə gedərəm."* -buyurdu.

Ondan bir şey istənildiyində dərhal verər, əgər istənilən şey olmasa vəd edən və əlinə keçən ilk fürsətdə bu istəyi yerinə yetirərdi. Bir dəfəsində əshabi-süffə *"Ya Rəsulallah xurma yeməkdən ciyərimiz yandı"*-demişlər. O, *"Mədinəlilər bizə nə verirlərsə biz də sizə onu veririk."*²³⁸-buyurmuşdu.

236 Heysəmi, *Məcməüz-zəvaid*, IX, 192

237 134; Əbu Davud, *İmarə 35 əl-Luma*

238 Tirmizi, *Büyu 7*; İbn Macə, *Zöhd 10*

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) verməyə və infaq etməyə son dərəcə həvəskar olduğu və vermə haqqında *“verən əl, alan əldən xeyirlidir”* buyurduğu halda, istəmək və almaq mövzusunda çox gözü tox idi. Əshabına da bu mövzuda gözütöx olmalarını nəsihət edərdi. Necə ki, Mədinəyə hicrət etdikdən bir müddət sonra yeddi, səkkiz səhabənin olduğu bir məclisdə onlardan *“Yalnız Allaha qulluğa, beş vaxt namaz qılmağa və ulul-əmrə itaət etməyə və kimsədən bir şey istəməmək”* şərti ilə beyət etmələrini istədi. Ravinin ifadəsinə görə, *“Bu beyətə qatılanlar əsla kimsədən bir şey istəmədikləri kimi, döyüşdə birdən əllərindən qılıncları düşsə belə, onu yerdə olan kimsədən almaz, yerə əyilib götürərdilər.”*²³⁹

Əziz qızı Fatimə, əl dəyirmanında un, quyudan su çəkməkdən əllərinin yarıldığını göstərərək, özünə ev işlərində köməklik göstərmək üçün hər b əsirlərindən köməkçi istədiyi zaman O, *“Əhli-süffə belə fəqir həyat sürərkən və Bədr şəhidlərinin yetimləri bərbad bir halda ikən sən bunu necə tələb edə bilərsən?”*²⁴⁰- buyurmuşdu.

2. Əshabi-kiramın zöhd həyatı

Təsəvvüfün əsasını təşkil edən Allah Rəsulunun (s.ə.s.) və əshabının zöhd həyatının əsasları, daha çox geyim-keçim, yemək-içmək, faydalanma yeri kimi dünya nemətlərinə dəyər verməmək, zikr və nafilə ibadətlərlə məşğul olmaq, ibadət və təfəkkür üçün tənha yerləri tərcih etmək, Allaha qarşı bir təslimiyyət və təvəkkül içində olmaq şəklindəki ruhani və mənəvi feillərlə tövhid mövzusunda sözlərdən ibarətdir. Təsəvvüfün əsası sayılan zöhd, təqva və ruhani həyat tərzinin ən mükəmməl forması Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatında öz əksini tapmışdır. Belə ki, sufi kitablarında Əbu

239 Müslim, Zəkat 35

240 Əsri-səadət, II, 79. 20. İbn Macə, Zöhd, 4101

Nuaym İsfahaninin “*Xilyətül-övlia*” adlı əsəri ilə İbnul-Cəvzinin “*Sifətüs-səfvə*” və Şaraninin “*ət-Təbəqatül-kübra*” əsərləri səhabə içində zöhd yaşayışı ilə tanınan böyük səhabələrə və süffə əshabına yer verilmişdir.

a. Hz. Əbu Bəkr (r.ə.)

Sünni təsəvvüf düşüncəsinə görə Hz. Əbu Bəkr zöhd və təqvasına görə səhabələrin öndə gələnlərindəndir. Əbu Bəkr Vasiti “Bu ümmətdən sufıyanə olaraq ilk sözlər Hz. Əbu Bəkr tərəfindən söylənmişdir”-buyuraraq onun bütün malını Allah Rəsuluna (s.ə.s.) gətirdiyində: “Uşaqlarına və ailənə nə saxladın?” sualına: “Allahı və Rəsulunu” cavabını verməsi buna dəlildir.²⁴¹

Özünə ikram edilən bir sütün şübhəli və ya haram olduğunu öyrəndiyi zaman barmağını boğazına salmış və onu çıxararaq “əgər bu loxmaları çıxararkən canımın çıxacağını bilsəydim, yenə onu da gözə alardım.”-demişdi. Cömərdliyi təqvada, zənginliyi tam inancda, şərəfi alçaq könüllülükdə tapdığını söyləyərdi. Salman Farisiyə: “Ey Salman! Allahın əmrlərini yerinə yetir. Gələcəkdə böyük fəthlər olacaq, sənın payına nə düşəcək bilmərəm ancaq yeyib-içəcəyin üstünə geyəcəyindən çox olmasın”-deyə nəsihət edərdi.

b. Hz. Ömər (r.ə.)

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) onun haqqında: “*Hər ümmətin ilhama məzhər (muhaddəs) insanları vardır. Bu ümmətin mühəddəsi Ömərdir.*”²⁴² -buyuraraq təriflədiyi və: “*Haqq Ömərin dilindən danışır.*”²⁴³ hədisiylə ucaltdığı, həyatı boyunca əsla dünyaya qiymət verməyən Hz. Ömər (r.ə) xəlifə olduğu zaman belə üstündə on iki yamağı olan xirqə ilə xalqa imamlıq etmişdir. Bir gün yolda əlində ətlə Cabir ibn Abdul-

241 Bax: əl-Luma, 168-169

242 Buxari, Fəzail, 16

243 Əbu Davud, İmarə 18; Tirmizi, Mənaqib 17

lahı görənlər Hz. Ömər: “Siz qonşu və əqrabanızı doyurmaq əvəzinə öz mədəniyyəti döyürməyi istəyirsiniz”-deyə danlamışdı.

İran kisasının taxtı və qənimət malları Mədinəyə gətirildiyi zaman: *“Dünyadakı gözəl nemətləri tükətdiniz, onlardan istifadə edərək lüks həyat yaşadınız; burası üçün heç bir şey saxlamadınız, artıq bugün xorlayıcı əzabla cəzalandırılacaqsınız.”*²⁴⁴ ayəsini oxuyaraq ağlamışdı.

Xəlifə olduğu zamanlarda kürəyinə odun şələlərini yığaraq daşıyır və “Niyə bunu adamlarına daşıtmırsan?”-deyənlərə “Nəfsimi yoxlamaq və onu islah etmək istəyirəm”-cavabını verirdi. Onun bu sözləri təsəvvüf həyatı yaşamaq istəyənlərə nümunə ola biləcək bir hərəkətdir. Nəfsinin, mala və vəzifəyə güvənməsinə fürsət verməzdi.

c. Hz. Osman (r.ə.)

Hz. Osman (r.ə) Qurana olan yüksək meyli, ağlaması, gecə ibadəti, həyası və səbri səbəbiylə sufilərə nümunə olmuşdur. Harama baxan bir cavana: “Mən sənənin gözündə zina etmək istədiyini görürəm” -deyərkən bəsirətinin kəskinliyini və fərasətini hiss etdirmişdi. Allah elçisinə ən çətin zamanlarında sərvəti ilə dəstək olmuşdu. Xüsusilə, “ceyşül-üsra” adı ilə məşhur olan Təbük müharibəsində ordunu mükəmməlləşdirmək üçün ticarət karvanını dəvələriylə birlikdə infaq edərək İslama xidmət adı ilə bütün malını orduya vermişdir. Mələklərin belə qısqanacağı yüksək həya duyğusuna sahib idi.

Hz. Osman: “Xeyri dörd şeydə tapdım: Nafilələrlə məhəbbət-ilahiyəyə yüksəlmək, Allahın əhkamını icrada səbir etmək,

təqdiri-İlahiyyəyə riza göstərmək, nəzəri İlahidən həya etmək"-deyə bəhs edərdi.²⁴⁵

d. Hz. Əli (r.ə)

Hz. Əli (r.ə) Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) "*Elm şəhərinin qapısı*"²⁴⁶-deyə tanıtdığı bir insandı. Bu xüsusiyyətləri ilə Allah Rəsulunun (s.ə.s.) əshabı içində incə mənalara, lətif işarətlərə, tövhid, mərifət və iman mövzusunda vəciz ibarələrə sahib idi.

Özündən imanın nə olduğunu soruşan birinə: "İman, səbr, yəqin, ədl və cihad təməllərinə dayanır."-deyə cavab vermiş və arxasından səbri on məqam, yəqin, ədl və cihadı da on məqam üzrə ifadə etmişdir.²⁴⁷ Bu rəvayətə görə təsəvvüfi məqamlardanilk bəhs edən Hz. Əlidir deyilə bilər.

"İnsanların ayıb və qüsurlarından necə qurtulacağını"-soruşan birinə: "Ağlı başçı, qorunmağı vəzir, nəsihəti sırğa, səbri komandır, təqvanı ruzi, Allah qorxusunu yoldaş, ölümü və bəlanı xatırlamağı dost" hesab etməklə günah və qüsurlardan yaxa qurtarmaq olar buyurmuşdur.

Hz. Əli, Hz. Ömərə: "Dostumuz Allah Rəsuluna (s.ə.s.) qovuşmaq istəyirsənsə yamaqlı köynək geyin, boş əməlini azalt, qarnını doyurmadan ye!"-deyə nəsihət etmişdir.

Hz. Əli namaz vaxtı gəldiyində tir-tir titrəyər, üzünün rəngi dəyişərdi. "Sənə nə olur ey Əmirəl-möminin"-deyildiyində: "Allahın göyə, yerə və dağlara ərz edib qəbul etmədikləri və insanın qəbul etdiyi əmanətin vaxtı gəldi. Qorxum bu əmanəti layiqincə yerinə yetirə bilməməmdir"-deyərdi.

²⁴⁵ Bax: *əl-Luma*, s. 178

²⁴⁶ Tirmizi, Mənaqib 20

²⁴⁷ *əl-Luma*, s. 180

Rəvayətə görə Hz. Əli dedi ki: “Xeyir dörd şeydə toplanmışdır. Susmaq, danışmaq, baxmaq və hərəkət etmək. Allahın adı keçməyən söhbət faydasızdır.

Təfəkkürü olmayan bir susma unutmazlıq və fikir yayınmasıdır. İbrətlə olmayan baxış qəflət, Allaha qulluq üçün olmayan hərəkət boşdur. Allah danışması zikir, susması fikir, nəzəri ibrət, hərəkəti ibadət olan şəxsə rəhmət etsin. İnsanlar belələrinin əlindən salamatdadırlar.”

Əbu Nasr Sərrac, dörd böyük xəlifənin təsəvvüfi həyatindəki yerləri mövzusunda bunları söyləyir: “Dünyanı tamamilə tərk edərək, əlində olan hər şeyi Allah yolunda infaq edərək kasıblığı ilə seçilənlərin imamı Hz. Əbu Bəkrdir. Dünyanın yarısından keçib, yarısını ailə fərdləri və qohumlarının hüquqlarını yerinə gətirmək üçün onları bu sərvətlərdən ayıranların lideri Hz. Ömərdir. Dünyalıq malı Allah üçün xərcləyən və ya Allah üçün xərcləyib infaq edənlərin rəhbəri Hz. Osmandır. Könlündə bir dünya meyli hiss etməyən, istəmədiyi halda dünya özünə doğru gəldiyində rədd edərək ondan qaçanların sərvəri imam Hz. Əlidir.”²⁴⁸

Allah Rəsulu (s.ə.s.) və xulafeyi-raşidinin həyatında zöhd, təqva, səbir, təvəkkül, cömərdlik olaraq gördüyümüz həyat tərzini səhabələrin də mənimsədiyi və onlar tərəfindən yaşandığını görürük.

Aişə anamız belə buyurdu: “Bir dəfə geyindiyim bir paltar çox xoşuma gəlmişdi. Bunu bilən Hz. Əbu Bəkr, “Bilmirsənmi ki, insan dünya malına heyran olduqca o duyğudan qurtuluncaya qədər Allah ona qəzəb edər”-dedi. Mən də o paltarı çıxarıb başqasına hədiyyə etdim.”

Səlim ibn Abdullah belə nəql edir: “Evləndiyim vaxt atam to-yuma çox insan dəvət etmişdi. Dövlətlilər arasında Əbu Əyyub

əl-Ənsari də vardı. Evin divarlarını bəzəyən yaşıl pərdələri görəndə Əbu Əyyub: “Hər kəsin qadın sözüünə aldanacağına inanırdım, ancaq sizin inanacağınızı zənn etmirdim” - dedi.”

Abdullah ibn Məsud gözəl və yüksək ev tikdirmişdi. Ammar ibn Yasiri evinə qonaq çağırmışdı. Ammar evi görəndə : “Evin yüksək, əməlin böyük, ölümün yaxın”-deyərək ölümü xatırlatmış və nəsihət etmişdir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) əshabi-süffəni sevər və onlarla hər vaxt görüşərdi. Hətta onlar ətrafına halqa olanda onlar durmadan durmaz, görüşdüyündə onlar əllərini çəkmədikcə əlini çəkməzdi. Əshabına da onlara xidmət və hörmət etməyi tövsiyə edərdi. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) nəvəsi Hz. Həsən və əmisi oğlu Cəfərin oğlu Abdullah onlarla oturub durmaqdan xoşlanardı.

Əshabi-suffə

Əshabi-suffənin təsəvvüf həyatının ilk nüvəsini təşkil etdiyi, hətta sufi və təsəvvüf kəlmələrinin onlara aid olan suffə kökündən gəldiyi iddia edilmişdir. Onların əsasən mühacir və ənsarın fəqirlərindən ibarət olan və sayları 70 ilə 300 arasında dəyişən səhabələrdən meydana gəldiyi bildirilir. Ətraf qəbilələrdən müəllim istənildiyində Peyğəmbərimiz onların arasından seçib göndərirdi. Bu səbəbdən əshabi-suffə təkyənin və mədrəsənin də İslam tarixində ilk nüvəsi sayılır.

Həzrət Peyğəmbər -səllallahu əleyhi və səlləm- əshabi-suffəni sevir və onlarla daim görüşürdü. Hətta onlar ətrafına toplaşmış halqa şəklində oturarkən, onlar qalxmadan yerindən qalxmaz, salamladıqda onlar əlini çəkmədikcə əlini çəkməzdi. Əshabına da onlara hörmət edilməsini və xidmət göstərilməsini tövsiyə edərdi. Həzrət Peyğəmbərin nəvəsi Həzrət Həsən və əmisi oğlu Cəfərin oğlu Abdullah, onlarla oturub durmaqdan son dərəcə xoşhal olurdu.

Əbu Hürəyrə, Salman Farisi, Suhayb Rumi, Əbu Musa Əşari və Əbu Zərr kimi şöhrətli səhabələrin hamısı əshabi-süffədəndir. Əbu Hürəyrənin onlar haqqında söylədiyi sözlərdən onların halları belə aydın olur: "Süffə əshabından yetmişini gördüm. Geydikləri paltar namaz qılarkən diz qapaqlarına çatmırdı. Buna görə də rükuya gedərkən övrət yerləri açılmasın deyə paltarlarının ətəyini çəkərlərdi".

Əbu Musa Əşari deyir ki: "Bizim qoxumuz qoyun sürüsünün qoxusunu xatırladırdı. Çünki yun paltarlar geyir və tərləyəndə qoyun kimi iylənirdik."²⁴⁹

Səhabədən sonra təsəvvüf tarixində fərqli xüsusiyyətləri ilə tanınan və zöhd həyatının simvolları halına gələn və tabeundan olan Həsən Bəsri, Veysəl Qərani və Ömər ibn Əbdüləzizdən qısa da olsa bəhs edəcəyik. Həsən Bəsri 21/642 -110/728-ci illər arasında yaşadı. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) xanımlarından Ümmü Sələmənin himayəsində Mədinədə yetişdiyi və Bəsrədə yaşadığı bildirilir. Hədis, fiqh, kəlam və təsəvvüf sahəsində ustad sayılan Həsən Bəsri gözəl bir xətib idi. Tanıyanların "həmişə gözü yaşlı və üzü kədərli"-deyə tərif etdikləri Həsən Bəsri dünya nemətlərinə qiymət verməyən və dünyadan üz çevirən bir zahiddi. Hüzün və kədərin bünövrəsində təfəkkür vardır. Çünki təfəkkür insanı həm yaxşılığa, həm də yaxşılıq etməyə çağırır. Pis əməl etməkdən peşman olmaq onu işləməməyə səbəb olar. Fani olan nə qədər çox olsa da əbədi olanla müqayisə olunmaz. Bu təsəvvüf düşüncəsi, Həbib Əcəmi (v.115/733) Məhəmməd ibn Vasi (v.127/744) Malik ibn Dinar (v.131/748) Əyyub Səhtiyani (v.131/748) Fərhad Səbahi (v.131/748) Əbdülvahid ibn Zeyd (v.177/793) kimi sufilər vasitəsilə davam etmişdir.²⁵⁰

249 əl-Luma, s. 184

250 Həsən Bəsri və tələbələri üçün bax: Əbdürrəhman əl-Bədəvi, *ət-*

Bu dövrün özünəməxsusluğu ilə seçilən digər siması Üveys əl-Qəranidir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) ilə eyni əsrdə yaşadığı halda onunla görüşmə şərafinə nail olmadığı üçün səhabədən sayılmayan, fəqət Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) qiyabi iltifatına məzhər olan Üveysə Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) tərəfindən bir əba hədiyyə edildiği rəvayət edilir.²⁵¹

Üveys təsəvvüf tarixində “Üveysilik” məşrəbinin simvolu olmuşdur. Üveysilik, zaman içində, “bir mürşidlə görüşmədən mənəvi yolla; rəya vasitəsilə feyz almaq” adı olmuşdur. Necə ki, Üveys də şəxsən Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) ilə görüşməmiş; ancaq qəlbi bağlılığıyla feyz almışdır. Üveys əl-Qərani, fəqir, zahid, tənha gəzməyi, ibadət və riyazəti sevən bir şəxs olaraq təsvir edilir. İbn Sədin “*Təbəqat*”ında rəvayət edilən bir hədisi-şərifdə “Tabiunun ən xeyrlisi” olaraq anladılan Üveysin həyatı, daha sonralar rəvayətə çevrilmişdir. Ancaq “üveysilik” məşrəbi ilə “xirqə” adəti davam etmişdir.

Tabəun nəslinin zöhd və təqva yönündən fərqli bir siması Ömər ibn Əbdüləzizdir. Ömər ibn Əbdüləziz, xüləfeyi-raşidinin beşincisi sayıldığı kimi, ikinci əsrin mücəddidi qəbul edilir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) “*Allah təala, hər əsrin başında bu ümmətin xətlərini düzəldən və dini yeniləyən birini göndərir.*”²⁵² buyurmuşdur. Əməvi sülaləsinin xilafətini səltənətə çevirən və dünyaya çox rəğbət edən xəlifələr arasında Ömər ibn Əbdüləzizin zahidliyi, təqvası və ədalətli idarəsi, həqiqətən diqqət çəkən bir nöqtədir.²⁵³

Təsəvvüf-İslami minal-bidayə, s. 152-214

251 Hayatı üçün bax: İbn Səd, VI,161-165; *Hilyətül-övlia*, II, 79-87; *Sifətus-səfvə*, III, 43-57; Əbdürrəhman əl-Bədəvi, e.a.ə., 144-151; A. Yaşar Ocaq, Veysel Karenî və Üveysilik, İstanbul 1981.

252 Əbu Davud, Mələhim 1

253 Bax: *Hilyətül-övlia*, IX, 272 və b.

3. Hicri II əsrin sonuna qədərki zöhd həyatı

Siyasi tarix baxımından Əməvilər dövründə başlayıb hicri II əsrin sonlarına qədər olan dönəm, ümumiyyətlə zöhdi yaşayışın dünyaya aldanan idarəçilərə qarşı etiraz olaraq ortaya çıxdığı dövrüdür. Bu dönəm, əsri-səadətdən sonra ruhani və mənəvi həyatın zöhd şəklindən təsəvvüfə dönüşüncəyə qədər olan hazırlıq, ya da ikinci zöhd dönəmidir. Bu dövəmdə yaşayan abid və zahidlər sonrakı təsəvvüfçülərin sələfləri sayırlar.

Bu dövrdə yaşayan əsas zahid şəxslər, başda Əbu Həşim Sufi (v.150/767) olmaqla, Davud Tai (v.161/777) Rəbiyətul-Ədəviyyə (v.185/801) Fudayl ibn İyad (v.187/802) Şəqiq Bəlxi (v.194/809) və Məruf Kərhi (v.200/815) kimi zahidlərdir. Əbu Həşim, "sufi" adını ilk dəfə işlədən və həmçinin təkyəni də inşa edən şəxs olmuşdur.

Təsəvvüf və sufi kəlmələri, hicri ikinci əsrin yarısından sonra işlədilməyə başlanmışdır. İlk dəfə təsəvvüf tərifi də məhz Məruf Kərhi vermişdir. O, Rəbiyətul-Ədəviyyə kimi, Allah sevgisini zöhdün əsası halına gətirmişdir. Şəqiq Bəlxinin tələbəsi olmuşdur. Təsəvvüfün tərifi verərkən belə demişdir: "Həqiqətləri almaq, xalqın əlindəkindən ümid kəsməkdir". Təqva haqda isə: "Təqva sahibi şəxslərin ölümü həyatdır. Elə dirilər var ki, ölü sayılırlar" demişdir.

Hicri ikinci əsrin sonuna qədər olan zahidlərin zöhd həyatı daha çox tək başına yaşam tərzidi. O dövrün gözü yaşlı, bağıryanıq zahidləri, həyacan və hüzlərini şeirlə dilə gətirir, dostlarına nəsihət və tövsiyələr edərtilər. Zöhdə təşviq edən ayə və hədislər təfsir və şərh edilərək xalqa anladıldılar. Bu dövrdə təsəvvüf terminalogiyası hələ meydana çıxmamışdı. Zöhd və təsəvvüf ədəbiyyatı nəsr şəklində söylənmiş nəsihət və hikmətli sözlərdən ibarət idi. Sistemli mənzum və mənsur əsərlərin yazılması daha sonrakı

dövlərə təsadüf edir. Təsəvvüfün təməlini meydana gətirən sevgi və eşqdən çox, hüznün və qorxu ön planda idi.

Bu əsrdə tanınan məşhur sufilər bunlardır:

Mədinədə, Səid ibn Müsəyyəb (v.90/709), Kufədə, Tavus ibn Keysan, Səid ibn Cübeyr, Mənsur ibn Ammar, Cabir ibn Xəyyan və Rəbi ibn Heysəm. İlk dəfə sufi ləqəbiylə anılanlar əsasən Kufədən çıxmışdır. Əbu Haşim Sufi (v.150/767) Kufəlidir. Süfyan Servi, Əbu Haşim Sufi haqda belə demişdir: “Əbu Haşim olmasa riyanın incə nöqtələri bilinməzdi.”

Bəsrədə, Həsən Bəsridən sonra ən məşhur isimlər, onun tələbələri olan Malik ibn Dinar, Əbdülvahid ibn Zeyddir. Ancaq bu əsrlərdə Rabiyətül-Ədəviyyə və Məruf Kərhi kimi, sevgini önə çıxaran bir anlayış da vardı. Rabiyətül-Ədəviyyənin baxışı sevgiyə üstünlük verirdi. Allahı zatından dolayı sevərək dünyadan əl-əmək çəkmək və yalnız Onun camalını düşünməy könül verməkdir. Rabiyətül-Ədəviyyə Həsən Bəsridən sonrakı nəsildəndir. 185/801-ci ildə vəfat etmişdir.

Rabiə Allah sevgisinə əngəl olan hər şeyi Haqqa pərdə görürdü. Qulluğu da Allah sevgisi şərtinə bağlayırdı: “Allahım sənə cəhənnəmdən qorxaraq ibadət edirəmsə məni cəhənnəm atəşində yandır. Əgər sənə cənnət ümüdiylə ibadət edirəmsə cənnətini mənə haram qıl. Mənim sənə olan sevgi və ibadətim sənin sevilməyə və qulluğa layiq bir məbud oluşundandır.”

“Xorasan diyarı” olaraq anılan Mavəraünnəhr bölgəsinin hicri II əsrdən başlayaraq son dövrlərə qədər mühüm təsəvvüfi şəxsiyyətlərlə seçildiyi xüsusilə Anadolunun islamlaşması və türkləşməsi prosesində xidmət edən sufilərin bu bölgədən gəldiyi bilinir. Məhz buna görə də Xorasan təsəvvüfünün təsəvvüf tarixində mühüm yeri vardır. İbrahim ibn Ədhəm (v.161/777) Fudayl ibn

İyad (v.187/802) Şəqiq Bəlxi (v.194/809) bu bölgədən yetişən ilk zahidlərdir.

II. TƏSƏVVÜF DÖVRÜ

1. Hicri III-IV (M. IX-X) əsrlərdə təsəvvüf

Hicri III-IV əsrlər təsəvvüf tarixində yüz illər boyu onlarla bağlanmış böyük təsəvvüfçülərin yetişdiyi mühüm dönmədir. Bu əsrlərdə İslam siyasi, ictimai və elm tarixi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Abbasi dövlətinin inkişaf dövrü sayılan bu illər, Bağdad və ətrafının elm mərkəzi halına gəldiyi illərdir. Müxtəlif qövmlər və qəbilələrin bir-biriylə qarışdığı və müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu bir dövrdür. Batinilik və Qərmətilik kimi batil cərəyanlar, Maturudilik və Əşarilik kimi əhli-sünnə kəlam məzhəbləriylə Hənəfiyyə, Malikiyyə, Şafeiyyə və Hənəbəliyyə kimi əməli məzhəblər və ardından fəlsəfi cərəyanlar məhz bu əsrlərin məhsuludur.

Bu əsrlər təsəvvüfün fiqh, kəlam və hədis kimi elmlərdən ayrılıb inkişaf etdiyi təkamüldövrüdür. İltəsəvvüfi əsərlərbudövrədə qələmə alındığı kimi, ilk təsəvvüf məfhumları da bu dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrün təsəvvüfçüləri insan ruhunu təhlil etməkdə; onda meydana gələn halları bəyan edərək məqamlardan bəhs etməkdə, qəlb təsfiyəsi və nəfs təzkiyəsi kimi mövzuları müzakirə etməkdəydilər. Fəna və bəqa məfhumları ilə bağlı fikirlər ilk dəfə bu əsrlərdə Həllac (v.309/921) və Bəyazid (v.262/875) kimi təsəvvüfçülər tərəfindən ortaya atılmışdır.

Rabiə ilə başlayaraq sevginin üstünlük təşkil edən təsəvvüfi düşüncə Məruf Kərhi ilə inkişaf etmiş, H. III və IV əsrlərdə təsəvvüfi tələqqilərin əsas mövzusu halına gəlmişdir. II əsrdə Həsən Bəsri və tələbələri ilə təmsil edilən Bəsra məktəbinin hüznü və qorxu-

ya söykənən təsəvvüf anlayışı III əsrdə artıq yerini yavaş-yavaş eşq və məhəbbətə vermişdir. III əsrdə yetişmiş və əsərləri ilə sonrakı dövənlərə təsir etmiş Haris əl-Muhasibinin də sevgi üzərinə əsər yazması və ya əsərlərində sevgiyə xüsusi bir yer verməsi, bu dövəm təsəvvüfünün “sevgi damğası” daşdığıını göstərir.

Hicri ilk iki əsrin zahid-sufiləri əsasən Bəsrə, Kufə və Xorasandan yetişdikləri halda III və IV əsrin təsəvvüfçüləri İslam məmləkətlərinin hər yerindən və fərqli təmayüllərdə yetişmişlər. Bəsrə, Kufə və Xorasan təsəvvüfünü canlılığını davam etdirərkən, Misir, Nişapur, Şam və xüsusilə Bağdad bu əsrlərdə böyük təsəvvüfçülər yetişdirmişlər.

Bəsrədə Səhl ibn Abdullah Tüstəri (v.283/896), Kufədə İbn Səmmaq (v.183/799) hicri III əsrin təsəvvüfçülərindən sayılarkən, Xorasanda Əhməd ibn Hərb (v.234/848) Xatəmi Əsamm (v.237/851) Əhməd ibn Xəzrəveyh (v.240/854) Əbu Turab Nəxşəbi (v.245/859) Əbu Abdullah Siczi (v.III h. IX m. əsr) təvəkkül və fütüvvətə üstünlük verən Xorasan təsəvvüfünün təmsilçilərini təşkil edir. Xorasanda bu illərdə şöhrət tapan fütüvvət əsasən şücaət, mürüvvət, səxavət və kərəm mənaları daşımaqla birlikdə, isar, özünü xidmətə vermə, başqalarına əziyyət verməmək, yaxşılığı yaymaq, etirazı tərək etmək, məqam sevdəsindən əl çəkmək və nəfslə mübarizə kimi mənalar da qazanmışdır.

Bu əsrlərdə Xorasan və Məvəraünnəhr bölgəsində yetişən təsəvvüfçülərin öndə gələnlərindən biri Hakim Tirmizi adıyla məşhur olan ƏbuAbdullah Məhəmməd ibn Əlidir (v.320/932). Hənəfi fiqhini və İslamın zahiri elmlərini öyrənən, hədis elmində xüsusi yeri olan Hakim Tirmizi, təsəvvüfdə xüsusilə “Vəlayət” mövzusunda yazdığı “*Xətmiş-vəlayət*” adlı əsəriylə diqqət çəkmişdir. İbn Ərəbi də məhz onun əsərlərindən istifadə etmişdir.

2. Hicri III-IV əsrlərdəki təsəvvüf məktəbləri

a. Nişabur Məktəbi (fütüvvət və məlamət)

Hicri II əsrdə Xorasandan əlavə Nişapurda fütüvvət və məlamət xüsusiyyətləriylə tanınan mərkəz halına gəlmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri arasında Bəyazid Bistami, Yəhya ibn Muaz, Əbu Həfs Həddad və başqalarını göstərmək olar.

Bəyazid Bistami zikr halında ikən ağına hakimiyyəti itirir və təhlükəli sözlər danışır. Bəyazid təsəvvüf elminə “səkr” (mənəvi sərxoşluq) məfhumunu daxil etmişdir. Bu anlayış məhəbbət və eşq kəlmələrinin yanında əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Nişapurlu Yəhya ibn Muaz, Bəyazidin çağdaşı və həmyerlisidir. O da fəna, vəcd və səkrdən bəhs edən və eşq sərxoşluğu ifadəsini işlətməmişdir. Onun məhəbbət anlayışı Allaha təslimiyyətə dayanır. Yəhyaya görə həqiqi məhəbbət vüsalla artmaz və hicranla azalmaz. O, Haqqdan uzaqlaşmağa fövt, xalqdan uzaqlaşmağa da mövt adını vermişdir. Fövt mövtdən daha pisdır. Yəhya mənəvi sərxoşluğu əsas alsada da zöhdün təməl prinsiplərinə çox diqqət edər. Zəhidliyin az yatmaq, az yemək və tək qalmaqla tamamlanacağına inanırdı.

Bağdad ekolunun (məktəbinin) təmsilçisi Cüneyd Bağdadi isə, Nişapurlu Yəhya ibn Muaz və Bəyazid kimi səkr üstünlük verən müasirlərinin əksinə təmkinli olmağa üstünlük verirdi. Nişapurda yaşayan Əbu Həfs Həddad əslən Xorasanlıdır. O, “təsəvvüf ədəbdən ibarətdir” deyərək fütüvvət anlayışını mənimsəyirdi. Həccə gedərkən İraq və Hicaz sülalələriylə görüşən Həfs onlardan təsirlənmişdir. Fütüvvəti belə açıqlayırdı: “Fütüvvət insanlara insafla davranıb onlardan insaf gözləməməkdir”. Fütüvvətin həyatda tətbiq edilməsini Əbu Həfs israrla məsləhət görmüşdür.

Təsəvvüfi ekollar bir-birindən daima təsirlənmişlər. Nişapur ekolu Bəsrə ekolundan müəyyən qədər təsirlənsə də daha çox Xorasan məktəbinin təsiri altında qalmışdır.

Hamdun Qəssar (v.271/884) ilə Nişapurda ortaya çıxan mələmət anlayışı İraq və digər bölgələrdəki zöhd və təsəvvüf anlayışına reaksiya mahiyyətində idi. Mələmilik, nəfsi idarə etmək, qınamaq, ittiham etmək, ibadətləri az saymaq kimi anlaşılmalıdır. Mələmilər İraq təsəvvüfünün daha çox şəkil və zahiri şərtlərə əhəmiyyət verəndiyi qənaətində idilər.

Mələmilər daima mənfi xüsusiyyətlər üzərində durur, daima bu yönün irəli çəkirdilər. Buna görə onlar mənəvi sərxoşluqdan çox təmkin halına, təklidən çox xalq arasında yaşamağa əhəmiyyət verirdilər. Nişapurda meydana gələn bu düşüncənin ilk nümayəndələri Hamdun Qəssar və Əbu Osman Hiridir (v. 298/910). Daha sonra Məhfuz ibn Mahmud Nişapuri (v.303/915) Əbu Məhəmməd Murteş (v.328/939) və Abdullah ibn Münazildir (v. 329/940). Üçüncü təbəqədə Əbu Bəkr Nişapuri (v.360/970) Əbu Hüseyin Əli ibn Bundar (v.350/961), Əbul Həsən Buşənci (v.348/958) və başqaları vardır.²⁵⁴

Başlanğıcda mələmilik təsəvvüfə reaksiya olaraq doğsa da sonradan təsəvvüf sistemi içərisində yer alaraq bir təriqət halına gəlmişdir. Buna baxmayaraq tarix boyu mələmilər şübhəylə qarşılanmış, bəzən də təqib olunmuşlar.

b. Misir məktəbi (mərifət və məhəbbət)

Misirdə təsəvvüfün təməlləri Zunnun Misri (v.245/859) tərəfindən atılmışdır. Zunnun, Məruf Kərhidən sonra mərifət və məhəbbət mövzusunı sistemləşdirmişdir. Ona görə mərifət üç növdür. Birinci ümumi mənada möminlərin, ikinci kələmcilərin və

²⁵⁴ Bax: Əfifi, *əl-Mələmətiyyə*, s. 44

hikmət əhlinin, üçüncüsü də Allahı qəlbiylə tanıyan övliyanın mərifətidir. Üçüncü növ mərifət digərlərindən daha üstündür.

Bu cür mərifət ağıl və məntiq yoluyla deyil ilhamla qəlbə əmələ gəlir. Zunnunun mərifətlə əlaqəli gördüyü məhəbbət insanı Allah ilə təmasa meyl etdirəcək mahiyyətdədir. İnsan bu sevgi sayəsində özünün Haqqa qərq olduğunu hiss edər. Ancaq bu mərtəbəyə çatan şəxs bu sirri başqalarına açmamalıdır.

Zünnun Misri Misirli olsa da Səhl ibn Abdullah Tüstəri, Əbu Turab Naxşəbi, Əbu Abdullah Cəlla və başqa təsəvvüvçülər onun təsiri altında qalmışlar.²⁵⁵

c. Şam Məktəbi (aclıq və gecə ibadəti)

Şam ekolu ümumiyyətlə aclığı və gecə ibadətini əsas alırdı. Bu ekolun nümayəndələri arasında Əbu Süleyman Darani və tələbələrindən Əhməd ibn Əbil-Həvari ilə Əhməd ibn Asim Antaki vardır. Əbu Abdullah ibn Cəlla ilə Fəth Məvsili də Şam məktəbinin görkəmli nümayəndələrindəndir.

Süleyman Darəni təsəvvüf terminlərinə, “gecə ibadəti”də əlavə etmişdir. O, bu haqda gecə ibadətdən alınan ləzzət, əyləncə və oyunlardan alınan ləzzətdən çox olmalıdır deyirdi. Darəni gecə ibadət edənləri üç qrupa ayırır, düşünərək ibadət edən və ağlayanlar, düşünərək cəzbə halına qapılanlar, düşünərək ibadət edən və cəzbə halı olmayanlar.

O, Allahdan qorxanların ölümü əbədi həyata açılan qapı olaraq gördüklərini və diri olduqları halda çox ölən insanın olduğunu əsərində bəyan etmişdir. Daraniyə görə, arifin bəsirət gözü açılınca dünyaya aid heç nə görməz. Qəlbə dünya arzusu yerləşincə orda axirət sevgisinə yer qalmaz.

²⁵⁵ Bax: Əfifi, *ət-Təsəvvüf*, s. 10

Cüneydin dostluq etdiyi Əhməd ibn Əbul-Həvariyyə “Reyhənətüşşam” ləqəbini vermişdir. Əhməd təsəvvüfi belə açıqlayırdı: “Allah Rəsulunu (s.ə.s.) rəhbər almadan edilən ibadət ibadət deyildir. Kim dünya sevgisini qəlbinə yerləşdirərsə Allah sevgisini onun qəlbindən çıxardar.” Əbu Abdullah ibn Cəlla valideyinləri tərəfindən Allah yoluna nəzir deyilmişdi.

d. Bağdad məktəbi (tövhid və eşq)

Bağdad əsrlər boyu İslam dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu onun elm və mədəni yöndən inkişafını sürətləndirmişdir. Təsəvvüfün ən böyük nümayəndələri də burada yetişmişdir. İlk dəfə sufi ləqəbiylə anılan Əbu Həşim və ilk dəfə təsəvvüfə tərif verən Məruf Kərhi Bağdadlıdır. Bağdad ekolunda Bəsrə sufilərinin təsirləri görünür. Məruf sevginin Haqq vergisi olduğunu, yəni əldə edilən mərtəbə yox, bir hal olduğunu ifadə etmişdir.

Hicri II əsrdə Bağdadda yetişən sufilərin ən məşhurlarından biri Mənsur ibn Əmmardır (v.225-840). Mötəzilənin, Quranın məxluq olması iddiasını odlu moizələr ilə tənqid etmişdir. Əhməd ibn Hənbəllə bu mövzuda eyni fikirləri paylaşmışdır. Bağdaddakı başqa bir məşhur sufi Bişr ibn Harisdir (v.227-m.841). Hətta Xəlifə Məmun onun haqqında “bu bölgədə ondan başqa utarılaacaq adam qalmadı” demişdir. Varlı ailənin övladı olsa da təsəvvüf yoluna girincə son dərəcə zahidənə həyat sürmüşdür.

Əsərlərindən bu gün də istifadə edilən Bağdadlı sufilərdən biri də Haris ibn Əsəd Mühasibidir (v.243-857). O, bir müridin başlanğıcdan sona qədər keçirəcəyi inkişaf mərhələlərini ən gözəl şəkildə qələmə almışdır. Daha sonra bu haqda əsər yazan müəlliflər onun fikirlərindən istifadə etmişdir.

Mühasibi özündən sonrakı təsəvvüfçülərə də təsir etmiş, əsərləri ilə təsəvvüf tariximizdə dərin izlər buraxmışdır. Otuzdan

çox əsəri bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onun təsəvvüf metodu, ruhi həyatın inkişafına təsir edən, səbəb və nəticələrini incələyən “təhlilçi” bir metoddur. Necə ki, onun “ibadətin əsası vəra, vəranın əsası təqva, təqvanın əsası nəfs mühasibəsi, mühasibənin əsası xofv və rəcadır” sözü bu mənada bir ölçüdür. Mühasibi təsəvvüf yolunda “nəfs mühasibəsi”ni əsas aldığı üçün bu adla məşhur olmuşdur.

Mühasibi ilə çağdaş və dost olan Cüneyd Bağdadinin dayısı və ustadı olan Səriy Səqəti, tövhid və təqva elmlərindən bəhs edən sufilərin öncüllərindəndir. Öncələri ticarətlə məşğul olan bu könül adamı, daha sonra ticarəti tərk edərək özünü ibadət və zöhdə vermişdir. Onun təsəvvüfdəki ən önəmli xüsusiyyəti həqiqət və tövhiddən, hallar və məqamlardan²⁵⁶ bəhs edən sufilərin birincilərindən olmasıdır. Quşeyri, Səriyyi elm və həqiqəti birləşdirən beş şəxsdən biri olaraq saymışdır.

Əbu Həməzə Bağdadi (v.269-882) xüsusi mənada Bağdad təsəvvüfündə, ümumi olaraq təsəvvüfdə zikr səfası, cəm, himmət, məhəbbət, eşq, qürb və üns kimi məfhumlardan ilk bəhs edəndir. Əbul-Hüseyn Nuri (v.295-907) tövhid mövzusunu tənzip və əlaqə arası bir ifadə ilə bəhs edən bir sufidir. Cüneydin çağdaşı və dostu olmuşdur. Tövhid mövzusunda incə düşüncəsi səbəbiylə, bəzən ittihamlara da məruz qalmışdır. Nurinin fikirləri bununla yanaşı Həllac və bənzərləri üçün ön hazırlıq mahiyyəti daşıyır. Sufilərin səhv anlaşılarlaq bu cür bəzi sözlərini dəyərləndirən Əbu Nasir Sərrac, “*əl-Lüma*” adlı əsərində onun fikirlərinə xüsusi bir fəsil ayırmışdır.²⁵⁷

Cüneyd Bağdadi (v.297-909) təsəvvüf və təriqətlərdə “sərhəalqa” qəbul edilən müstəsna sufilərdən biridir. Daha öncə qeyd etdiyimiz Nişapur məktəbi mənsubu “səkr və mənəvi sərxoşluğu”

256 *Təzkirətül-övlia*, 330

257 Bax: *əl-Lüma*, s. 492-495

öndə tutan Bəyazid Bistamiyə qarşılıq Cüneyd, “səhv və təmkinin” təmsilçisi sayılır. Onun anlayışına görə insan ayıq halında nəfsinin içində nələr olduğunu bilir. Halbuki səkr halı artdığı zaman məsuliyyət bir növ azalır. Səkr, qulun qəlbinə gələn və aqlını başından alan bir hal ilə olur. Səhv isə səkrdən sonra gələn bir hal olub, insanın qəm verən şeyi ayırd etməsinə haq yolda qəm verəni seçməsinə imkan verən bir vəziyyətdir.

Cüneyd malik olduğu sistemli məntiq səbəbiylə təsəvvüfün əsaslarını yaymış və geniş bir təsirlə bunu illər boyu davam etdirmişdir. Cüneyd təsəvvüfi “Haqqın səni səndə öldürməsi və özü ilə diriltməsi” deyə tərif edərkən insanın nəfsini öldürməsi və Haqqın iradəsi ilə hərəkət etməsi mənasını ifadə etməkdədir. Başqa bir tərifində Cüneyd “təsəvvüf insanlara uymamaq üçün qəlbi təmizlikdir”-deyir. Təbii əxlaq ilə yaşamaq, bəşəri sifətləri yox etmək, nəfsi iddialardan çəkəndirmək, ruhani sifətləri mənimsəməkdir.

Cüneyd təsəvvüf terminlərindən tövhid mövzusunda söz söyləyən sufilərin öncüllərindəndir. “Tövhid qədim ilə hədisin arasını ayırmaqdır. Allahın əzəliyyət sifətində tək olduğunu, Onun felini işləyən heç bir şeyin mövcud olmadığını bilib iqrar etməkdir.”²⁵⁸

“Ən şərəfli və ən uca məclis tövhid meydanında düşünərək qurulan məclisdir.”²⁵⁹ “Tövhid yəqindən ibarətdir. Tövhid bilgisi tövhidin vücuduna ziddir. Tövhidin vücudu bilgisindən fərqlidir”-deyərkən vəcd və cəm halında Allahdan başqa bir şey görməmək, səhv və fərqlə halında isə aləmi Allah saymamaq anlayışını ifadə etməkdədir. Cüneydin tövhid mövzusunda fikirləri Bəyazid və Həllacdan fərqlidir.

258 *Risala*, 28

259 *Risala*, 47

Bu dövrdə fəna və bəqa terminlərini ilk dəfə işlədən və bu mövzuda əsər yazan Əbu Səid Hərraz (v.277-m.890) eyni zamanda batini elm mövzusunda ilk söz söyləyən şəxsdir. Ancaq batini elm mövzusunda dair “şəriətin zahirinə müxalif olan batini elmin hər növünün batil olduğunu” qeyd etmişdir. “Fəna, dünyanın fani olduğunu bilmək, bəqa, axirətin baqi olduğunu qavramaqdır” deyirdi.

Bu dövrün ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri də Hüseyn ibn Mənsur Həllacdır (v.309-m.921). “Ənəl Haqq” (mən Haqqam) sözünü söylədiyi üçün zındıqlıqla ittiham olunan Həllac bəzi siyasi səbəblərin təsiri ilə edam olunan ilk sufilərdəndir. Duyğu və düşüncələrini bəzən şeir, bəzən də nəslrlə ifadə etmiş və onun “Tavasin” adlı əsəri xüsusilə çox müzakirə edilmişdir. Həllacın sözlərində küfr qoxusu duyanlar olduğu kimi, onun fikirlərini coşqun bir ruh halının məhsulu və səkr, cəzbə məhsulu şathiyyat olduğunu söyləyənlər də vardır. Sufilər ümumiyyətlə Həllacın fikirlərini mənimsəmiş və təsəvvüf tarixi boyunca Həllac hər zaman müdafiə olunmuşdur. Mövlana onun edamını Haqq ilə arasındakı birlik sirrini açıqlamasında görür və onu mədh edici sözlərlə tərifləyir.

3. Hicri V əsrdə təsəvvüf

Bu əsr olduqca müxtəlif təsəvvüfçülərin yetişdiyi bir döndür. Hicri IV (X m.) əsrdə anadan olub, V əsrdə vəfat edən əsas sufilər bunlardır:

Əbu Əli Dəqqaq, Quşeyrinin qaynatası olmaqla yanaşı onun ustadı olub IV əsrdə anadan olaraq V əsrin başında Nişapurda vəfat edən sufilərdəndir (405/1014).

Bu əsrdə yaşayan sufilərin ən məşhurlarından biri də Əbu Abdurrəhman Süləmidir (v.412/1021). Əsər və təfsir metodu Mü-

hasibiyə bənzəyir. İlk sufi təbəqatını o yazmışdır. Öz sahəsində yazdığı ilk əsərlərdən biri də Quran təfsiridir. İsfəhani və Quşeyri kimi sufilərin yetişməsində əməyi olmuşdur.

Əbu Nuaym İsfəhani (v.430/1038) mühəddis və sufi şəxsiyyəti altında Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) və əshabından başlayaraq ən geniş zahid və sufi təbəqatını qələmə alan təsəvvüfçüdür. Quşeyrinin müəllimidir.

Bu dövrdə yetişən unudulmaz şəxsiyyətlərdən biri də Əbül-Qasım Abdulkərim Quşeyridir (v.465/1072). *“ər-Risalə”* adıyla məşhur olan əsəri, təsəvvüf klassikləri arasında mühüm bir yerə sahibdir. Quşeyri ifrat və təfritdən uzaq, orta yol tutan təsəvvüf cərəyanının təmsilçilərindəndir. *“Lətaifül-işərat”* adlı əsəri işəri təfsirinin ilklərindəndir.

Quşeyrinin çağdaşı və dostu olan Xucviri *“Kəşfül-məhcub”* adlı farsca əsəri, bu dönəmə aid təsəvvüfi əsər nümunəsidir. Quşeyrinin və Cürcaninin tələbəsi sayılan Əbu Ali Fərmədi (v. 477/1085) İmam Qəzzalinin mürşidü olaraq mühüm bir şəxsiyyətə sahibdir.

Süləminin *“Təbəqatus-sufiyyəsi”*ni, onda olmayan bəzi şəxsləri də əlavə edərək farscaya tərcümə edən Ənsari (v. 481/1088) *“Mənazilüs-sairin”* adlı ərəbcə əsərində hal və məqamları təsnif etmişdir. Bu əsər hallar və məqamlar mövzusunda bu tərtib formasında yazılan ilk əsərlərdəndir. Daha sonra bu əsərə olduqca çox şərhələr yazılmışdır.²⁶⁰

Bu illərin fərqli bir siması da, İmam Qəzzalinin kiçik qardaşı Əhməd Qəzzalidir (v. 520/1126). Əhməd Qəzzali, İmam Qəzzalinin mərifət, elm və şəri hökmlərlə əxlaqa əhəmiyyət verməsinin yarı

260 Əlavə məlumat üçün bax: Damar Abdullah, «Menazilü>s-sairin şərhleri ve Âb-ı hayat», U. Ü. Sosial Bil. Enst. Nəşr edilməmiş doktorantura işi, Bursa 2003.

sıra, eşq, vəcd və cəzbəyə əhəmiyyət verən bir təsəvvüfi düşüncəyə sahibdir.

H. V/M. XI əsr, daha əvvəlki əsrlərə görə təsəvvüfün şeirlə ifadə edilməyə başladığı bir dönəmdir. Daha öncə hər cürə sənət qorxusundan uzaq olan təsəvvüf şeiri, bu əsrdən etibarən məcaz, kinayə, təşbeh və istiarə kimi ədəbi sənətlərlə bəzənən əsərlərin meydana çıxmağa başladığı bir dönəmdir. Xüsusilə də İranda yetişən şairlərin çoxu şeirlərində təsəvvüfi simvollara və məzmunlara yer vermişlər. Sufilərin şeir və ədəbiyyata maraq göstərməsi olduqca təbiidir. Çünki təsəvvüf hər nə qədər bir qəlb və könül işi isə, şeir də o qədər duyğu və könül işidir. Könül və duyğu dünyasının tərcümanı isə şeirdir.

III. TƏRİQƏT DÖVRÜ

1. Miladi XII və XIII əsrdə təriqətlər

XI əsrin əvvəllərində yaşayan Qəzzali, təsəvvüf tariximizdə bir dönüm nöqtəsidir. Qəzzalinin inkişaf etdirərək sistemə bir şəkə salıdığı əhli-sünnə təsəvvüf, Qəzzalidən sonra müəssisə formasında fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu səbəblə XII və daha sonrakı əsrlər təsəvvüfün təriqət formasında müəssisələşdiyi zamanlardır. Təriqətlərin meydana çıxdığı dövrlərdə yaşayan təsəvvüfi təfəkkürün ən əsas şəxsiyyətləri (İbn Ərəbi, İbn Fərid, İbn Səb) bu əsrlərdə yetişmişlər.

Bir tərəfdən Abbasi xilafətinin öz istiqrarını itirməsi, digər tərəfdən xaçlıların və monqolların xalqı təzyiqlərə məruz qoyması İslam dünyasını tarimar etmişdi. Bu illər Anadoluda Anadolu Səlcuqluları və bəylikləri, Misirdə məmlükilərin, İraq və Suriyada yenə müxtəlif bəyliklərin hökm sürdüyü bir dönəmdir. Siyasi hakimiyyətlərin itirildiyi bu illər ərzində, xalqın mənəviyyata meyl

etdiyi və onların ruhani himayəsində fərahladığı diqqəti cəlb edir. Xalqın və idarəçilərin XI əsrdə sufilərə göstərdikləri hörmət, bu əsrlərdə daha da artmışdır.

Səlcuq hökmdarları sufilərə səmimi bir hörmət göstərmiş, fəth etdikləri bölgələrdə onlar üçün təkyələr inşa edərək, vəqflər qurmuşlar.

Hicri VI-VII (miladi XII-XIII əsrlər), təriqətlərin formalaşdığı bir dönamdır. Təkyəsi, zaviyəsi, şeyxi və müridi olan təriqətlər bu əsrdə qurulmuşdur. Bağdadda Əbdülqadir Geylani, Bəsrədə Əhməd Rifai, Türkiстан bölgəsində Əhməd Yəsəvi bu dönamdə yetişən ilk təriqət qurucularıdır.

Əbdülqadir Geylaninin tam adı “Muhiddin Əbu Məhəmməd ibn Əbu Salih Zəngidost”dur. O, 470/1077-ci ildə Xəzərin cənubunda Gilana bağlı Neyfdə anadan olub. 562/1166-cı ildə Bağdadda vəfat edib. Vətəninə ilk təhsilini aldıqdan sonra, 18 yaşında Bağdadda gəldi. Bağdadda müxtəlif alimlərdən dini elmlərə ziyələndi. Nəhayət Əbül-Xeyr Məhəmməd ibn Müslim Dəbbas vasitəsilə təsəvvüf yoluna girdi və təriqət xirqəsini geyindi. 521/1127-ci ildən etibarən Bağdadda irşad və nəsihət fəaliyyətlərinə başladı. Təsirli və gözəl nitqli moizələri sayəsində çox sevilən bir mürşid oldu. Elm və dövlət xadimlərindən çox insan onun müridləri oldu. Onun təsəvvüfi tədris düşüncəsinə görə, mürid əvvəlcə riyazət və çilə dövrlərindən keçməli, dünyadan əlini çəkməli, sonra sülukunu tamamlayıb təkrar xalqın arasına dönməlidir.

Sonrakı nəsillər tərəfindən, başda İbn Ərəbi olmaq üzrə “qütb” və “insanı kamil” olaraq adlandırılan Əbdülqadir Geylaninin təriqəti, İslam dünyasının hər tərəfinə yayılmışdır. Onun moizələri və irşadlarından meydana gələn “*əl-Qunyə*”, “*əl-Fəthur-Rəbbani*”, “*Fütühül-qeyb*” kimi əsərləri vardır.

Əbdülqadir Geylaninin çağdaşı olan təriqət pirlərindən biri də, Əhməd Rifai (v.578/1183) dir. 500-cü və ya 512/1118 -ci ildə Bəsrədə anadan olan Rifai, dini elmləri öyrəndikdən sonra dayısı Şeyx Mənsurdan təriqət almış, vəfatından sonra da onun işini davam etdirmişdir. Vəfatına qədər bu xidməti davam etdirərək adına bir təriqət qurmuşdur.

Bu zamanlarda, Türküstan bölgəsindəki Sayram şəhərində anadan olan və Yəsidedə yaşayaraq ordakı insanları öz dilləriylə təriqət, təsəvvüf və İslama dəvət edən bir təsəvvüfçü də var idi. O, Anadolu və Balkan yarımadasına qədər ərazilərdə məşhur olan Əhməd Yəsəvidir. 562/1166-cı ildə vəfat edən Əhməd Yəsəvi, Türküstanın şimalında İslamiyyətin yayılmasına təsir göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvi ilə eyni şeyxdən feyz alaraq, daha sonra qurulacaq Nəqşibəndi təriqətinin ilk təməl əsaslarını quran Əbdülxaliq Qucdüvani (v.595/1199) Məvəraünnəhr və Buxara bölgəsində təsəvvüf və təriqət xidmətlərini davam etdirmişdir. Nəqşibəndiliyin “on bir əsasını” quran Qucdüvanidən Bahaəddin Nəqşibəndin “üveysi” yolu ilə feyz aldığı rəvayət edilir.

Daha sonrakı dövənlərə təsir edən Kübrəviyyə, Sührəverdiyyə, Əkbəriyyə, Şaziliyyə, Bədəviyyə və Məvləviyyə kimi təriqətlər XII və XIII əsrdə inkişaf etmişdir. Bunlardan Kübrəviyyə, Xarəzmli Şeyx Nəcməddin Kübra (v.618/1221) tərəfindən qurulan təriqətlərdəndir. Nəcməddin Kübra, Monqollarla müharibə zamanı şəhid olmuşdur. Təriqəti və şöhrəti Türküstan bölgəsində məşhur olan bir şeyxdir.

Sührəverdiyyə təriqəti, “*Ədəbul-mürid*” əsərinin müəllifi Əbün-Nəcib Sührəvərdi (v.563/1167) tərəfindən qurulmuş və yaşadığı dövrün “şeyxlər şeyxi” sayılan Əbu Hafs Ömər Sührəvərdi (v.632/1234) tərəfindən inkişaf etdirilən və sistemləşdirilən bir

təriqətdir. Əbu Hafs Sührəvərdi, uzun bir ömür yaşamış, çağdaşı Xəlifə Nasırın hörmətini qazanmışdır. Xəlifə tərəfindən Anadolu Səlcuqlu Sultanı Ələddin Keyqubada elçi olaraq diplomatik bir vəzifə üçün göndərilmişdir. *“Əvarifül-maarif”* adlı əsəri təsəvvüf klassikləri arasında öz yerini tapmaqla yanaşı, təkyə və zaviyələrdə təsəvvüfi ədəb-ərkan qaydalarını ehtiva edən əsərlərdən biridir.

İbn Ərəbinin ən mühüm ustadları arasında yer alan Əbu Mədyən Şuayb əl-Məğribi (v.590/1194) bu dövrün əsas şeyxlərindəndir. Əbdülqadir Geylani Şərfin, o da Qərbin şeyxi sayılmışdır.

Əkbəriyyə *“şeyxi-əkbər”* adıyla məşhur Muhyiddin ibn əl-Ərəbiyə (v.638/1240) nisbət edilən bir təriqətdir. İbn Ərəbi, *“Füsusul-hikəm”* və *“əl-Fütuhətül-Məkkiyyə”* adlı əsəriylə təsəvvüf təfəkküründə mühim bir yeri olduğu kimi, həmçinin Əkbəriyyə təriqətinin də qurucusu sayılır. O, Əndülüsdə anadan olub, Misir, Şam, Anadolu kimi o vaxtın İslam ölkələrinin çoxunu gəzmişdir. İbn Arabi *“vəhdəti-vücut”* düşüncəsini sistemləşdirən sufi olaraq qəbul edilir. Onun yaşadığı illər vəhdəti-vücut düşüncəsinin İslam ölkələrinin hər tərəfində müxtəlif insanlar tərəfindən təmsil edildiyi illərdir. Afrikanın şimalında Əbdülhəqq ibn Səb, Misirdə İbnül-Fərid əsərlərində bu düşüncəni təmsil edən təsəvvüfçülər olaraq diqqəti cəlb edir. Eyni illərdə Şimali Afrikada inkişaf edən və günümüzə qədər təsirini davam etdirən Şaziliyyə təriqətinin banisi isə Əbul-Həsən Əli ibn Abdullah Şazilidir. 657/1258-ci ildə vəfat etdiyi zaman o, davamçısı olaraq yerinə Əbul-Abbas Əhməd Mürsini təyin etmişdir. Şazəliyyə Misir və Şimali Afrikada ən məşhur təriqətlərdən biridir.

Bədəviyyə təriqəti, 596/1200-ci ildə Mərakeşdə anadan olan, 675/1276-cı illərdə Misirdə vəfat edən Əhməd ibn Əli Bədəviyyə nisbət edilir. Əhməd Rifai və Əbdülqadir Geylani kimi böyük tə-

səvvüfçülərin qəbirlərini ziyarət edən Əhməd Bədəvi, mənəvi kamala çatdıqdan sonra, Misirə gəlir və Tanta şəhərində yaşayır. Burada qırx ilə yaxın bir vaxt ərzində xalqın irşadı ilə məşğul olduqdan sonra vəfat edir və orada dəfn edilir. Əhmədiyyə və ya sutuhiyyə kimi adlarla zikr edilən bədəvilik, Misirdə şazəliyyədən sonra ən məşhur təriqət olma xüsusiyyətini hələ də özündə saxlayır.

Mövlana Cəlaləddin Rumi (v.672/1273) yə nisbət edilən mövləvilik də bu illərdə yaranan təriqətdir. Mövlana, atası Bəhaəddin Vələd (v.628/1231) və Bürhanəddin Tirmizi vasitəsilə aldığı Kübrəvilik, Şəms Təbrizidən aldığı vəcd və həyacan, İbn Ərəbinin təsiri ilə aldığı vəhdəti-vücuda düşüncələrindən yoğrulmuş yeni bir məktəb meydana gətirmişdir. Ömrünün çox hissəsini səyahətlərə sərf edən Şəms, 642/1244-cü ildə Konyaya gələrək Mövlana ilə tanış olmuş, bu görüş onun hayatını dəyişdirmişdir. Şeir, ədəbiyyat və səma ayininə əhəmiyyət verən mövləvilik, illər boyu Osmanlı ölkəsinə yaşayan intellektual insanların təriqəti olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri "*Məsnəvi*"sidir.

Bu dövrün məşhur şeyxlərindən olan və 606/1209-cu ildə Şirazda vəfat edən Ruzbihan Bəqli XII əsrin ən çox əsər yazan təsəvvüfçülərindəndir. Onun "*Məşrəbul-ərvah*" adlı məqam, mənzil və məfhumlara dair əsəriylə, "*Şətəhatüs-sufiyyə*" adlı əsəri məşhurdur.

Nəcməddin Razi (v.628/1230) də bu dövərdə əsərləriylə şöhrət tapan müəlliflərdəndir. "Nəcm Dayə" adı ilə məşhur olan Razinin "*Mirsadül-ibad*" adlı əsəri məşhurdur. Onun Konəvi və Mövlana ilə görüşüyü rəvayət edilir.

Təsəvvüfün təfəkkür yönünü meydana gətirən "vəhdəti-vücuda" inancının ərəb, fars və türk təsəvvüfçüləri və şairləri tərəfindən ən yaxşı sisteməlik formada tərənnüm edildiyi illər yenə bu

illərdir. Ömər Xəyyam, Əbül-Əla əl-Məərri, Fəridüddin Attar, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Hafız bu dövrün eşq şairləridir.

XIII əsrə qədər Quran, sünnə, böyük suflər və vəlilərin fikirləriylə eyni olan təsəvvüfi düşüncələr, bu əsrdən etibarən artıq yavaş-yavaş bəzi fəlsəfi məfhumlarla izah edilməyə başlandığı müşahidə edilir. Varlıq, Allah və insanın həqiqəti kimi mövzular bu illərdə mübahisə mənbəyinə çevrilmişdir.

Təsəvvüf bir hal elmi olmaqla yanaşı, bu dövəndə bəzi yazılı əsərlərin də təlim edildiyi bir elm halını almışdır. Bu dövəndə qələmə alınan İbn Ərəbinin *“Füsus”*u, Konəvinin ona yazdığı *“Füquq”*u, Fəxrəddin İraqinin *“Ləməat”*ı, İb-nül-Fəridin (v.632/1234) *“Divan”*ı təfəkkür yönü güclü olan, təsəvvüf düşüncəsini zəngin məfhumlarla şərh edən əsərlər olaraq diqqəti cəlb edir.

Təkyə və dərgahlar bu dövəndə artmışdır. Kəndlərdə və ən kiçik yaşayış məntəqələrində belə izlərinə rastlanılır. Təriqət və şeyxlərin sistemli bir şəkildə fəaliyyətlərinin bu dövəndə başladığı söylənilə bilər. Belə ki, dövrün xəlifəsi tərəfindən Şihabüddin Sührəvərdinin Bağdada “şeyxlər şeyxi” olaraq vəzifələndirilməsi və Fəxrəddin İraqinin Misirdə məmlük Sultanı tərəfindən “Misirin şeyxlər şeyxi” olaraq təyin edilməsi bunun sübutudur.²⁶¹

Dərgahlar, bir tədris yeri olaraq müridlərin əxlaqi cəhətdən yetişdirildiyi, mürşidlərin irşad üçün hazırlandığı məkanlardır. O zamanın şərtlərinə görə dərgahlardakı təlim və tədris xidmətləri, nəzəri və əməli olmaqla iki cür öyrədilirdi. Nəzəri olan tədris daha çox mürşidlərin müridlərə verdiyi nəsihət, öyüd və xatırlatmalardan ibarət idi. Əməli tədris riyazət, etikaf, nafilə oruc və namaz, qırx gün xəlvət və çilə yoluyla səma və zikrdən ibarət idi.

261 Bax: Nefəhat Tercemesi, s. 673

Əvhədüddin Kirmani (v.635/1237) və Sədrəddin Konəvi (v.673/1274) bu dönəmin öndə gələn sufiləridir. Konəvi, İbn Ərəbinin tələbəsi və davamçısı olaraq onun fikir və düşüncələrini yaymış və *“Miftahül-qeyb”*, *“ən-Nusus”*, *“əl-Füquq”* və *“ən-Nəfatul-ilahiyyə”* kimi əsərləri qələmə almışdır. Mövlana ilə dostluq edən Konəvinin, Müəyyədüddin Cündi və Əbdürrəzzaq Kaşani kimi tələbələri vardır.

Mövlananın müridlərindən olan Hüsaməddin Çələbi (v.687/1288) bu dövrün məşhur təsəvvüfçülərindən olub, Mövlananın, *“Məsnevî”*ni yazarkən ondan ilham aldığı bəxtiyar bir sufidir. Sultan Vələd, Mövlananın oğludur və Hüsaməddin Çələbinin vəfatından sonra atasının yerinə keçmişdir.

2. Miladi XIV-XV əsrlərdə təriqətlər

XII və XIII əsrlərdə təriqətlər qurularaq təsəvvüfi əsərlərlə yanaşı həm ictimai həyatda, həm də dövlət nəzdində xüsusi bir yerə çatmışdı. Osmanlı dövlətinin qurulması və inkişafı dövrünə təsadüf edən təsəvvüf və təriqətlər, XIV-XV əsrlərdə ən parlaq mərhələdə idi. Bu əsrdə Anadoluda varlığını hiss etdirən əsnaf və sənət adamlarının meydana gətirdiyi təsəvvüfi qurumlardan biri də, Əxilik təşkilatı idi. Əxilər, silsilələrini Hz. Əli (r.ə.) vasitəsilə Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s.) bağlayır və *“fütüvvət əhli”*- deyərək zikr edilirlər.

Əxilərin Anadoluya yayılmaları Abbasilərin son dövrlərinə təsadüf edir. Digərləri kimi fütüvvət ərbabı Əxilərin də Anadoluya gəlməsində Monqol istilasının böyük təsiri olmuşdur. Ancaq Əxilər bu köç vasitəsilə həm sahələrini genişlətməmiş, həm də qüvvətlənmişlər.

İbn Batutanın *“Səyahətnamə”* əsərində Soltan olmadığı zaman şəhər əhalisinin hakimi olub, padişah kimi hökm verdiyini və gəlib-gedənlərə ehsanlar verdiklərini zikr etməsi, əxilərin təsir və gücü-

nün sübutudur. Əxilərdən başqa “darul-cihad” olaraq bilinən Anadoluya türkmən ataları və Orta Asya, Xarəzm, Xorasan əhalisindən Yəsəvi dərvişləri də gəlmişlər. Babai xəlifələrindən olduğu rəvayət edilən Hacı Bektaş Vəli (XIV əsr) Xorasanlı bir türk olub, öz adıyla anılan təriqət piri dir.

Xalqa müsbət təsir edən sufilər, təsəvvüfə və təsəvvüfçülərə meyli olan hökmdarlara və dövlət işçilərinə də müsbət təsir bağışlayırdı. Osmanlı dövlətinin ilk quruluşunda mədrəsənin yanında bir təkyənin təsis edilmiş olması və Dursun Fəqihlə (v.726/1326) bərabər Şeyx Ədəbalinin (v.726/1325) olması bu dövlətin qüdrətlənməsi üçün atılmış mühüm bir adımdır. Şeyx Ədəbali, nüfuzlu bir əxi şeyxi olmaqla bərabər, eyni zamanda Osman Qazinin (680/1281-726/1326) qaynatasıdır. Tarix kitabları onun əliaçıq, yüksək qonaqpərvərliyi ilə məşhur olan bir şeyx olduğunu qeyd edir.

Hacı Bektaş Vəlinin Osman Qazi ilə olan münasibəti haqqında tarixi Bektaşi mənqibnamələrindəki rəvayətlərin sonradan uydurulduğunun həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu sübut etmək bir az çətin olsa da, Osman və Orxan Qazi dövründə sərhəd müharibələrində iştirak edən türkmənlərin böyük bir qisminin Hacı Bektaş müridlərindən olduğu anlaşılmaqdadır. Osmanlının quruluş illərində Şam bölgəsində yaşayan İbn Teymiyyə (v.728/1328) İbn Ərəbi və tərəfdarlarına qarşı şiddətli bir qarşıdurma başlamışdır. Ancaq Osmanlı dönəmində, nədənsə Osmanlı ölkəsində İbn Teymiyyə düşüncəsinin çox təsiri olmamışdır.

XIV-XV əsrlərdə yaşayan Hacı Bektaş xəlifəsi Taptuq Əmrənin müridi olan Yunis Əmrə, təriqət piri olmaqla yanaşı, həyəcanlı bir təsəvvüfçü və kəlmələrə yüksək mənaları rahatlıqla tərənnüm etdirə bilən qüvvətli bir şair idi. Bu illər, Türkiстан bölgəsində Yə-

səvilik və Xacəgan silsilələrindən feyz alaraq yeni bir təsəvvüfi hərəkətin banisi olan Şahı Nəqşibənd Məhəmməd Bəhaəddin Buxarinin (v.791/1389) öz təsirini hiss etdirdiyi illərdir. Bursaya gəlib yerləşən Əmir Sultanın əqrabası Əmir Külalın xəlifəsi olan Şahı Nəqşibəndin qurduğu bu təriqət, xüsusilə Mövlana Xalid Bağdadidən sonrakı dövəmdə XIX əsr Osmanlı ölkəsində və İslam Dünyasının hər tərəfində təsirli olmuşdur. Nəqşibəndiliyin Osmanlı ölkəsinə ilk dəfə Fateh dövründə Simavlı Molla Abdullah İlahi (v.896/1491) tərəfindən gətirildiyi bilinir.

XIV və XV əsrlər Türkünstan və Mavəraünnəhr bölgəsində Nəqşibəndiliyin güclü təmsilçiləri arasında Məhəmməd Parsa (v.822/1419) Ələddin Attar (v.802/1399) və Übeydullah Əhrarı (v.893/1488) görmək mümkündür. Xüsusilə də, Übeydullah Əhrar, Nəqsiliyin yayılmasında son dərəcə təsiri olan bir sufidir. Fateh Sultan Məhməd Xanın böyük hörmət göstərdiyi Əhrar, təbəqat yazıcılarından “Nəfəhatül-üns”ün müəllifi Molla Cami (v.898/1492) ilə “*Rəşahət*”in müəllifi Safiyyüddin Əlinin (v.939/1532) şeyxidir. Safiyyüddin Əli xüsusilə “*Rəşahət*” adlı əsərini Nəqşibəndilik və Ubeydullah Əhrar üçün yazmışdır.

XIV əsrin sonlarına doğru, Ankaranın fəthindən (761/1360) sonra əxilərin Anadoludakı nüfuzu azalarkən, Əkbəriyyə, Mövləviyyə, Zeyniyyə təriqətləri sürətlə yayılmağa başlamışdır. Bunlardan Əkbəriyyə təriqəti, Osmanlı ölkəsinə Davud Qeysəri (v.751/1350) tərəfindən gətirilmiş, lakin Şəmsəddin Molla Fənari (v.834/1431) ilə inkişaf etdirilmişdir.

Zeyniyyə təriqəti isə Əbdüllətif Məqdisi (v.856/1452) vasitəsilə Osmanlı torpaqlarına gətirilmişdir.

Yıldırım Bəyazid dövrü sufilərindən bursalılar “Əmir Sultan” deyə bilinən və İmam Hüseynin övladı olan Şəmsəddin ibn

Əli əl-Hüseyni (833/1429) isə, Buxaralı olub, orada təhsil və təriqət tərbiyəsi almışdır. Kübrəviyyə təriqətinin Nurbəxşiyə qolundan olan Şəmsəddin Buxari, daha sonra həccə gedərkən əvvəl Bağdad, sonra da Anadoluya gəlmiş və Bursada yaşamışdır. O, Bursada şöhrəti qısa müddət ərzində yayılınca Yıldırım Bəyazidin qızı Hunda Soltanı alaraq onun kürəkəni olmuş və II Muradın İstanbul mühasirəsində (825/1422) yüzlərcə müridiylə iştirak etmişdir. Teymurləngin Anadolunu zəbt etməsiylə Əmir Buxarinin əsir alınaraq Teymurləngin hüzuruna göndərildiyi rəvayət edilir.

Yıldırım Bəyazid dövrü sufiləri arasında, Bursadakı məşhur Ulu Camenin ibadətə açılışında (802/1400) ilk xütbəni oxuduğu rəvayət edilən "Somuncu Baba" ləqəbiylə məşhur Hamidüddin Ak-sarayinin (v.815/1412) müstəsna bir yeri vardır.

Bayramiyyə təriqətinin banisi Hacı Bayram Vəli (v.833/1429) ilə xəlifələri Akşəmsəddin (v.863/1459) Bıçaqçı Ömər Dədə (v.880/1475) Akbiyik Məczub (v.860/1455) Yazıcıoğlu Məhməd (v.855/1451) və qardaşı Əhməd Bican (v.858/1454) XV əsr təsəvvüfçülərinin məşhurlarındandırlar.

Xəlvətiyyə təriqətinin nümayəndələrindən Camal Xəlvəti (v.899/1493) Yahya Şirvaninin xəlifəsi Ərzincanlı Pir Məhməd Ba-haəddindən (v.879/1474) xilafət almışdır. II Bəyazidin dəvətli olaraq bir ara İstanbula gəlmiş, Qoca Mustafa Paşa dərgahında şeyxlik etmişdir.

Aydın Dədə Ömər Ruşəni isə Bursada dini elmləri təhsil edərək təsəvvüfə meyl etmiş, əvvəlcə Karamanda Ələddin Əliyə (866/1461) sonra da Şirvanda Yəhya Şirvaniyə intisab edərək onların xəlifəsi olmuşdur. Xəlvətiyyənin Ruşəniyyə cərəyanının banisi olan bu şəxs, 892/1486-cı ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Osmanlı dönəmində təsəvvüfi-ışari təfsir müəlliflərinin illərindən olan Baba Nemətullah Naxcuvani (v.902 /1496) bu dövəmdə yaşamış naxçıvanlı bir nəqşibəndi şeyxidir. Onun, *“əl-Fəvatihül-İlahiyyə”* adlı təfsiri mövcuddur.

3. Miladi XVI-XIX əsrlərdə təriqətlər

XVI əsr Osmanlı yüksəlişinin zirvəyə çatdığı əsrdir. XVII əsr isə, bu yüksəlişin sona çatdığı illərdir. XVI əsrin sonuna qədər son dərəcə ahəngli çalışan təkyə, mədrəsə və ordu üçlüsündə XVII əsrdən etibarən münacişələr başladı. Təkyə-mədrəsə savaşı xüsusilə XVII əsrdə sürətləndi. Buna baxmayaraq bu dövəmdə də yenə bəzi təsəvvüfçülər yetişmişlər.

Yavuzun Misirə səfəri zamanı qəbrini ziyarət etdiyi və daha sonra Şeyxulislam İbn Kəmalin fitvasıyla təsdiq etdiyi İbn Ərəbi və düşüncələrinin bu illərdən sonra Osmanlı ölkəsinə yayılma imkanı tapdığını görürük. İbn Teymiyyə və tərəfdarlarının adlarının çox da tanınmadığı bir dövərdə, İbn Ərəbinin, Osmanlı ölkəsində xeyli təsiri olmuşdur.

Aydınli Dədə Ömər Ruşəninin tələbəsi olan Diyarbəkrli İbrahim Gülşəni (v.940/1533) Xəlvətiyyənin Gülşəniyyə cərəyanının banisidir. Yenə bu illərdə Sofyalı Bali Əfəndi (v.960/1553) ilə xəlifəsi Nurəddinzadə Muslihuddin Əfəndi (v.981/1573) Xəlvətiyyənin öndə gələn simalarındandır.

Bu əsrdə Misir bölgəsində yetişən ən mühim iki sufidən biri Quşeyri risaləsinə şərh yazan Zəkəriyyə Ənsari (v.926/1520) digəri İmam Şəranidir (v.973/1565). İmam Şərani *“ət-Təbəqatül-kübra”* və İbn Ərəbinin fikirlərini nəzərdə tutaraq yazdığı əsərləriylə Misir təsəvvüfündə əhəmiyyətli bir yerə sahibdir. Xəlvətiyyənin Şabaniyyə cərəyanının banisi Kastamonlu Şeyx Şabanı Vəli (v.976/1568) bu əsrin öndə gələn hörmətli və məşhur şeyxlərindən biridir.

XVI əsrin sonlarında Sivasdan İstanbula gələn Əhməd Şəm-səddin Sivasi (v.1006/1597) ilə onun xəlifələri Əbdülməcid (v.1049/1639) və Əbdüləhəd Nuri (v.1061/1651) Sivasilər adıyla zikr edilən bir sufi-xəlvəti təriqəti qurmuşlar. Sivasilər XVII əsrdə Qazızadələr ilə bəzi mövzularda ixtilafa düşdükləri üçün münaqişə etmiş, təsəvvüf tariximizə bu hadisə Sivasilər ilə Qazızadələr mücadiləsi olaraq qeyd edilmişdir.

XVII əsrin məşhur təsəvvüfi simaları arasında yer tutan əsas təsəvvüfçülər, *“əl-Kəvakibüd-dürriyyə”* adlı sufi təbəqətinin yazıçısı Misirli Əbdür-rauf Munavi (v.1031/1621) Nəqşibəndiliyin yeni bir forma olmasını təmin edən və Hindistanda həm İslamiyyətin, həm də Nəqşiliyin yayılmasında böyük xidməti olan, ikinci 1000 illiyin mücəddidi İmam Rəbbani (v.1034/1624), Cəlvətiyyə təriqəti piri Əziz Mahmud Hüdayi (v.1038/1628), Qədiriliyi İstanbula gətirərək adına bir təkyə quran İsmail Rumi (v.1041/1631), Xəlvətiyyənin Ramazaniyyə cərəyanının banisi Ramazan Məxfi (v.1025/1616) və Məsnəvi şarhiAnkaralı İsmail Rusuhidir (v.1041/1631).

Rusuhinin başqa əsərləri ilə bərabər *“Minhacül-füqərə”* adıyla Abdullah Ənsarinin *“Mənazilüs-Sairin”*nə yazdığı türkcə şərhin təsəvvüf tariximizdə ayrı bir əhəmiyyəti və yeri vardır.

Əziz Mahmud Hüdayi və təriqəti nəzarətində yetişmiş Sarı Abdullah Əfəndi, *“Məsnəvi”* şərhini və İbn Ərəbi tərzində qələmə aldığı əsərləri ilə fərqli bir şəxsiyyətə sahib olduğunu göstərmişdir.

XVII əsrin sonlarında vəfat edən Xəlvətiyyənin Şabaniyyə qoluy ilə Qarabaş Vəli ləqəbiylə məşhur Əli Ələddin Atvəl (v.1090/1679) Xəlvətiyyənin, Atbazarlı Osman Fəzli İlahi (v.1102/1690) isə Cəlvətiyyənin güclü təmsilçiləridir. Bolqarıstan-Şumnu lu olan Osman Fəzlinin ən əhəmiyyətli əsəri şagirdi Bursalı İsmail Haqqıdır (v.1137/1725). Bursalı İsmail Haqqının yüzdən çox əsəri və geniş

bir təsiri vardır. Xüsusilə “Ruhul-bəyan” adlı təfsiri, bu sahədə abidə əsərlər arasında yer tutacaq qədər mükəmməldir.

XVIII əsrin əvvəllərində Bursalı İsmail Haqqı ilə çağdaşı Xəlvəti nümayəndələrindən Üsküdarlı Məhməd Nəsuhi Əfəndi (ö.1130/1718) Qaragümrükdə Nurəddin Cərrahi (v.1133/1721) Ədimədə Həsən Səzai (v.1151/1738) və Malatyalı Niyazi Misri (v.1150/1737) öz adlarına şöbə təsis etmişlər. Təsəvvüfi mövzularda əsərləri olan bu şeyxlərdən Niyazi Misri ilə Həsən Səzainin çap edilmiş divanları da vardır.

XVIII əsrdə yetişən bir mühüm sufi də Ərzurum Hasankaləli İbrahim Haqqıdır (v.1186/1772). O, Siirtin Tillosunda şeyxi Fəqirullah Əfəndidən Qədiri və Nəqşi tədrisi görərək onun yeznəsi olmuşdur. Təsəvvüfi mövzularla yanaşı bir çox elm haqqında da bilgi sahibi olan İbrahim Haqqının ən əsas əsəri “Mərifətnamə”sidir.

Müstəqimzadədən sonra gələn XIX əsr Nəqşibəndi mənsublarının ən görkəmli nümayəndəsi Xalididir. XVIII əsrin sonu ilə XIX əsrin əvvəllərində yaşayan Xalid Bağdadi (v.1242/1826) bu təriqətə yeni bir forma vermişdir. Hindistan Dehlidə olan Abdullah Dəhləvidən təriqət tərbiyəsi alan Xalid Bağdadi, yaxşı mədrəsə tədrisi görmüşdür. Bu baxımdan o, şəriət elmi yüksək olan bir alim idi.

XIX əsrdə İstanbulda Vəliyyüddinzadə Xifzi Əfəndi (v.1253/1837) Bursada Hoca Hüsəməddin Əfəndi, (v.1280/1863) yenə İstanbulda Yəhya Əfəndi dərgahında M. Nuri Şəmsəddin (v.1280/1863), Çərşəmbədə Murad Molla dərgahında M. Murad Əfəndi (v.1264/1848) və İstanbulda anadan olub Mədinədə vəfat edən Bursalı Hüsəməddin Əfəndinin xəlifəsi Vəhyi Mustafa (v.1295/1878), Qarabağlı Həmzə Nigari (v.1304/1887) Gümüşxanalı Əhməd Ziyəddin (v.1313/1895) və Haqqarili Şeyx Taha (v.1269/1853) irşad xidmətləri

və əsərləri ilə Osmanlı torpaqlarında xidmət edən nəqşi-xalidi şeyxləridir.

XIX əsrin ən böyük müəllif sufilərindən biri də, şübhəsiz ki, Bursalı M. Tahir Bəyin “Haceyi-irfanım, vəliyyi-nemətim”- deyə zikr etdiyi Haririzadə M. Kəmaləddin Əfəndidir (v.1299/1882). Onun “*Tibyanü vəsailil-həqiqi*” adlı təriqətlərdən bəhs edən ensiklopediya formasındakı əsəri, ixtisas sahəsində mühüm bir boşluğu doldurmuşdur. Haririzadənin çox gənc yaşda vəfat etməsinə baxmayaraq qırxa yaxın əsəri vardır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL
AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF

AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF²⁶²

A. İLK DÖVR TƏSƏVVÜF MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan İslamın ilk dövrlərində (18-22/639-643-cü illər) müsəlmanlar tərəfindən fəth edilmiş, İslamiyyət bu ərazidə yaşayanlar tərəfindən zaman keçdikcə din olaraq qəbul edilmişdir.²⁶³ Şübhəsiz bu ərazidə yaşayan xalqın müsəlman olmasında ən böyük təsir İslamın gətirdiyi ağıla və məntiqə əsaslanan inanc əsasları, sosial ədalət sistemi, təmiz və düzgün həyat anlayışıdır. Azərbaycana gələn Səhabə və tabeun fəthlərinin İslamı ən gözəl şəkildə yaşayışlarıyla təmsil etmələri və burada yaşayan insanlara şəfqət və mərhəmətlə yanaşmaları da öz təsirini göstərmişdir.²⁶⁴ Deyə bilərik ki, bu bölgədə təsəvvüfün toxumları hələ bu ilk fəthlər əsnasında əkilmişdir. Təsəvvüf tarixinin önəmli şəxsiyyətlərindən biri olan və sufilərin xüsusi hörmət bəslədikləri Veysəl Qarani tarixi mənbələrdə qeyd olunduğuna görə bu səfərlərlə birlikdə Azərbaycana gəlmiş və burada vəfat etmişdir.²⁶⁵ Həqiqətən də Azər-

262 Bu paraqrafdakı məlumatlar Dr. Mehmet Rıhtım tərəfdən qələmə alınmışdır.

263 Azərbaycanın fəthi haqqında bax. Bələzuru, Futuh el-Buldan, (tərc. M.Fayda), s. 483-490; Əhməd ibn Asam əl-Kufi, Kitabü'l-Futuh, (haz. Z. Bünyadov); Kitabçı Zekeriya, Azərbaycan və Xarəzmdə İslamiyyət, Yeddi Kubbe yay.

264 131Azərbaycan xalqına verilən əmannonamələr və bağlanan müqavilələr bunu açıq şəkildə göstərir. Xüsusilə Müsəlman idarəsinin digər dinlərlə birlikdə əhli kitab olmayan Məcusiliyi tanıyıb atəşgahlara toxunulmazlıq verməsi böyük bir tolerantlıq nümunəsidir. (Bax. Kitabçı Z. Azərbaycan-Xərzəm və Türk boyları arasında İslamiyyət)

265 Əhməd ibn Hənbəl, Kitabü'z-Zöhd, 2. cild, s. 480. 2024 nömrəli hədis;

baycanın Ağdaş rayonunun Xınalıq kəndi yaxınlığında Veysəl Qaranıya aid olduğu bildirilən və xalq arasında “Veys baba” deyə bilinən bir qəbir mövcuddur.²⁶⁶ Veysəl Qaraninin bu torpaqlara gəlməyi və Azərbaycan xalqı tərəfindən əsrlərdən bəri o qəbrə göstərilən hörmət, onun Azərbaycan torpaqlarında vəfat etmə ehtimalını daha da qüvvətləndirir.²⁶⁷

Ölkənin hər yerində rastlanan, əsrlər keçdiyi halda adı-sanı unudulsa da yaddaşlarda qalan və böyük hörmətə layiq olan minlərlə “pir” qəbri və məqamı da Azərbaycanda İslamın inkişafında sufilərin mövqeyini göstərən ən böyük dəlillərdir. Bu, ədəbi mətnlərdə də müşahidə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Burla Xatunun Salur Qazana söylədiyi:

Quru quru çaylara su saldım

Qara donlu dəroişlərə nəzir verdim

misralarında olduğu kimi ən qədim Azərbaycan ədəbi mətnlərində sufilərdən bəhs olunduğu görünür.

Hilyetü'l-Evliya, c.X; Ocak A.Y. Veysel Karani və üveysilik, s.83; Əsad əl-Xatib, Sufilər və Aksiyon, s. 24; Feridüddin Attar, Tezkiretül-Evli ya'da Veysəl Qaranini ilk sufi olaraq tərif etmiş və təsəvvüf tarixini onunla başlatmışdır. Bilindiyi kimi təsəvvüfdə bir şeyx ilə cismən görüşmədən, mənəvi olaraq feyz alma hadisəsini ifadə edən Üveysilik də onun adı ilə bağlıdır.

266 Əhməd ibn Hənbəlin, Kitabü-Zöhddə Abdullah ibn Salimdən rəvayəti bu şəkildədir. «Ömər ibn Xattab zamanında Azərbaycanda savaşıdıq. Üveys də yanımızdaydı. Dönüş əsnasında xastələndi və öldü. Buna görə yolda bir yerdə dayandıq və gördük ki, orada hazır bir qəbir və bir də kəfən var. Onu kəfənlədikdən sonra namazını qıldığımız oraya dəfn etdik. Bir müddət getdikdən sonra bir-birimizə, «kaş ki, qəbrini bildirən bir işarə qoysaydıq dedik», geri dönüb dəfn etdiyimiz yerə gəldiyimizdə qəbrini tapa bilmədik.” (2024 nömrəli xəbər)

267 İslam aləmində Veysəl Qaranıya aid edilən bir çox qəbir vardır. Ancaq yuxarıda verdiyimiz rəvayətə əsasən qəbrin Azərbaycanda olması ehtimalı güclüdür.

Azərbaycanın şimal bölgələrində və Qafqazda İslam dininin yayılmasında iştirak edən ilk mürsidlərdən biri də Əbu Müslim adıyla bilinən şəxsiyyətdir. Onun ilk İslam ordusu ilə bölgəyə gəldiyi və ya hicri II-III əsrlərdə bölgəyə gələn Şeyx Yusuf adlı bir mürsidin oğlu olduğu haqqında məlumatlar vardır.²⁶⁸ Azərbaycanın Dağıstanla sərhəddində yerləşən Quba rayonunun Xınalıq kəndindəki VII və ya VIII əsrlərdə inşa edildiyi bildirilən böyük məscid Şeyx Əbu Müslimin adınadır.²⁶⁹ Bu bölgənin insanları arasında şeyx olaraq tanınan, lakin həyatı və şəxsiyyəti haqqında çox məlumat olmayan Əbu Müslimin, Qafqazda ilk olaraq İslam dinini yaymağa çalışan və bu işdə də müvəffəq olan bir sufi olması ehtimal olunur.

Təsəvvüf tarixinə dair mənbələrə nəzər saldıqda Azərbaycan təsəvvüf hərəkatlarının III/X əsrdən başladığı görülür. Təsəvvüf tarixçiləri tərəfindən təsəvvüfi dövr deyə adlandırılan bu dövrdə adına kitaplarda rast gəldiyimiz bir çox azərbaycanlı sufi vardır. Azərbaycanda yaşadığı məlum olan ilk sufilerin bəziləri bunlardır:

Əbu Hüseyin Düandar-Şirazi: Mənəviyyəti zəngin, insanlara təsir edə bilən bir xarakterə sahib olduğu anlaşılan bu sufi gözəl natiq, xətib, alim və ədib bir insan idi. Mənbələrdə İbn Xəfif ilə önəmli məsələləri birlikdə müzakirə etdikləri, Şiblinin də ona etimad göstərdiyi nəql edilmişdir. 353/964-cü illərdə Şirazdan 60 fərsəx uzaqda olan Arqanda vəfat etmişdir.

Hüseyn ibn Yəzdinyar: X əsrdə Cənubi Azərbaycanda yaşamış olan sufidir. Atasının adı Əli, babasının adı Yəzdinyar olub bu sufi Urmiyalıdır. Bir çox elmdə bilgi sahibi olub, özünə məxsus təsəvvüf

268 Barlas Cafer, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan, İst. 1999, s. 28.

269 Xınalıq kəndində yerləşən yeddi məsciddən altısının yanında və məscidin içindən girilən türbə qəbirlər vardır. İslam dünyasında bir çox nümunələri olan şeyx qəbri ilə yan-yanə təkyə və məscidləri xatırladan bu memarlıq tərzii bu yerlərin eyni zamanda bir təkyə olduğunu deməyə əsas verir.

anlayışı olmuşdur. Dövründəki bir çox sufini tənqid etmiş, özü də bir sıra sufilər tərəfindən tənqid və rədd edilmişdir. İmam Şərani onun həya haqqındakı görüşlərini geniş nəql etmişdir.

Əbu Həsən: Zamanının böyük şeyxlərindən Əbu Abdullah Rüzbari və İbn Xəfifin çağdaşı olan bu sufi Urmiyada yaşamışdır, qəbrinin də Urmiyada olması mənbələrdə bildirilir.

Əbu Züra: Ərdəbildə adına ilk rast gəlinən sufidir. (v.415/1024) Əsil adı Əbdülvəhhab ibn Məhəmməd Əyyubdur. Alim və zahid şəxs olub, çox yaşayan Əbu Züra bir çox səfərlər etmişdir. Şeyx Abdullah Xəfifə yol yoldaşlığı etməsi də məlumdur.

Əbu Abbas: Təxminən IV/XI əsrin əvvəllərində vəfat edən digər azərbaycanlı sufi Bərdəlidir. Tam adı Əhməd ibn Məhəmməd ibn Harun əl-Bərdəyi əs-Sufidir. Ə. Cami digər müəlliflərə istinadən ondan bəhs etmişdir.

Əbu Səid Abdal Bakuvi: IV/X-XI əsirlərdə Azərbaycanda yaşamışdır. Bu sufinin Bakıda yaşayıb, vəfat etdiyi bəzi mənbələrdə qeyd olunur.²⁷⁰ Bakıdakı qəbrinin yeri dəqiq müəyyən edilməmiş olsa da ehtimallara görə, “xəlifə damı” deyilən yerdədir. Həmin yer “Təzə pir” məscidinin yanında olmalıdır. Osmanlı sultanı III Muradın, Əbu Səidin məqbərəsi və vəqfləri ilə əlaqədar fərmanları da mövcüddür.

Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullah Bakuvi və Hüseyn Şirvani: Bu əsrdə yaşamış azərbaycanlı iki qardaş sufi vardır: Şirvaniyi-Kəbir “Böyük Şirvanlı” və Şirvaniyi-Səğir “Kiçik Şirvanlı”. Onlar böyük sufi Əbu Səid Əbulxeyrin davamçıları, Azərbaycan mənbələrində Baba Kuhi kimi tanınan Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullah Bakuvi (v.442/1050-51) və qardaşı Hüseyn Şirvanidir

²⁷⁰ Bakıxanov A. A., *Gülüstanı-İrəm*, Bakı: Elm, 1970.

(v.467/1074)²⁷¹. Əbu Səidin Azərbaycanda bir çox müridi və təkyəsi olduğu məlumdur.²⁷² Bu təqdirə İslam dünyasında ilk təkyələrin qurulduğu yerlərdən biri Azərbaycandır. Məhz bu təkyələrdən biri və ən görkəmlisi Bakıdan 127 km. uzaqlıqda olan Pir Hüseyn Xanəgahıdır. Qismən xaraba halda günümüzə qədər gəlib çatan bu böyük xanəgah o dövrdə sufizmin Azərbaycanda nə qədər geniş yayılma imkanı tapdığını göstərdiyi kimi, İbn Bakuyənin qardaşı Şeyx Hüseynin bu sahədə böyük nüfuza sahib olduğunu da təsdiqləyir. Əbu Səidin davamçıları Ordubadda da yaşamış və xanəgahları olmuşdur.

İbn Bakuyənin muasirlərindən Əxi Fərəc Zəncani də Zəncanda yaşamış və 457/1065 -də orada vəfat etmişdir. Əbu Abbas Nihavəndinin mürididir.

Əxi Fərəcdən dərs alan sufilərdən biri Şeyx Əbunnəcib Sührəverdinin mürsədi Qazı Vəcihüddin Sührəverdidir. (ö. 422 və ya 452).²⁷³ Əxi Fərəcin davamçılarından iki nəfər də vardır ki, bunlar eyni zamanda bu bölgədəki fütüvvət hərəkatının da təmsilçiləridir. Bunlar Naxçıvanlı Xacə Muhəmməd Xoşnam və Balə Xəlildir. Xacə Xoşnamın Azərbaycanda təsəvvüfün yayılmasında önəmli təsiri olduğu bildirilir. Qəbri Təbrizdən 28 km aralıda yerləşən Xacə Xoşnam kəndindədir. Hicri V əsrin sonlarında vəfat etmişdir.²⁷⁴ Balə Xəlil Mərəndi də Təbriz yaxınlığındakı Sofiyan qəsəbəsindəndir. Azərbaycanın qədim şeyxlərindən biridir.²⁷⁵ “Balə” sözü “əxi” nin sinonimidir. Balə Xəlil üstadı Əxi Fərəcdən sonra əxilərin o dövrdəki şeyxi olmuşdur. Təbrizdə 433-34 illərdə

271 Mehrəliyev E., *Babakuhi Bakuvi və pir Hüseyn Şirvani*, Bakı 2002, s. 78

272 Nemət M., *Azərbaycanda pirlər*, Bakı 1992, s. 102

273 Xocazadə A.H., *Ziyaret-i Evliya*, İst, 1320, s. 44; Lemezət, 248.

274 Tərbiyəət M., *Daneşməndani-Azərbaycan*, Bakı: *Azərbaycan*, Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 371.

275 E.a.e. 42.

meydana gələn zəlzələdən sonra Əmir Ahsudan tərəfindən şəhərin və binaların təmirinə nəzarət vəzifəsi verilmişdir.

Əbu Bəkr Şami xalq arasında Baba Sultan piri deyə bilinən Dəvəçi rayonunun Uğah kəndindəndir. Üzərinə Fərruxzad ibn Axıtan tərəfindən 599/1197-98 də bir türbə inşa edildiyinə görə şeyx, hicri altıncı əsrdən öncə yaşamış olmalıdır.²⁷⁶ Azərbaycanlı sufilər arasında məşhur qadınlar da olmuşdur. Bunlardan bildiyimiz Nəfəhatın qeyd etdiyi Bərdəli Fatimədir. Şəthiyyələr söyləyən arifə bir xanım olduğu bildirilir. Ərdəbildə yaşamışdır.²⁷⁷

B. AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ TƏRİQƏTLƏR DÖVRÜ

VI/XII əsr təriqətlər dövrünün başlanğıcıdır. Bu dövrdə ilk olaraq qurulan təriqətlər arasında Azərbaycanlı sufilərin əsasını qoyduqları təriqətlər daha aparıcı mövqedədir. Belə ki, Azərbaycan bu dövrdən etibarən təriqətlərin mərkəzi halına gəlmişdi. Bir təsəvvüf hərəkatı olan əxiliyin Anadolu qolu, təriqətlərdən Sührəverdilik, Hürufilik, Zahidilik, Səfəvilik, Xəlvətlik və Xəlvətliyin qolları Rövşənilik və Gülşənilik təriqətləri burada doğulmuş və buradan da bütün İslam aləminə yayılmışdır. Yəsəvilik, Nəqşbəndilik kimi təriqətlərdə Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu təriqətlər araşdırıldığı zaman görülür ki, İslam dünyasında yayılmış təriqətlərin və sufi cərəyanlarının bir neçəsi Azərbaycan mənşəlidir.

1. Əxilik: Abbasi xilafəti dövründə qurulan İran, Orta Asya və Anadoluda yayılan bu təşkilat Xəlifə Nasir tərəfindən dəstəklənmiş və İslam ölkələrində geniş yayılmasına çalışılmışdır. Pozulan ictimai nizamı yenidən tənzimləmək istəyən xəlifə bu düşüncəsini gerçəkləşdirmək üçün Şəhabəddin Sührəverdiyə *“Kitabül-fütuv-*

²⁷⁶ Nemət, Pirlər, s.21.

²⁷⁷ A.g.e. 851.

vət" adlı bir əsər də yazdırmış və bu barədə ətraf ölkələrə elçilər göndərmişdir. Anadolu səlcuqilərinin bu məsələyə müsbət münasibətinə görə burada əxilik təşkilatlanmağa başlamışdır. Belə ki, həmin dövrdə Anadoludakı əxiləri təşkilatlandıran "Əx Evrən" adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsrəddin Mahmuddur. Əxi Evrən 567/1171-ci ildə Azərbaycanın Xoy şəhərində anadan olmuşdur. Uşaqlığı və ilk təhsil dövrü öz ölkəsində keçmişdir. Sonra Xorasana gedərək Fəxrəddin Razinin təhsil həlqəsinə qatılmış və ondan feyz almışdır. Fəxrəddin Razinin kəlam alimi olması, Şeyx Nəsrəddin Mahmudun da şəri elmləri öyrəndiyini söyləməyə əsas verir. İlk təsəvvüfi tərbiyəsini Xorasan və Mavəraünnəhrdə yəsəvilik dərvişlərindən aldı. Əslində qeyd olunan bu yerlərdə Yəsəvilik təriqəti geniş yayılmışdı. Daha sonra həcc səfəri üçün ölkəsindən ayrılan Əxi Evrənin bu səyahət zamanı Şeyx Əvhədəddin Kirmani ilə tanış olub ona mürid olması məlumdur. Əxi Evrən şeyxi Əvhədəddin Kirmaninin qızı Fatimə ilə evlənib onun kürəkəni də olmuşdur. O, Abbasi xəlifəsi Nasirlidinillah tərəfindən Kirmani ilə birlikdə Anadoluya göndərilmişdir.

Anadoluya gələn Əxi Evrən ilk öncə Kayseridə yerləşmiş və burada bir dabbaqlıq emalatxanası qurmuşdur. O şeyxi ilə birlikdə Anadolunun şəhər, qəsəbə və kəndlərini dolaşaraq Əxilik anlayışının yayılması və təşkilatlanmasına rəhbərlik etmişdir. Bu zaman şərqdən-qərbə bütün Türk aləmi Monqol təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Onun təşviqləri ilə əxilər və xalq, kütlələr halında Anadoluya axan monqollara qarşı qəhrəmancasına mücadilə etdilər. Anadolunun bu qarışıqlıq zamanında Anadolu Səlcuqi dövlətinə qarşı meydana gələn bir hadisə bəhanəsi ilə Əxi Evrən iftiraya məruz qaldı və tutulub həbs edildi. Beş il həbsdə qalandan sonra həbs müddəti sona yetdi və bundan sonra o, Dənizliyə getdi. Bir müddət sonra Sədrəddin Konyəvinin istəyinə əsasən digər üləma

ilə birlikdə Konyaya qayıtdı. Konyada bir müddət yaşadıqdan sonra Mövləvilərlə aralarında meydana gələn anlaşılmazlığa görə Konyadan çıxıb Qırşəhərə getdi. Əxi Evrən doxsan üç yaşında ikən onun nüfuzundan və sevənlərinin çoxluğundan qorxan və monqolların təzyiqinə müqavimət göstərə bilməyən Qırşəhər əmiri Nurəddin Caca tərəfindən 660/1262 -ci ildə Qırşəhərdə şəhid edildi.

Əxi Evrənə görə, əxiliyə girənlərin bir sənətə sahib olması vacibdir. Çünki Əxi halal qazanla yaşamağı öhdəlik olaraq götürmüşdür. Halal qazancın yolu insanın öz əməyi ilə dolana biləcəyi bir sənətə sahib olmasından başlayır. Belə ki, zəngin olan başqasına daha çox xidmət edə bilər. Əxi olan eyni zamanda cihad idealinə də sahib olmalıdır. Çünki cihad Quranda fərz qılınmışdır. Ona sual verib nəsihət istəyənlərə "Ey əxi (qardaşım) ! Alış-veriş elmini bilməyən, haram loxmadan xilas ola bilməz. Haram loxma yeyən isə ibadətlərinin savabını ala bilməz. Zəhmətləri həmişə boşa gedər. Sonunda böyük əzaba düçar olar və peşman olar"-deyirdi. Əxi Evrən getdiyi yerlərdə tacirləri bir yerə toplayıb təşkilatlandırır. Beləliklə o, Anadolu şəhərlərində əxi təşkilatlarının qurucusu oldu. Bu təşkilatın müəllimi və bütün Anadolu ahilərinin şeyxi qəbul edildi.²⁷⁸

Əxi Evrən təsəvvüf fəlsəfəsi və ədəbiyyatı sahəsində əsərlər də təlif etmişdir.

Tələbələri Əxi Evrənin yolunu davam etdirdilər. Eyni zamanda Əxi Evrənin xanımı Fatimə bacının yetişdirdiyi bacılar da əldə etdikləri Əxilik mədəniyyətini, bacıdan-bacıya nəql etdilər. Söyüd civarında Bizans hüdunda inkişaf etməyə başlayan, Osmanlı bəyliyinə tabe olan və bir qismi ucqarlara yerləşdirilən əxilər

²⁷⁸ Köprülü F., *Türk edebiyatında ilk mütasavvüflər*, Ank. DİB, 1984, s.

özlərinin təkyə və zaviyələrini qurdular. Bir əxi şeyxi olan Şeyx Ədəbali qızını Osman bəyə verərək, aralarında qohumluq əlaqəsi yaratdı.

Əxilik XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda da mövcud olmuşdur.²⁷⁹ Əxi Əbulfərəc Zəncani (v.1062-1065), Sadəddin Əbulqasim Təbrizi (v.1181) ilə Əxi Məhəmməd və Əxi Yusifin adlarının önündəki "əxi" kəlməsi onların bu təşkilata bağlı sufi olduqlarını göstərir.

2. Sührəverdilik: Qurucusu Əbu Hafs Ömər Şəhabəddin Sührəverdidir. Şeyx Əbdülqahir Sührəverdinin qardaşı oğlundur. 539/1144-cü ildə Azərbaycanın cənubunda, Zəncana bağlı Sührəverddə doğulmuş, 632/1234-cü ildə vəfat etmişdir. Əmisi oğlu böyük alim Əbünnəcib Əbdülqahir elm öyrənməsi üçün onu Bağdadada aparmışdır. Burada bir çox dini elmləri öyrənən Şəhabəddin Sührəverdi təsəvvüf elmlərini də əmisindən öyrənmişdir. Əbu Hafs Sührəverdi fəqih, fəzil, sufi, vəra sahibi, zahid, arif, həqiqət elmində zamanın şeyxi idi. Çox ibadət edirdi. Əlinə keçən malı-mülkü kasıb və möhtaclara paylayırdı. Mənbələr onun Bağdadadakı bütün təkyələrin irşadda ən yetkin mürşidi sayıldığını qeyd edirlər. Şəhabəddin Sührəverdiyə "Şeyxül-şüyux", "Şeyxul-İslam", "Şeyxul-İraq" ləqəbinin verildiyini nəzərə alsaq, onun öz dövründəki təsiri aydın olar. Onun sözlərinin təsiri ilə günahkarlar dərhal tövbə edirdi. Şəhabəddin Sührəverdi bir çox tələbə yetişdirdi. Sultanlar yanında da böyük etibarlı olan Sührəverdinin sahib olduğu mövqe və hörmətə başqa kimsə nail olmamışdır. Abbasi Xəlifəsi tərəfindən qonşu İslam dövlətləri ilə münasibətləri gücləndirmək və sülhü qorumaq məqsədi ilə ona səfir vəzifəsi də verilmişdi.²⁸⁰ Sührəverdi ərəb dilində təsəvvüf və təriqətin

279 Nemət M., *Epigrafiq abidələr/Azərbaycan tarixi*, c. III, Bakı: Elm, 1999, s. 134-145

280 Sührəverdi Ebu Hafs Şihabuddin Ömer, *Təsəvvüf esasları Əvarifü'l-Maarif tercemesi*, haz. H. K. Yılmaz və İ. Gündüz, İst. 1998, s. 688

əsaslarını açıqlayan əsərlər yazmışdır. Əsərləri bu böyük dövrün ilk ədəbi təsəvvüfi məhsullarından sayılır. Bunlardan ən tanınmışı “Əvarifül-Məarif” dir.

3. Zahidiyyə: Çox məşhur olmayan təriqətlərdən biridir. Piri, Əbus-Safvət İbrahim əz-Zahid ibn Ruşən ibn Əmir Babil ibn Şeyx Bidari (və ya Baydar) əs-Sincanidir. İbrahim Zahid 615/1218 də Azərbaycanda Lənkəran rayonunun Siyavərud kəndində dünyaya gəlmişdir. Ona qədər nəslində babalarının yeddisi şeyx olmuşdur.²⁸¹

Uşaqlıq illərindən etibarən elm təhsilinə başlamış, zahiri elmlərin hər növünü öyrəndikdən sonra batini elmləri də öyrənmək və kamil bir mürşid olmaq arzusuyla səyahətə çıxaraq bir çox ölkə və şəhərləri gəzmişdir. Buralarda qarşılaşdığı şeyxlərin söhbətlərində iştirak etmiş, hər birindən bacardığı qədər istifadə etmişdir. Şiraza gedib Şeyx Sədi Şirazinin yanında qalaraq təsəvvüfi sahədə irəliləmişdir. Bundan sonra Sədi Şirazinin tövsiyəsi ilə məmləkətinə gəlmiş, Tüstər kəndində Şeyx Seyyid Cəmaləddinin tələbəsi olmuşdur. Burada mücahədə və riyazətə başlamış, qırx gündən çox “ərbəin” çıxararaq seyri sülukunu tamamlamışdır.²⁸²

İnsanlar arasında Zahid ismi ilə məşhur olmuşdur. Seyri-sülukunu tamamladıqdan sonra şeyxinin əmri ilə yola çıxaraq Lənkəranın bugünkü adıyla “Şıxkəran” kəndinə gəlmişdir. Burada inşa etdirdiyi xanəqahında uzun müddət yaşayaraq bir çox mürid yetişdirmiş və burada vəfat etmişdir. Vəfat tarixi ilə əlaqəli rəvayətlər müxtəlifdir.

Şeyx Zahidin biri İranda Gilan əyalətinə bağlı Lahican şəhərində, digəri isə Azərbaycanda Lənkəran şəhərinin “Şıxkəran” kən-

281 Hulvi Cemalettin, *Lemezət-ı Hulviyyə ez Lemeat-ı Ulviyyə*, Haz. Mehmet Serkan Tayşi, MÜİF, İst.1993, s. 322.

282 Ali Âli, *Tuhfatul Mücahidin Behçetü'z Zahidin*, Nuru Osmaniye Ktp. no:2293, 489a-490b.

dində iki qəbri vardır. Bunlardan hansının Şeyx Zahidə aid olduğu mübahisəlidir.²⁸³ Bunların birinin qəbri, digərinin məqamı və ya təkyəsi olduğu ehtimalını ağla gətirdiyi kimi, biri Lənkəranda, digəri Lahıcanda yaşamış iki Şeyx Zahidin olması da ehtimal olunur.

Şeyxin yolu onun adı ilə Zahidiyyə olaraq adlandırılmışdır. Bunun səbəblərindən ən önəmlisi şeyxin zikir şəklində meydana gətirdiyi yenilikdir. Zikri “əsmeyi-səba”, yəni Allahın yeddi ismi “Lə iləhə illallah, Allah, Hu, Haqq, Hay, Qəyyum, Qahhar” isimləri ilə zikr etmə üsulu ilk olaraq onun tərəfindən təsbit edilmişdir.²⁸⁴ Xəlvətiyyə və Səfəviyyə təriqəti Şeyx Zahiddən sonra ortaya çıxmağa başlamışdır.

İbrahim Zahidin yolunu davam etdirən bir çox önəmli xəlifəsi və dərvişi vardı. Əxi Məhəmməd, Safiyyəddin Ərdəbili, Şirvanlı Şeyx Əxi Yusif Şirvani, Abdurrahman Şirvani və Gəncəli Pir Hikmət bunların qabaqcıllarındandır. Bunlardan Əxi Yusif, Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş və orada 708/1308-309 da vəfat etmişdir. Pir Hikmət Şamaxıdan olub Gəncə və Bərdədə yetişmiş, sonra Təbrizə getmiş, təhsilini tamamladıqdan sonra məmləkətinə dönrək ticarətlə məşğul olmuşdur. Bir dəfə ticarət məqsədiylə Lənkəran tərəflərinə getdiyində, Şeyx Zahid ilə tanış olaraq onun müridi olmuşdur. Gəncədə bir məscid və təkyə inşa etdirərək ömrünün sonuna qədər orada yaşamış və Zahidiliyi bu bölgədə yaymışdır. 736/1335-36 da Gəncədə vəfat etmişdir.²⁸⁵

Şeyxin önəmli xəlifəsi Əbul-Füyüzat Əxi Kərimüddin Məhəmməd əl-Xəlvəti (v.780/1378-79) Şirvanda dünyaya gəlmişdir. Xəlvə-

283 Ahmed Musavi, “Medfen-i şeyh Zahid Gilani Kuca est”, *Huner-i Merdum* sayı 145, s.82-86, Təhran 1353.

284 Mehmet Kemalettin, *Tibyan-u Vesaili'l-Hakayık fi Beyan-i Selasilit-Taraik*, SK Yazma Bağışlar, nr. 2306-2309, İbrahim Ef. 431, c.II, vr. 70-72.

285 Hulvi, Lemezət, 334, İ.Has 771/1370 de vəfat etdiyini deyər.

ti adını alan ilk şeyx budur. O da Əxiliyə mənsub olduğu üçün “Əxi” olaraq anılmışdır. Alim bir kimsə olub, gördüyü bir rəya səbəbiylə Şeyx Zahidin yanına gələrək uzun müddət orada qalmış və mənəvi tərbiyyəsini tamamlamışdır. Şeyxi tərəfindən Xarəzmə göndərilmiş, burada uzun müddət irşad fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Daha sonra Azərbaycana gəlmiş, ömrünün sonuna qədər Heridə qalmışdır.²⁸⁶ Əxi Məhəmməd, Şeyx Zahidin buradakı dərğahında yetişmiş, irşad vəzifəsini aldıqdan sonra öncə Herata sonra da Heriyə gedərək buralarda fəaliyyət göstərmişdir. Xəlvətiliyi öncə Xorasan tərəflərində sonra da Azərbaycanda yaymışdır. Xorasan Xəlvətiliyi Şeyx Əxi Məhəmmədə əsaslanır.

Şeyx Əxi Məhəmməd 780/1378-1379 da təxminən yüz yaşında vəfat etmişdir. Şeyxin yetişdirdiyi xəlifələrin ən önəmliləri Məhəmməd əl-Qarsi, Osman Şirvani, Qutbəddin Təbrizi və Xəlvətiyyənin Piri Ömər əl-Xəlvətidir.²⁸⁷

4. Səfəviyyə: Təriqətin qurucusu Əbulfəth, Səfiyyəddin İshaq ibn Cəbrayıl Ərdəbilidir. Səfiyyəddin 650/1252-ci ildə Ərdəbilin Kəlxoran kəndində dünyaya gəlmişdir. İmam Musa Kazım nəslindən və dolayısıyla Hz. Əli soyundan olduğu rəvayət edilir.

Səfiyyəddin elm təhsili və kamil bir mürşid tapmaq üçün Şiraza gedir. Ancaq orada görmək istədiyi Şeyx Nəciyyəddin Buzğuş (678/1279) vəfat etdiyi üçün Şirazda Şeyx Rükəddin Bəyzavi və Əmir Abdullah kimi təsəvvüf böyüklərinin söhbətlərində iştirak etmişdir. Əmir Abdullah və Zahirəddin Buzğuşun tövsiyələrinə görə İbrahim Zahid Gilaninin yanına gələrək dərş halqasına daxil olur.

²⁸⁶ Heri Cənubi Azərbaycanda Təbriz yaxınlığından bir yer

²⁸⁷ *Lemezət, sh.* 335-338.

Səfiyyəddinin mürsədi ilə yaxınlığı şeyx Zahidin qızı Bibi Fətimə ilə evləndikdən sonra daha da möhkəmləndi. Şeyxi tərəfindən öncə Marağa tərəflərinə göndərildi. Burada qarşılaşdığı Qələndəri-Batni təriqət mənsubları ilə söhbət edərək onların etiqadlarını düzəltdi.²⁸⁸ Səfiyyəddin şeyxinin vəfatına qədər onun yanında iyirmi beş il qaldı. Şeyx Zahid vəfat etdikdən sonra onun maddi və mənəvi varisi olmuşdur.

Zahid Gilaninin vəfatından sonra Səfiyyəddin, məmləkəti Ərdəbilə yerləşdi. Az vaxt ərzində ətrafına geniş bir mürid kütləsi toplamağa və burada bir çox mürid yetişdirməyə müvəffəq oldu.²⁸⁹ Azərbaycan, Xorasan, İraq və Anadoluda məşhur oldu. Elxanilər dövlətinin saray əyanlarının hörmətini qazanmağa müvəffəq oldu. Elxani hökumdarlarından Olcaytu Xüdəbəndə və Əbu Said Bahadır Xan, Elxani bəylərindən Əmir Çoban, vəzir və tarixçi Rəşiduddin onun müridləri arasındaydı. Tarixi qaynaqlarda onun haqqında; "Sünni, arifi-billah möhtərəm bir şeyx idi"- yazılır.²⁹⁰ Saffətüs-Səfada "ey Piri Türk" deyə xitab edildiyinə görə²⁹¹ şeyxin əslən Azərbaycan türkü olduğu anlaşılır.

Şeyx Səfiyyəddin həm farsca həm də türkcə şeirlər yazmışdır. Ona aid olduğu bilinən *Qara Məcmua* adlı türkcə bir əsər vardır.

Səfiyyəddin səksən beş yaşında 735/1334 ildə Ərdəbildə vəfat etmiş, orada olan zaviyəsinə dəfn edilmişdir.²⁹² Şah İsmayıl Xətəinin və bir çox şeyxin qəbrinin də olduğu türbəsi və təkyəsi Şah Təhmasib və Abbas zamanında genişləndirilərək möhtəşəm bir

288 *Lemezət*, 327

289 İ.A. Safevîyye Mad., X/53; Allouche Adel Osmanlı Safevi ilişkileri/kökenleri ve gelişimi İst.

2001; Bursevi İsmail Hakkı, *Silsile-i Celvetiyye*, İst. 1291, 66.

290 *Lemezət*, 328.

291 İbn Bezzar Erdebili, *Safvetü's-Safa*, İran, 1373.

292 *Lemezət*, 328

külliyyə və sənət abidəsi halına gətirilmiş, bu günə qədər də muzey və ziyarətqah kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Şeyx Səfi vəfat etdikdən sonra onun yerinə oğlu Sədrəddin şeyx oldu. Şeyx Sədrəddin, Səfiyyəddinin xanımı Bibi Fatmadan 704/1305 ilində anadan olmuşdur. Atası vəfat etdiyi vaxt otuz yaşlarında olan Sədrəddin, onun yerinə şeyx olmuş və onun zamanında təriqətin şöhrəti, nüfuzu və müridlərinin çoxluğu qonşu dövlət əyanlarının belə diqqətini çəkəcək dərəcədə artmışdır. Altmış ilə yaxın şeyxlik etdikdən sonra 794/1392 ilində vəfat etdi.

Ərdəbil sufilərinin ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri şair Şah Qasım Ənvərdir. (Sərab, 1356-Hərcürd, 1434). Şeirləri ilə yanaşı xüsusi ilə Xorasan bölgəsindəki fəaliyyətləri diqqəti cəlb edir. Ömrünün sonlarında Hərcirdə bir bağda yerləşən bu böyük sufi, mötəbər tarixi mənbələrə görə 837- ci ildə orada vəfat etmiş və ona Xorasanlı Əmir Seyyid Nasir Hüseyni ilə Əmiri Kəbir Əlişir tərəfindən türbə və imarət inşa etdirilmişdir.

Duyğularını və təsəvvüfi hallarını sadə bir ifadə ilə anladan Qasım Ənvarın qəzəllərində açıq şəkildə Mövlanə Cəlaləddin Ruminin təsiri görülür. İnanclarını təmsil və hekayələrlə anladan məsnəviləri də sadə bir dillə yazılmışdır. Məsnəvilərində on iki imamın və böyük sufilərin adlarına tez-tez yer vermiş, ayə və hədislərdən sitatlar gətirmişdir. Bir çox nüsxədən ibarət külliyyatı Səid Nəfsi tərəfindən nəşr edilmişdir. (Tehran 1337/1958).

Şeyx Sədrəddinin müridlərindən biri də Azərbaycanlı məşhur musiqi nəzəriyyəçisi Abdülqadir Mərağidir. Məraği (1350-1435) Ərdəbilə gedərək şeyx Sədrəddinə tələbə olmuş və şeyxin hüzurunda xüsusi bir tərzdə tərtib etdiyi saxsı qablara müəyyən miqdar və nisbətlərdə su dolduraraq müəyyən musiqilər ifa etmişdir.²⁹³

²⁹³ Ehad Arpad, Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi 1. fasikül, s. 25, MEB yay. 1974, ist.

Sədrəddinin vəfatından sonra yerinə oğlu Xacə Əli şeyx oldu.²⁹⁴ Xacə Əli babasının və atasının nüfuz və şöhrətindən də istifadə edərək öz dövründə böyük bir etibar qazandı. Səfəvi təriqəti onun zamanında zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Teymur (1370-1405) tərəfindən Ərdəbil kəndləri ilə birlikdə bu şəxsə verilmiş və bu ərazilər bütün vergilərdən azad edilərək adətən müstəqillik əldə etmişdir.²⁹⁵

Teymur Anadolu səfərindən (804/1401-1402) gətirdiyi təxminən 30 000 olduğu söylənilən türk əsirləri Xacə Əlinin şəfaəti ilə sərbəst edilincə hamısı onun müridi oldular. Bunların bir qismi Ərdəbilə yerləşdi, digər bir qismi də Anadoluya dönərək Xacə Əli və Ərdəbil Səfəviləri lehinə təbliğat aparmağa başladılar.²⁹⁶

Səfəvi təriqəti mənsublarının çoxu əsasən türk idi. Şeyx Əlinin həyatlarını qurtardıqları Anadolu türkmənlərindən olan sadıq müridlərinin fəaliyyət və təbliğatlarının nəticəsində səfəvilərin şöhrəti getdikcə artaraq Bursada yerləşən Osmanlı padşahlarına qədər gedib çatdı. Osmanlı sultanları hər il «çerağ ağçası» adlı qiymətli hədiyyələri onlara göndərirdilər.²⁹⁷

Şeyx Xacə Əli 833/1429-cu ildə Qüdsdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Məzarı bu gün “Seyyid Əli Əcəmi” kimi tanınır.

Xacə Əlinin yerinə Şeyx Şah adı ilə tanınmış oğlu İbrahim keçdi. İbrahim də ataları kimi böyük hörmət və etibar qazanaraq Azərbaycan, İran və Türkiyədə yayılan təriqətin daha da genişlənməsinə nail oldu.²⁹⁸

294 Hinz Walter, IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan, Terc. T. Bıykoğlu TTK . 1948, 8. Ayrıca bk. Safeviler Mad., X/53; Bursevî, Silsile, 67.

295 Hinz, a.g.e., göst. yer; İ.A. Safeviler Mad., X/53.

296 .A. Safeviler Mad., göst. yer.

297 İ.A. Safeviler Mad. göst. yer.

298 İ.A. Cüneyd Mad, III/242.

Şeyx İbrahimin 1447-ci ildə vəfat etməsindən sonra Cəfər bir müddət şeyxlik etdi. Ərdəbil təkyəsinin son sünni şeyxi Cəfər olmuşdur. Ancaq bir müddət sonra İbrahimin oğlu Cüneyd (864/1460) şeyxliyi ələ keçirdi.²⁹⁹

Səfəvi ailəsindən Səfiyyəddin, Sədrəddin, Xacə Əli, İbrahim və Cəfər Sünni idilər.³⁰⁰ Şeyx Cüneyddən etibarən Səfəviyyə təriqəti təsəvvüfi həyatdan uzaqlaşaraq siyasi xarakter daşıyan təşkilata çevrilmişdir.

Şeyx Əlaəddin Əli əl-Ərdəbili qara patlar geyinib, qaraya bürünərdi. Şeyx Heydər isə qızılı tac qoyardı. Sonra dərvişlər iki firqəyə ayrılmış; bir qismi qızılı libas geyinmiş, digərləri isə qara libasa bürünmüşdür. Buna nisbətlə də onlara qızılbaş və qarabaş deyilmişdir. Sonralar isə sünni olanlara “qarabaş”, Heydərə tabe olanlara isə “qızılbaş” deyilmişdir.³⁰¹

Səfəviyyə təriqətinin Ərdəbildən sonra ən geniş yayıldığı yer Anadolu olmuşdur. Anadoludakı ilk Səfəvi xəlifələrindən biri Əbdürrəhman Ərzincanidir. Ərdəbildə Şeyx Səfiyyəddinin yanında təsəvvüfi tərbiyə alan Əbdürrəhman Anadoluya qayıdaraq Amasya, Tokat, Kastamonu və Çankırı tərəflərdə irşadla məşğul olmuşdur. Daha sonra Teymurləngin bu əraziləri işğal etməsi səbəbi ilə Malatya tərəflərə gedərək fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Mənəvi təsiri Antep, Hısnı-Mənsur (Adıyaman), Maraş, Bəsnə və Darəndə tərəflərə geniş yayılmışdır.³⁰² 1400-cü ilin əvvəllərində Darəndə yaxınlığında Balaban kəndində vəfat etmişdir. Qəbri də buradadır.³⁰³

299 Bursəvi *Silsilə*, 80; Vassaf Hüseyn, *Səfiyyə-Evlüyayı-Əbrar fi Şərhi-Əsmari-Əsrar*, SK, Əlyazmalar, Nr. 2305-2309, H-254; İ.A. Cüneyd Mad., IX/242.

300 Bursəvi, *Silsilə*, 66; Tıbyan, II/222; İ.A. Kızılbaş Mad. IV/ 789

301 *Ləməzât*, 327

302 Akgündüz-Öztürk-Baş, *Darəndə Tarixi*, İst. 2002, s.788-789

303 Meccid Mehmet Efendi, əş-Şaqayiqin-Numaniyyə və Zeylləri Hədiqətuş-Şaqayiq

Səfəvilərin Anadoludakı ən böyük təmsilçisi isə Şeyx İbrahimin xəlifəsi Qeysərili Həmidəddin Vəli (Somuncubaba) dir. Bu şeyxtərəfindəntəriqət əvvəlcə Bursada, sonra Ağsaray və Darəndə tərəflərdə yayılmışdır. Onun müridlərindən Hacı Bayram Vəli (1353-1430) tərəfindən Ankarada Bayramiyyə təriqəti qurulmuşdur. Hacı Bayram Vəlinin müridi Şəhabəddin Sührəverdi nəslindən gələn məşhur sufi Ağşəmsəddin (v. 1459) tərəfindən qurulan Şəmsiyyə təriqəti də Anadoluda yayılmışdır. Ağşəmsəddin Fatehlə birlikdə İstanbul fəthində iştirak etmiş, mənəvi gücü ilə fəthin gerçəkləşməsinə təsir göstərmişdir. Bayramiyyənin qolları olan Mələmiyyə və Cəlvətiyyənin də Osmanlı cəmiyyətinə böyük təsiri olmuşdur.³⁰⁴

Səfəviyyə təriqəti XV əsrdə Cüneyd ilə fərqli şəkildə dəyişdirilərək başda İran olmaqla Orta Şərq və Anadolunun siyasi quruluşuna və inanc dünyasına dərinlən təsir etmişdir. Bu dövrdə Səfəvi müridlər təsəvvüfi həyat və anlayışı tərək edərək təriqəti dini-siyasi təşkilata çevirmişlər.

Səfəvilərin Şirvandakı fəaliyyətləri bu bölgədə Xəlvətilərin hakimiyyəti səbəbi ilə 1501-ci ilə qədər uğursuz olmuşdu. Ərdəbilə ən yaxın məsafə olmasına baxmayaraq Şirvan burada meydana çıxan Seyyid Yəhya Bakuvi və müridlərinin Əhli-sünnə inancına möhkəm bağlılığı sayəsində təxminən yüz il Səfəvilərin təsirinə girməmişdir.³⁰⁵ Ancaq 1501-ci ildə Səfəvilərin Şirvanı zəbt etməsindən sonra Səfəvi müridlər dövlətin dəstəyi ilə burada rahat şəkildə fəaliyyət göstərmişlər.

(nşr.A.Özcan), Çağrı, İst. 1989, s.78

304 Eraydın Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİF Vəki, İst.1997, s.408-430

305 Köprülü M. Fuad, F. Babinger, Anadoluda İslamiyyət, İnsan, İst.1996.

Şeyx Heydər və Cüneydin buradakı qəbirləri ziyarətgaha çevrilmiş, xüsusilə cənub və şimal-şərqi bölgələr Səfəvi mürsidlərinin geniş fəaliyyət göstərdikləri yerlər halına gəlmişdir. Azərbaycanın Quba-Qusar bölgəsində Səfəvi şeyx və müridlərinə aid qəbirlər mövcuddur. Qusarın Həzrə kəndində Şeyx Cüneydin türbəsi, Qubanın Pirvahid kəndində isə Səfəvi şeyxlərindən Pirvahid və oğullarının qəbirləri vardır. Həmin kənddə Səfəvi qəbirləri ilə yanaşı Xəlvəti şeyxlərinin də qəbirləri vardır. Əslində bu hal sufilərin bir-birilərinə qarşı nə qədər yaxın və tolerantlı olduğunu göstərmək nöqtəyi-nəzərindən çox mühümdür.

5. Xəlvətilik: XIV əsrdə Azərbaycanda meydana çıxan ən tanınmış təriqət şübhəsiz ki, Xəlvətilik təriqəti olmuşdur. Xəlvətilik, Səfəvilik kimi Azərbaycanda başlamış və bu coğrafiyaya məxsus olan mənəvi mühitdən qidalanmışdır. Xəlvətilik daha çox Şimalı Azərbaycan və Şirvan bölgəsində yayılmış bir təsəvvüf məktəbidir.

Bu gün Azərbaycanın böyük bir hissəsi olan Şirvan, tarix boyunca təsəvvüfi baxımdan əsas rol oynamışdır. Abdullah Bakuvi kimi ilk sufilər ilə bərabər Pir Hüseyn kimi ən qədim təkyələrin burada bu ərazidə olması bunu bir daha sübut etməkdədir.

Əbhəriyyə şeyxlərindən olan Seyyid Cəmaləddinin Araz çayını keçib Lənkərana yaxın Pensərdə təkyəsini quraraq Sührəverdi-Əbhəri məktəbinin Şirvana girməsinə, təsəvvüfün burada daha da geniş yayılaraq yeni məktəblərin və təkyələrin qurulmasına səbəb olmuşdur. Şeyx Cəmaləddin, Zahidiyyənin piri İbrahim Zahid Gilanini burada yetişdirdi və daha sonra şimala (təqribən 50 km) bir təkyə qurması üçün göndərdi. Lənkəran şəhəri yaxınlığında Şıxəkəran kəndində təkyəsini açan şeyx Zahidin burada yetişdirdiyi şeyxlərdən biri də Əhi Məhəmməd Şirvanidir.

Əhi Məhəmmədin əslən Şirvanlı olması və ondan sonra da Pir Ömər Xəlvətinin şeyx olaraq Şirvanda fəaliyyət göstərməsi Xəlvətiliyin bu bölgədə yayılmasına və Şirvanın ən tanınmış təsəvvüf mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu.

Pir Ömər Şirvanın harasında doğulduğu məlum deyildir. Lakin Şamaxı və Lahıc arasında olan Avaxıl kəndində vəfat etdiyinə və Lahıcı ləqəbinə görə onun burada doğulduğunu söyləyirlər. Onun Herata əmisinin yanına gedərək burada təsəvvüfi tərbiyə aldığı da məlumdur. Sonra Azərbaycanın Təbriz və Xoy kimi müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra isə Şirvana qayıdaraq Avaxılda məskunlaşdı. Hətta bəzən insanlardan uzaqlaşmış bir ağac koğuşunda tənhalığa (xəlvətə) çəkildiyi də məlumdur.³⁰⁶ Bu hadisə də elə onun yolunun adının Xəlvətilik olmasına səbəb olmuşdur. Pir Ömər elə burada da Xəlvətiliyi qurmuş oldu.

Şeyxin xəlvət mövzusunda göstərmiş olduğu dəqiqlik və təkid Xəlvətilik təriqətində xəlvətin ən əsas xüsurlardan biri hətta başlanğıcı olmasına gətirib çıxartmışdır. Elə buna görə də təriqətin adı Xəlvətilik olmuşdur.

Pir Ömər bir neçə xəlifə və mürid yetişdirmişdir. Xəlifələrindən Seyfəddin, Əbu Yezid Purani, Zahirəddin Xəlvəti və Şeyx Əxi Mirəm (Əmrəm) tanınmaqdadır.

Xəlvəti silsiləsində Əxi Mirəmdən sonra gələn şeyx, Hacı İzzəddin Türkməni əfəndidir. 828/1424-25-ci ildə vəfat edən şeyxin qəbri Şamaxıdakı Mir Əli qapısı yaxınlığındadır.³⁰⁷

306 Lahıc yaxınında Bakkalda şeyxin xəlvətə girdiyi ağaca bənzəyən, içərisi balaca bir otaq formasında bir ağac vardır.

307 Lamii Çelebi, Tercüme-i Nefəhatü'l-Üns (haz. S.Uludağ-M.Kara) Marifet, İst.1995, 698, Lemezət, 372

Şeyx İzzəddinin xəlifələrindən Şeyx Ömər, Şamaxıda doğulmuş və Şirvanşahlar ailəsindən olan bir sufidir. Sultaniyyədə Şafei müftilərində məşruta olaraq təyin olunan Əmir Sunkur Mədrəsəsində Şeyxul-müdərrisin olmuş, fəqih, abid, zahid və elm adamı kimi tanınmışdır. Seyri-sülukunu qurtardıqdan sonra da Təbrizdə uzun zaman şeyxlik etmiş və 831/1427-28-ci ildə də orada vəfat etmişdir.

Şeyx İzzəddinin xəlifəsi İbrahım Qubadi, İmamı-Əzəmin qızının nəslindəndir. Seyri-sülukunu qurtarıb icazət aldıqdan sonra Şirvan və Lahcana getmişdir. Atasının diyarı və doğulduğu yer olan Lahcanda ata evini zaviyə və məscidə çevirərək, orada irşad işi ilə məşğul olmuşdur. 850/1446-47-ci ildə həccə getmiş və qayıdarkən yolda Misirdə vəfat etmişdir.³⁰⁸

Şeyx İzzəddinin xəlifəsi və səccadənişini Şeyx Sədrəddin, Şamaxıya yaxın olan Hiyav kəndində anadan olmuşdur. Bir müddət sonra da seyri-sülukunu qurtararaq Hiyav və ətrafında mürsidliyə başlayır. Şeyx İzzəddinin hörmətini qazanır. Şeyx İzzəddinin etimad və sevgisinə görə oğlu Məhəmməd Təqiyuddini (Pirzadə deyə məşhurdur) tərbiyə üçün Sədrəddinə vermişdi. Sədrəddinin ən yaxşı tələbələrindən olan Pirzadə sonradan şeyxin kürəkəni olmuşdur. Sədrəddin kiçik qızını isə Seyyid Yəhyaya vermişdir.

Şeyx Sədrəddin Xəlvətiliyin Şirvanda yayılmasına xidmət etdiyi kimi İlyas vasitəsi ilə Anadolu ərazisində də yayılmasını təmin etmişdir. O, malik olduğu mənəvi böyüklük ilə Şirvan qazısına dərs verdiyi kimi Xəlvətiliyin ikinci piri və ən böyük mürsidi Seyyid Yəhya Şirvaniyi də yetişdirmişdir.

Seyyid Yəhya XIV əsrin axırlarında Şimali Azərbaycanda mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olan Şamaxıda do-

ğulmuşdur. Tam adı əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya bin əs-Seyyid Bahaəddin əş-Şirvani əş-Şamaxı əl-Bakuvidir. Atası Musa Kazım nəslindəndir. Şeirlərində “Seyyid” ləqəbindən istifadə etmiş, əsərlərinin axırında adını “Yəhya əl Hüseyni” kimi yazaraq özünün Seyyid olduğunu qeyd etmişdir. Atası “Bahaəddin” Şirvanşahlar dövlətinin Naqibul-əşrafı olmuşdur.

Seyyid Yəhyanın əsərlərini türk dili ilə bərabər fars və ərəb dillərində də yazması onun bu dilləri çox yaxşı bildiyini və yaxşı bir təhsil aldığını göstərməkdədir. Əsərlərinə baxdığımız zaman onun islami elimlərə xüsusən də təfsir, hədis və kəlam elmində dərin biliklərə sahib olduğunu görürük. Bu eyni zamanda bu ərazidə yaxşı təhsil ocaqlarının, yəni mədrəsələrin olduğundan da xəbər verməkdədir.

Seyyid Yəhya böyük Xəlvəti mürşidi olan şeyx Sədrəddin ilə hələ gənc yaşlarında ikən tanış olur. Bu tanışlıqda ən mühüm rolu daha sonraları bacanağı olan Pirzadə Təqiyuddin oynamışdır. Gördüyü bir yuxunun təsiri ilə şeyx Sədrəddin Hiyəviyə gedər və yuxusunda Hz. Peyğəmbərin işarət etdiyi şəxsin o olduğunu başa düşərək şeyxə bağlanıb müridi olur.

Seyyid Yəhya seyri-sülukunu onun yanında başa çatdırır. Bu əsnada şeyxi Sədrəddin vəfat edir. Buna görə də Seyyid Yəhya Şamaxıdan Bakıya köçmüş, burada isə həyatının axırına kimi, yəni qırx ildən artıq yaşamış və burada Xəlvətiliyi yaymışdır. Şamaxıdan Bakıya köçməsinin səbəbi isə Sədrəddinin vəfatından sonra şeyxlik məsələsində Pirzadə ilə aralarında çıxan problem olmuşdur. Baxmayaraq ki, Sədrəddin ölmədən müridlərini toplayaraq SeyyidYəhyanı yerinə təyin etdiyini və ona itaət etmələrini istəsə də, vəfatından sonra səccadəyə Pirzadə keçmişdi. Elə buna görə də Seyyid Yəhya Şamaxıdan Bakıya köçmüşdü.

Bu dövürdə Xəlilullah Xan Şirvan hakimi idi. Yəhya Bakıya gəlincə burada Xəlilullah Xanın köməyi ilə Xəlvətiliyin ilk xanəgahını sarayda açır. Qaynaqlarda Xəlilullah Xanın ona böyük hörmət göstərdiyi xəbər verilməkdədir.³⁰⁹

Xəlilullah xan ilə aralarındakı münasibətlə əlaqədar olaraq da “Kəşful- qulub” adlı əsərini Xəlilullah Xana həsr etmişdir.

Seyyid Yəhyanın təsəvvüfə başladığı gündən həyatının sonuna qədər bütün ömrünü zöhd və mücahədə içində keçirdiyi məlumdur. O, isti yay günlərində susuz və ərzaqsız yerlərə gedər, oralarda günlərcə qalar və ibadətlə məşğul olardı. Xəlvətə girmək, təkbaşına bir yerdə qalmaq və ibadət etmək onun dəyişməz adətlərindən idi.

Seyyid Yəhya 868/1466-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir. Seyyid Yəhyanın tanınmış xəlifələrindən bəziləri bunlardır: Pir Bahaəddin Ərzincani, Dədə Ömər Ruşəni, Həbib Karamani, Pir Şükrullah, Əlaəddin Rumi, ZiyaəddinYusuf Müsküri və Seyyid Əhməd Sünnətidir.

Xəlvəti təriqəti özündən sonra xəlifələri vasitəsi ilə Anadolu, İran, Azərbaycan, Afrika və Balkanlarda çox geniş bir şəkildə yayılmışdır.

Göründüyü kimi xəlifələrinin tanınmışları Osmanlı və Bəyliklər Anadolusundan gələn şəxslərdir. Onların bir çoxu şeyxlərinin tövsiyəsi ilə yenidən Anadoluya qayıtmış və orada Xəlvətiliyi yaymışdır. Bu şeyxlər ilə onların davamçılarının yetişdirdiyi mürşidlər ordusu Xəlvətiliyi türk-İslam dünyasının ən böyük təriqətlərindən birinə çevirmişdir. Zamanla qırxdan artıq şöbə və qola ayrılan Xəlvətilik ən çox müntəsi və təkyəsi olan təsəvvüf məktəbi olaraq

³⁰⁹ Taşköprülü-zade, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed, *əş-Şəqaiqun-Numaniyyə fi Ulemai'd- dövlətil-Osmaniyyə*, Beyrut, 1975., 270; Lamii, 575

türk insanının özəlliyi ilə yoğrulmuş, Osmanlı cəmiyyətinin ictimai həyatını düzənləyərək, dövlət və millət bütünlüyü içərisində sabitlik şəraitində yaşamasına kömək etmişdir.

Seyyid Yəhya müəllifi olduğu iyirmidən artıq əsərlərində Xəlvətliğin prinsipləri və fəlsəfəsini əks etdirmişdir. Onun müridlərinə günlük olaraq oxumaları üçün “Virdüs-Səttar” adlı əsəri ərəb dili sahəsində zamanında yazılmış əsərlərin ən yaxşısı idi.

Fars dilində yazdığı əsərlərinin böyük bir hissəsi nəzm formasında olmuşdur. Məsnəvi, qəsidə və qəzəl tərzində ədəbi dəyərləri olan şeirlər yazmışdır. Seyyid Yəhyanın seirlərində sadəcə təsəvvüfi mövzular ələ alınmışdır.

Onun türk dilində yazdığı yeganə əsər “Şifa əl-Əsrar” əsəridir. Bu əsər onun ən böyük əsəridir. Əsərin dili çox sadəliyi ilə seçilməklə yanaşı həm Anadolu, həm də Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərini daşımaqla daha çox danışıq dilində yazılmışdır. Əsərdə təsəvvüf yolunda olanlar üçün mütləq elm əhli olmalarını tez-tez bildirmişdir. Həqiqi şeyx ilə yalançı şeyxlərin xüsusiyyətləri başa salınar və eyni zamanda hər hansı bir şeyxə tabe olmadan təsəvvüfdə irəli getməyin imkansız olduğunu deməkdədir. İbadətlərdəki gizli olan mənəni, zikrin növləri və hikmətləri, şeyxin və müridin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Əsərdə Quran ayələrindən, hədislərdən və bir çox sufinin sözlərindən istifadə edilmişdir.

Seyyidin öz xəlifələrində və daha sonralar Xəlvətiyyə şeyxlərində olan ən əsas xüsusiyyət, demək olar ki, hamısının elm adamları olub alim olmaları ilə seçilmələri olmuşdur. Bu da Seyyid Yəhyanın elm əhli üzərindəki təsirini göstərməkdədir. Beləliklə Seyyid

öz müridlərini elmdə yetişdirmiş, təkyəsini mədrəsəyə çevirmiş və bir çox əsər yazmışdır.

Elmin qaynağı olaraq sezgiyi qəbul edən sufilərlə bərabər ağılı da qəbul edən kəlamçıların görüşlərinə də böyük yer verməsi onun Qəzali və Sührəverdi məktəbinə mənsub, şəriət əsaslarına bağlı sufilərdən olduğunu göstərməkdədir. Onuntəsəvvüfanlayışşəriət-təriqət-mərifət-həqiqətyollarıüzərindəqurulmuşdur. İslam dininin prinsiplərindən namaz, oruc, zəkat və həc kimi ibadətlərin həyata keçirilməsi xüsusunda göstərdiyi diqqətlə bərabər ibadətlərin sadəcə şəkil olaraq tətbiq olunmasına qarşı olub onun daxili mənaları ilə birlikdə ələ alınmasını zahir- batin tarazlığını necə qurduğu cəhətindən də çox əhəmiyyətlidir.

6. Nəqşibəndilik və Yəsəvilik: Nəqşibəndi təriqətinin də öncüsü sayılan Türkünstan piri Əhməd Yəsəvinin qurduğu Yəsəvilik təriqətinin müridləri arasında azərbaycanlı sufilər vardır. XII əsrdə ümum türk dünyasında geniş yayılma imkanı tapan bu təriqətin müridləri Azərbaycanda da olmuşdur. Yəsəvilinin ilk dəfə Əfşar Baba tərəfindən gətirildiyi məlumdur. Anadoluya gedərək Bursa şəhərində yaşamış olan Əhməd Yəsəvinin xəlifələrindən Geyikli Baba azərbaycanlıdır.

Nəqşibəndilik təriqətinin təmsilçiləri Azərbaycanda XV əsrdə görünməyə başlamışdır. Bunlardan tanınmış şəxsiyyətlər: Nemətullah Naxçıvani, Hacı Nəcməddin Bərqəf, Əbu Səib ibn Sünullah, Əziz Mahmud Urməvidir.

Xacə Məhəmməd Parsanın tələbələrindən olan Nemətullah Naxçıvani (920/1514) Nəqşibəndilik təriqətinin Azərbaycandakı il təmsilçilərindən olmuş məhşur bir müfəssirdir. Naxçıvanda anadan olan Mövlana Nemətullah ibn Mahmud şeyx Əlvən, zamanın tanınmış alimlərindən dərs alıb, zahiri elmləri tamamladı.

dıqdan sonra təsəvvüfə bağlanmışdır. Bu sahədə də mükəmməl bilik aldıqdan sonra 904/1498 -ci ildə Naxçıvandan ayrılmış, İslam aləminin bir çox önəmli mərkəzlərini gəzmiş, bir müddət Təbrizdə qalaraq, Ömər Rövşəni ilə görüşmüşdür. Daha sonra Anadoluya getmiş Akşəhərdə məskunlaşmışdır. Taşköprülüzadənin “Şəqayiqi-nümaniyyə” adlı məşhur əsərində onun haqqında “ülumu-rəbbaniyyədə mütəbəhhir əsrari-ilahiyyə dəryalarına qərq olmuş, İlahi elmlərdə dərinləşmiş, İlahi sirlər dənizinə dalmış” -dediyi N. Naxçıvani təfsir elmində təsəvvüfi təfsirlər arasında mühüm bir yerə sahib olan “əl-Fəvatihul- ilahiyyə və məfatihul-qeybiyyə” adlı əsərin müəllifidir. O, bu təfsiri daha öncə yazılmış təfsirlərə müraciət etmədən öz biliyi əsasında yazması ilə məşhur olmuşdur. N. Naxçıvaninin bu təfsiri diqqəti o qədər cəlb etmişdir ki, XIX əsrdə İstanbul üləması aralarında pul toplayaraq, bu kitabı nəşr etdirmişdir. N. Naxçıvani Qazi Beyzavinin “Ənvarüt-tənzil” adlı təfsirinə və M. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” adlı əsərinə şərhlər yazmışdır. “Hədiqətul-ixvan” adında təsəvvüfi bir əsəri də olan N. Naxçıvani 920/1497-ci ildə Akşəhərdə vəfat etmişdir.

Xacə Məhəmməd Parsanın Azərbaycanlı müridlərindən biri də Hacı Nəcməddin Bərqəbafdır. Təbrizdə yaşamış və 912/1506-cı ildə orada vəfat etmişdir. M. Tərbiyətin bildirdiyinə görə, qəbri Keçil qəbristanlığında Şeyx Şəmsəddin Məhəmməd Təbərinin məzarının yanındadır.

Nəqşibəndilik təriqətinə mənsub Azərbaycanlı sufilərdən biri də Əbu Səid ibn Sünullahdır. 920/1514-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, 980/1572-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Şeyx Vəfa məscidinin bağçasında dəfn olunmuşdur.

Əziz Mahmud Urməvi XVII əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, Urmiyada yaşamış və daha sonra Diyarbəkərə köçüb yerləş-

miş bir Nəqşbəndi ailəsinin məşhur şeyxidir. Atası Seyid Əhməd də Nəqşi şeyxi idi. Onlar Səfəvi usuli-idarəsinin təzyiqinə görə gəlib Diyarbəkərə yerləşmişdilər. Yaxşı bir elm təhsili almış olan Əziz Mahmudun təsiri Şərqi Anadoluda geniş yayılmış, Ərzurum, İrəvan, Urfa, Təbriz və Mosul ətrafında minlərlə müridi olmuşdur. Sultan IV Murad tərəfindən Bağdad səfəri zamanı şeyxin o ətrafdakı təsirinin genişliyindən qorxaraq onu qətlə yetirmişlər. Bu nəqşibəndi şeyxlərindən üçüncü nəsil olan İbrahim Çələbi şeyxin vəfatından sonra onun yerinə keçmişdir. Əziz Mahmudun xəlifələrindən Fazil Uzun Həsən də Urmiyalı olmuşdur. O, İstanbul gedərək, burada Süleymaniyyə mədrəsəsində tədrislə məşğul olmuş, 1085/1674-cü ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycanda təsəvvüf cərəyanları XVI əsrdən sonra istər dini və siyasi təzyiqlər nəticəsində, istərsə də meydana güclü təmsilçilərin çıxmadığı üçün zəifləmişdir. Məmurilər və mollaların təzyiqləri səbəbi ilə bir çox təriqət mənsubu köç edərək, Hindistan, Anadolu, Misir, Türkünstan kimi ölkələrə getmişdilər.

Azərbaycanda Nəqşibəndiliyin ikinci mərhələsi sayılan XIX əsr eyni zamanda Azərbaycanın təsəvvüf tarixində yeni bir dövrdür. Bu dövrdə Mövlana Xəlid Bağdadinin xəlifəsi Kürdəmirli İsmail Şirvani və Abdullah Məkkinin xəlifəsi Qutqaşənli Yəhya Əfəndi ilə onların yetişdirdiyi bir çox Nəqşibəndi mürşidinin fəaliyyətləri Şimali Azərbaycandan başlayaraq bütün Qafqazda və Anadoluda böyük bir təsəvvüfi və siyasi hərəkətə təkan vermişdir.

Bu dövrü başlanan ilk şəxsiyyət 1783-cü ildə Azərbaycanın mərkəzində yer alan Şirvan xanlığına bağlı Kürdəmirdə dünyaya gələn Şeyx İsmail Siracəddin Şirvanidir. İlk təhsilini Şamaxıda Məhəmməd Nuri əfəndi adlı alimdən almışdır. İsmail Şirvani 1215/1800-cü ildə Ərzincana gedərək dövrün məşhur alimlərindən

olan Evliyazadə Əbdürrəhman Əfəndidən dərs alır. Daha sonra Tokata və oradan da Bağdada gedərək elm öyrənir.

İsmail Şirvani 1805-ci ildə Burdura gedərək orada bir il fiqh dərsi alır. Bundan sonra öz məmləkəti olan Şirvana qayıdaraq orada yeddi il elm öyrədir. İsmail Şirvani 1813-cü ildə həccə gedir. Məkkə, Mədinə və Qüdsü ziyarət etdikdən sonra İstanbula gedir.

İsmail Şirvani elm öyrənmək üçün bu səy və səyahətlərindən sonra özünü mənəvi sahədə yetişdirəcək bir mürsidi-kamil axtararaq bağlanmaq istəyir. Belə bir mürsid tapmaq arzusu ilə Hindistana getməyi və o dövrün məşhur vəlilərindən Abdullah əd-Dəhləviyə tələbə olmağa qərar verir. Bir neçə ay İstanbulda qalan İsmail Şirvani Hindistana getmək üçün yola düşür və Bəsrəyə qədər gəlir. Bu uzun səfər əsnasında aldığı mənəvi bir işarət ilə Bəsrədən geri qayıdaraq Bağdada Mövlana Xalidin yanına gəlir. Bununla da 1813-cü ildə Mövlana Xalidin müridi olan İsmail Şirvani 1817-ci ildə Şirvanda irşad etmək üçün mürsidindən yazılı icazətnamə alaraq Kürdəmirə gəlir və rus işğalçılarının təzyiqi ilə Azərbaycandan çıxarılan qədər buradakı təkyəsində fəaliyyət göstərir. Bu dövrdə Nəqşibəndilik İsmail Kürdəmiri və onun müridləri tərəfindən başda Azərbaycan olmaqla Qafqaz bölgəsinə təsir edən və rusların “müridizm” adlandırdığı cərəyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.³¹⁰ İmam Şamilin timsalında simvollaşan bu cərəyan rus işğalçılarının bölgədəki fəaliyyətinə mane olmuşdur. İsmail Şirvani 1826-cı ildə buradan hicrət edərək öncə Axısxada yerləşir. Bir müddət sonra Axısxanın da ruslar tərəfindən işğal olunması səbəbi ilə Anadoluya gedərək Osmanlı dövlətinin himayəsinə sığınmışdır. 9 il Sivasda qaldıqdan sonra 1841-ci ildə Amasyada məskunlaşmış və vəfatına qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. İsmail Şirvaninin

310 Chantal Lemercier-Quelquajay, «Şimali Qafqazda Təriqətlər», *İslam Dünyasında Təriqətlər*, trc. Osman Türer, s.75.

Azərbaycan və Dağıstanda yetişdirdiyi bir çox mühüm xəlifəsi vardır. Bunlardan Mir Həməzə Nigari, Molla Xas Məhəmməd Şirvani, Məhəmməd Yaraği, Almalılı Mahmud Əfəndi, Külüllülü H.Əhməd Əfəndi, Cəmaləddin Qazqumuki qabaqcıl şəxsiyyətlərdir.³¹¹

Təriqəti Dağıstanda ilk yayan şeyxlər Xas Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Yaraği olmuşdur. Daha sonra Qazqumuki və müridləri ilə Qafqazda geniş bir kütləyə sahib olmuşdur. Nəqşibəndiliyin Dağıstanda yayılmasında Molla Məhəmməd Yarağinin Yaraq kəndindəki mədrəsəsinin böyük rolu olmuşdur. Bütün Qafqazda hörmət qazanmış bu elm mühitinin təriqəti qəbul etməsi onun bölgədə yayılmasını asanlaşdırmış, xüsusilə də intellektual təbəqə tərəfindən sürətlə mənimsənmişdir. Nəqşibəndilik Qafqaz xalqlarının ruslara qarşı mücadilədə möhtac olduqları mənəvi enerjini və siyasi birliyi təmin etmişdir. Bu mücadiləyə rəhbərlik edən Qazi Məhəmməd və İmam Şamil kimi şəxsiyyətlər azadlıq uğrunda mübarizələrini təsəvvüfün gücündən istifadə edərək rusların yüksək hərbi güc və texnologiyasına qarşı uzun müddət müvəffəqiyyətlə davam etdirmişlər.³¹² Şimali Qafqazdakı bəzi qəbilələrin İslam dinini qəbul etməsi, xüsusilə çərkəzlərin və abxazların müsəlmanlaşması bu dövrdəki alim Nəqşibəndi mürsidlərin fəaliyyəti nəticəsində olmuşdur.³¹³ İsmail Şirvaninin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən davamçılarından bəziləri bunlardır: Külüllü Hacı Əhməd Əfəndi, Kürdəmirli Hacı Mahmud Baba, Almalı Mahmud Əfəndi, Şeyx Əhməd Əfəndi Talalı, Hacı Əhməd Qiyasi Əfəndi, Şəkili Şeyx Nurullah Əfəndi.

Qarabağ bölgəsindəki fəaliyyətləri ilə diqqət çəkən İsmail Şirvaninin xəlifəsi Mir Həməzə Nigari 1805-ci ildə Qarabağ xanlığına

311 M. Mehemed Celil(Rıhtım)-F.Halilli, Bakû, 2003.

312 A.g.e.

313 Chantal Lemerrier-Quelquajay, «Şimali Qafqazda Təriqətlər», s.76.

bağlı Bərgüşad mahalının Cicimli kəndində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Şəkiddə almış, buradan hicrət edərək Sivasa İsmail Əfəndinin yanına gəlmişdir. Burada elmi və təsəvvüfi təhsilini tamamlayaraq Qarabağa qayıtmış, rüslara qarşı üsyan hazırladığı ortaya çıxmış və yaxalanmamaq üçün qaçaraq İrandan Ərzuruma getmişdir. Şeyxi İsmail Şirvanidən sonra Amasya və ətraf bölgələrdə irşad vəzifəsinə davam etmişdir. Nigari həmçinin şərq Anadoluada, Azərbaycanın Qarabağ və şimal qərb bölgələrində bir çox mürid yetişdirərək buralara öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə Azərbaycanın Qazax bölgəsi, Aslanbəyli kəndindəki xəlifəsi Hacı Mahmud Əfəndinin səyləri nəticəsində Borçalı, Qarabağ və Qazax bölgəsindən minlərlə müridi olmuşdur. Bunların bir çoxu köç edərək Amasya və ətrafında məskunlaşmışlar. Eyni zamanda diyan şairi olan Həməzə Əfəndinin aşiqanə coşğun şeirlərinin yer aldığı türkcə və farsca divanları vardır. Sovet rejiminin təzyiqlərinə baxmayaraq Nigarinin bölgədəki nüfuzu davam etmişdir.

Nigarinin Nəqşibəndiliyi özünəxas xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu kimi bəzi özəlliklərinə görə bölgədəki mollalar və mədrəsə əhli tərəfindən xoş qarşılanmamışdır. Dərsədətə yazılan bir şikayət məktubuna görə Harputa sürgün edilmişdir. 1886-cı ildə orada vəfat etmiş və vəsiyyətinə əsasən cənazəsi Amasyaya aparılaraq orada dəfn olunmuşdur.³¹⁴ Xəlifəsi Hacı Mahmud Əfəndinin səyi nəticəsində Azərbaycandakı müridlərdən toplanan yardımlarla qəbrinin üstünə türbə, yanında da məscid (Şirvanlı məscidi) tikilmişdir.

Xalid Bağdadinin Şimali Qafqazda fəaliyyət göstərən digər xəlifəsi Məhəmməd əl-Mehdi Dağıstani olmuşdur.³¹⁵

314 Fəhreddin Akabali, Hüməy-ı Arş, s. 370-394

315 Fatsa Mehmet, Təsəvvüfdə Məkki qolu, İst. 2000. s.73.

Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər bir nəqşi şeyxi Abdullah Məkkinin xəlifəsi Qutqaşenli Şeyx Yəhya Dağıstanidir. Son Qəbələ əmiri Hacı Nəsrullah Sultanın oğlu və tanınmış yazıçı İsmail bəy Qutqaşınlının böyük qardaşı olan Yəhya Əfəndi İsmail Şirvanidən dərs almış sonra Məkkədə Abdullah Məkkidən icazət alaraq Azərbaycana gəlmişdir. Bu bölgədəki fəaliyyətləri nəticəsində o da İsmail Əfəndi kimi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Osmanlı dövlətinin dəvəti ilə əvvəlcə Çoruma, sonra da İstanbula gedərək bir müddət buralarda yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra Məkkəyə köçərək vəfatına qədər burada yaşamışdır.³¹⁶ *Məqsədut-Talibin* və *Hüsnü-Xulq* adlı iki əsəri vardır.

Nəqşibəndiliyin Məkki qolu Anadoluda Yəhya Dağıstaninin xəlifəsi Mustafa Çorumi vasitəsi ilə Darəndəli Xülusi Əfəndiyə çatmış və onun Darəndədə Somuncu Baba dərgahındakı fəaliyyətləri ilə bu günümüzə çatmışdır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu dövrdə ateizmin rəsmi ideologiya halına gəlməsi bütün dini fəaliyyətlərin yasaqlanmasına gətirib çıxarmışdır. 1930-cu illərdə həyata keçirilən repressiyalarda otuz mindən çox Azərbaycanlı dinxadimivə ziyalı məhvedilmişdir. Bunlar arasında Nəqşibəndiliyə mənsub olanlar mühüm yer tuturdu.

7. Hürufilik: Hərflərin texniki tərəfləri ilə bağlı görüşləri inkişaf etdirməklə hürufiliyi bir fəlsəfi-dini fikir sistemi olaraq quran şəxs azərbaycanlı Şəhabəddin Fəzlullah Astarabadi Nəimidir. (1339-1394). Fəzlullah çox gənc yaşda ilahiyat elmləri ilə maraqlanmağa başlamış, on səkkiz yaşında olarkən təsəvvüfə yönələrək həccə getmişdir. Qayıdanda Xarəzmə gəlmiş və bir müddət burada qaldıqdan sonra Təbrizə getmişdir. Burada ətrafına topladığı insan-

³¹⁶ Yəhya Dağıstaninin *Məqsədut-Talibin* adlı əlyazmasında yer alan mövzulardan.

larla etdiyi dini söhbətlər sayəsində böyük ehtiram qazanmışdır. 1386-cı ildə öz təlimini Təbrizdə elan etmiş, daha sonra İsfahanda bu fikri sistemi yaymağa başlamışdır. Uzun müddət bir mağarada inzivaya çəkildikdən sonra Fəzlullah özünün Mehdi olduğunu irəli sürmüşdür. Ətrafındakı yeddi inanmış xəlifəsi və daha sonra çoxsaylı müridləri ilə yeniinancın təbliğinə başlamışdır. Qısamüddətdə müxtəlif təmələlərdən olan insanlar bu yeni axının ətrafında toplanmağa başlamışlar.

Yeni sistemin yayılması hakim ətrafda narahatlıq yaradır. Əmir Teymurun oğlu Miranşahın əmri ilə Fəzlullah həbs edilmiş, 1394-cü ildə Naxçıvanda Əlincə qalasında öldürülmüşdür.

Hürufi nümayəndələrindən Əhməd Lorun 1427-ci ildə Şahruxa qarşı bir sui-qəsd cəhdindən sonra müridlərindən bir qismi yaxalanıb edam olunmuş, 1467-ci ildə isə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşaha qarşı Fəzlullahın qızının rəhbərliyi ilə başlayan bir qiyam amansızlıqla yatırılmış və üsyanın rəhbəri beş yüzə qədər tərəfdarla edam edilmişdir. Bu hadisələrə görə hürufiliyə bağlı insanlar dağılsalar da görüş və inanclarını tamamilə itirmədilər.³¹⁷

Anadoluda Mir Şərif və xüsusilə böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi tərəfindən yayılmışdır. İmadəddin Nəsimi XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən nüfuzlu şairidir. O eyni zamanda bu dövrdə Azərbaycan, İran, İraq və Anadoluda yayılan hürufilik təriqətinin də qüdrətli şairidir. İmadəddin Nəsimi Hürufiliyin zəif tərəflərini almamış, vəcdli və həyəcanlı şeirləri ilə hürufiliyin yayılmasında təsiri olmuşdur.³¹⁸

Azərbaycan təsəvvuf məktəbləri kimi qeyd etdiyimiz bu təriqətlərin xaricində bir çox müstəqil sufilər də vardır. Bunlar

317 Gölpinarlı A., *Hürufilik mətnləri kataloqu*, Ank.: TTK, 1989, s. 160

318 Banarlı N. S., *Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi*, c. I-II, İst. 1998

müəyyən bir təriqətə bağlılığı bilinməyən sufilərdir. Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi bunlardandır. Azərbaycanda bundan başqa bir çox təriqət təmsilçiləri də olmuşdur. Məsələn, Qələndərlik, Bektaşilik, Mövləvilik, Nemətullahilik, Qadirilik, Məlamilik və başqaları. XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş Övliya Çələbi bu ərazidə bir çox sufi və təkyə haqqında məlumat vermişdir. Şeyx İbrahim Şirvani, Mərzədəki Diri Baba, Şeyx Rıza Sultan, Əfşar Baba ziyarəti.³¹⁹ M. Tərbiyət də "Danişməndani- Azərbaycan" adlı əsərində 100-ə qədər sufi haqqında məlumat vermişdir.³²⁰

C. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏSƏVVÜF

Təsəvvüf ədəbiyyatına aid əsərləri dörd qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Təsəvvüf düşüncəsi ilə yazılmış təkyə şeirləri: İlahilər, nəfəslər, nitqlər, dövriyyələr;
2. Təsəvvüfi təriqətlərin əsasları və ədəb-ərkanından bəhs edən tədris əsərləri;
3. Övliya təzkirələri, təbəqat və mənaqib kitabları;
4. Təsəvvüfi terminləri açıqlayan əsərlər.³²¹

Təsəvvüf cərəyanı İraqdan İrana, oradan Xorasan, Türkünstan, Azərbaycana yayılmış, İranda xüsusilə, ədəbiyyatda çox təsirli olmuşdur. Hakim Sənai, Fəridəddin Əttar kimi sufi şairlərdən başlayaraq, Molla Cami kimi klassik dövr fars ədəbiyyatını son böyük şairinə qədər bir çox şairlər təsəvvüfün təsirində qalmış, onu bəsləyib böyütmüşlər.

319 Evliya Ç., *Səyahətnamə*, c. I-X, İst.: Üçdal, 1985

320 Tərbiyət M., *Danişməndani-Azərbaycan*, Bakı: Azərbaycan, Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s. 434

321 Bax: Levent A. S., *Türk ədəbiyyatı tarixi*.

Azərbaycan Şərq İslam mədəniyyətinə elm, fəlsəfə, ədəbiyyat, sənət və bir çox sahələrdə dəyərli töhfələr vermişdir. Bunlardan biri də heç şübhəsiz, təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında Babakuhi Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Qasimi Ənvar, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasım Nəbati, Həməzə Nigari kimi sufi şairlər təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində ölməz əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycan sufiləri arasında ilk dəfə divan yazan sufi Babakuhi Bakuvidir (v.1051). Onun ərəb dilində ədəbi əsərləri ilə bərabər ona aid edilən bir divan da vardır. Təsəvvüf mövzulu şeirlərin toplandığı bu divan fars dilində yazılmış 259 qəzəldən ibarətdir. Divanın adı da “Babakuhi” kimi verilmişdir.

Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının nəzm sahəsində bir çox görkəmli şəxsiyyət yetişmişdir. Bunlardan biri XII əsrin dahi şairi və mütəfəkkir sufisi Nizami Gəncəvidir (1141-1209). Nizami şeyx olub, Əxi Fərəc Zəncaninin mürididir. Ömrünün axırlarında batini saflaşdırma ilə məşğul olmuşdur. Onun “Xəmsə” adlı məşhur beş mənzum əsərindən başqa 20000 beytlik divanı vardır. Əsərlərində çoxlu sufi fikir və rəmzləri işlətmişdir.

Mahmud Şəbüstəri (v.1320) Şəbüstərdə anadan olmuş və orada 37 yaşında vəfat etmişdir. Onun bir neçə əsəri vardır. Bunların içərisində ən məşhuru “Gülşəni-raz” adlı əsəridir. Fars dilinin semantik imkanlarını ustalıqla nümayiş etdirən bu əsər Əmir Hüseynin suallarına cavab olaraq yazılmışdır. Əsərdəki hissilik və məcazilik, ənənəvi şərq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq metaforik-alleqorik bir lüğət təqdim edir. M. Şəbüstəri varlıq məsələləri, təsəvvüf iyerarxiyası, eşq, qadın, mənlik, ruh, metafizika aləmi və s.-ə dair mövzuları məcazi dillə yazır. “Gülşəni-raz”

çox bəyənilmiş və əsrlərlə oxunmuşdur. Onun 40-a yaxın şərhi vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatının azəri türkcəsi ilə yazan ilk nümayəndələrindən İzzəddin Həsənoğlu da tanınmış sufi şeyxidir.

Haqqında başqa yerlərdə məlumat verdiyimiz divanları əsirlərlə zövqlə oxunan Dədə Ömər Rövşəni və İbrahim Gülşəni, Seyid Yəhyanın ədəbi və təsəvvüfi sahədəki ən mühüm davamçılarıdır.

OXU MƏTNİ

Seyid Yəhya Bakuvi belə demişdir:

“Mənəviyyatlarını yüksəltmək üçün abidlərin dəstəmaz almadan öncə beş şeydən təmizlənmələri gərəkdir” hökmünə istinadən:

- *Birinci, qəlbin hiylə, aldatma, qürur, həsəd, qəzəb və ədavətdən təmizlənməsi vacibdir. Quranda deyilir: “Və paltarını təmizlə”³²², Buradakı təmizlik qəlbin təmizliyidir.*

- *İkincisi, dilin boş, qeybət, yalan, boş söz, iftira və yalançı şahidlikdən təmizlənməsidir. Quranda deyilir: “Bir-birinizdən qeybət etməyin”³²³.*

- *Üçüncüsü, mədəni haram və şübhəli şeylərdən təmizləməkdir. Quranda deyilir: “Ey iman edənlər! Sizə verdiyim nemətlərin halal və təmiz olanlarından yeyin.”³²⁴*

- *Dördüncüsü, bədəni haram paltardan təmizləməkdir. Quranda deyilir: “Lakin təqva paltarı yoxdurmu? Məhz o hamısından daha xeyirlidir.”³²⁵*

322 Müddəsir, 4

323 Hucurat, 12

324 Bəqərə, 172

325 Əraf, 26

- Beşincisi, zahiri təmizlikdir. Quranda deyilir: **“Ey iman edənlər! Namaza qalxacağınız vaxt üzünüzü yuyun.”**³²⁶

“Təharəti Əli kimi alsan, könlünü qürur, həsəd və inkarçılıqdan təmizləsən, dilini qeybət və böhtandan, bədənini haram loğmadan və paltarını haramdan pak etsən, ondan sonra zahiri təharətə layiq olarsan.”

“Qüslə gəlincə, (mürid gərək) əvvəlcə şəriətin şərtinə uyğun dəstəmaz ala, ondan sənra qüsl edə, o yerdən gedib ayrı yerdə ayaqlarını yuya, ondan sonra paltarını geyə - şəriətdə qüsl tam olaraq budur. Amma mərifət əhli olanlar deyirlər ki, dörd əzanı dörd cür su ilə yumayanadək əslində qüsl tamam olmaz. Üzünü həya suyu ilə, dilini üzrxahlıq “əstəğfürullah” suyu ilə, nəfsini xidmət suyu və qəlbini də nədamət suyu ilə yu! Ta ki, dostluq və həm-söhbətlik üçün təmiz və saleh olasan.

*Namaz; “Gündüzün iki tərəfində (yəni səhər, günorta, axşamüstü) və gecənin gündüzə yaxın saatlarında (gecə) namazı tamamilə doğru qıl. Şübhəsiz ki, (beş vaxt namaz kimi) yaxşı əməllər, kiçik günahları yuyur”*³²⁷

“Şəriət namazı vaxtlara bağlıdır gündüz və gecə vaxtı beş vaxt olaraq qılır. Adətə görə, bu namaz özünü gözə soxmadan məsciddə camaatla qılınmalıdır. İmama uyğun şəkildə qıbləyə dönməli, duyğuları tərək etməli, beləcə namazı icra etməli... Təriqət namazının zamanı sonsuzdur - ömür boyu davam edir. Onun məscidi qəlbdir. Camaata gəlincə, iç aləmin dili ilə tövhid “Lə ilhə illəllah” adlarını oxumağa davam edən batini qüvvələrdir, imamı isə qəlbədə olan şövqdür. Qıbləsi Həzrət-əhədiyyət və samədaniyyət camalıdır. Əsil həqiqi qəlb bu namazı qıla biləndir. Belə olan qəlb və ruh namazla məşğuldur. Qəlb nə ölür, nə də yatır. Yuxu və ayıq olarkən belə o vəzifəsinə davam edir, qəlb namazı onun həyatı ilə olur. Orada nə səs, nə qıyam, nə oturmaq var”.

326 Məidə, 6

327 Hud, 114

Namazın şərtləri:

“- *Niyyət; zahir əhlinə görə, bir işə başlamaqdır. Çünki niyyətsiz olan heç bir əməl qəbul edilmir. Çünki niyyət əsildir, əməl isə təfərrüatdır. Fəqr əhlinə görə isə, niyyət üzü dostun üzünə çevirmək, camalüllaha yönəlmək və vüslət hasil olanadək öz başını bütün bəşəri müamilələrdən boşaltmaqdır.*

- *Sətri övrət; zahir əhlinə görə, bədənini namaz və insanların gözü üçün təmiz paltarla örtməkdir. Fəqlərə görə isə, başını Haqq-təalanm tövfiq örtüyü ilə örtməli (yəni ondan kömək gözləməli), ta ki təbii varlıq işlərindən aşkara çıxmasın və görünər günahkar olmasın, itaətdə batil hasil olmasın.*

- *Vaxt; zahir əhlinə görə, namaz vaxtını axtarmaq deməkdir. Ta ki namaz vaxtında qılınsın və saqit (düşmüş) olmasın. Fəqlərə görə isə, vaxt Haqqın camal təcəllilərini yenə Haqqın mərhəməti ilə axtarmaq deməkdir. O zamana qədər ki, o təcəlli sənə bütün varlıqlardan səadət gətirsin və gerçək vaxti sənə hasil etsin.*

- *Məkan; zahir əhlinə görə, heç bir natəmizliyin zahir olmadığı təmiz bir yerdir. Elə bir yer ki, orada namaz qılmaq, oturmaq və ibadətdə olmaq doğru olsun. Füqərə əhlinə görə isə, təmiz məkan, təmizliyi axtarmaq, öz başını Haqqdan bilmək, Haqqı görməyi gözləmək və bundan başqa zehmindən heç bir şeyi keçirməməkdir. Belə ki, onda təmiz məkan hasil olmuş olsun və həqiqi namaz belə bir yerdə doğru olsun. Bu namazın qibləsi dostun üzü olur.*

- *Qiblə; zahir əhlinə görə, üzü Məkkəyə doğru çevirmək və birinci cərgəni seçməkdir. Fəqirlərə görə, qibləyə qarşı dönmə xəlqdən Haqq üçün olmalıdır ki, namaz könül rahatlığı ilə qəbul olunsun.*

- *Qiyam; zahir əhlinə görə, ayaqüstə durmağa deyilir. Fəqirlərə görə isə, bu, Haqqda qeyb olmaqdır ki, heç bir riya və qeyri-səmimiyyət (özünü*

nümayiş etdirmə) onun zəhnindən keçməsin, o, übuddiyyətə (qulluq) doğru yönəlsin və düşüncəsi Haqq ilə məşğul olsun.

- *Təkbirətül-ehram* (başlangıç təkbiri); zahir əhlinə görə, "Allahu əkbər" deməkdir. Allahın "əlif"indən Əkbərin "ra"sına qədər hazır əlmaq, danışmaq, yemək və su içməkdən kəsilməkdir. Bunlardan məqsəd namazın düzgün olmasıdır. Fəqirlərə görə, təkbirətül-ehram vaxtında dünyadan və onun içindəkilərdən (üz çevirərək) "Allahü əkbər" deməkdir. Belə ki, dünyanın və onun içindəkilərin dalınca düşmədikcə və haqdan başqasından ayrılmadıqca təkbirətül-ehram həqiqəti hasil olmaz.

- *Qiraət*; bəzi zahir əhlinə görə, "Fatihə"-*"Həmd"* surəsidir ki, namaz "Fatihə"siz doğru deyildir. Fəqirlərə görə isə, Həbib müşahidə halında zikr etmək, mükaşəfədə, sənada (Allaha dua etmək) olmaq, muayinədə ucaltmaqdır. Beləliklə, *Fatihətül-kitabı* qavramış olasan və onun özəlliklərinə yiyələnəsən.

- *Rüku*; zahir əhlinə görə, namazda əyilməyə və o halda durmağa deyilir. Fəqirlərə görə isə rüku təvazönün Onun üçün olması deməkdir. Çünki sənin təvazön Haqq üçün olmalıdır. Rükuda heç bir şey ağılına gəlməməlidir ki, rükunun həqiqətini və təvazönü qavramış olasan.

- *Səcdə*; zahir əhlinə görə, başını yerə qoymaq və orada durmaqdır. Fəqirlərə görə isə, səcdə onda səcdə ediləndən başqa bir şeyin qalmamasıdır. Öz mənliyindən elə ayrılmalısan ki, dostdan başqa heç bir şey qalmasın. Beləliklə, sücudun həqiqətini qavrayasan və "*Səcdə et və yaxınlaş*"in mənasını anlayan və rahatlıq tapan biri olasan.

- *Salavat*; zahir əhlinə görə, Rəsulüllaha (s.a.s) və onun övladlarına dua etməkdir. Fəqr əhlinə görə isə, Rəsulullahın hörmətinin ucalığını qavramaqdır. Həzrəti-risalətə (s.a.s.) bağışlanmış olan o təzim və hörməti qavramış oldun mu, hörmət və qürbət genişliyində oturub, bir ləzzət tapmış olursan.

- Salam və niyyət; zahir əhlinə görə namazdan çıxmaq və girməkdir. Fəqr və batın əhlinə görə isə, dünya və içindəkilərdən, axirət və içindəkilərdən salim olmaqdır. Dünyadan çıxmaq, maddi həvəs və bağlılıqlardan və onda olan şeylərdən azad olmaq deməkdir. Axirət və içindəkilərdən və onda olanlardan çıxmaq isə orada yer alan təamları yeməkdən, qəsrlərdə yaşamaqdan, cənnət, huri, şərab, süd, bal, müxtəlif meyvələr istəyindən kənara çıxmaq və nefy (yoxluq) məqamından çıxıb, isbat (varlıq) məqamına vasil olub, onda yerləşmək deməkdir. Şahlıq camalının aynası olan könlü qəflət tozlarından təmizləmək və fuadı bütün maddi bağlılıqlardan qurtarmaqdır ki, salam genişliyində yerləşəsən.”³²⁸

328 Dr. Mehmet Rıhtım, *Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvetilik*, Bakı 2005, s. 144-

BEŞİNCİ FƏSİL
TƏSƏVVÜF QURUMLARI

TƏSƏVVÜF QURUMLARI

Təsəvvüf bir elm olmaqla yanaşı insanın mənəvi təlim və tərbiyəsilə də məşğul olduğu üçün, həm fərdi, həm də ictimai həyatımızda dərin izlər buraxan müəssisələr inşa etmişdir. Təsəvvüfün inşa edib inkişaf etdirdiyi müəssisələr iki qrupa ayrılır:

A. Təsəvvüfin tədris edildiyi qurumlar: Təriqətlər,

B. Təsəvvüfi ictimai qurumlar: Təkyələr,

A. TƏRİQƏTLƏR

Təsəvvüfün, zöhd və təsəvvüf dövründən sonra təriqət dövrünü yaşadığı və XII əsrdən sonra bəzi təriqətlərin İslam ölkələrinin müxtəlif yerlərində inşa edildiyi haqqında daha əvvəllər bəhs etmişdik. Lüğətdə “gediləcək yol, təqib ediləcək forma, hal və vəziyyət” kimi mənalar ifadə edən “təriq” və “təriqət” məfhumu, insanların mənəvi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün inşa edilən mənəvi bir yol deməkdir. Təriqət, əvvəllər axirəti əldə etmək, dünyadan uzaqlaşmaq, ruhi qüvvələri tərbiyə etmək, nəfs və təbiətə aid gücləri kontrol etmək üçün təqib edilən yol mənasına gəlirdi. Daha sonra isə təriqətlər, bir təkyə və zaviyə ətrafında “şeyx” adı verilən mənəvi bir rəhbərin nəzarətində, ruhunu tərbiyə etdirən insanların tabe olduqları əxlaqi, ictimai müəssisə olaraq formalaşdı. Təriqətlərin qayəsi, insan ruhunu tərbiyə etmək, insanları dünyanın mənfi xüsusiyyətlərindən xilas edərək daxili aləmə yönləndirmək, əsil həqiqətə çatdırmaqdır.

Ümumi olaraq təriqətlər üç qrupda incələnir: Əxyar, əbrar və şuttar.

a. Əxyar təriqi: Əməl və ibadətə düşkün insanların tutduğu yoldur. Bu yolun təqibçiləri ümumiyyətlə Haqqa nafilə ibadətlərlə yaxınlaşacaqlarına ümüd edirlər.

b. Əbrar təriqi: Təsfiyə və mücahidə təriqi olub, xalqa və Haqqa qarşı sadıq olanların yoludur. Könül saflığını əldə etmək üçün mücahidəni əsas hesab edirlər.

c. Şuttar təriqi: Eşq və məhəbbət əhlinin yoludur. Bu yola eşq, vəcd və coşqu ilə girərlər. Eşq ilə ülfəti olmayanlar bu təriqə girə bilməz.

İslamın ilk dövrlərində, təsəvvüf elmi də digər elmlər (təfsir, hədis, fiqh və s.) kimi müstəqil bir elm olmayaraq Quran və Hədisin içində idi. İslamın qısa bir müddət ərzində geniş bir əraziyə yayılması, bu dinə iman gətirdiyi halda keçmiş səhv düşüncələrdən xilas ola bilməməsi, müxtəlif fəlsəfi düşüncələrin münafişə mənbəyinə çevrilməsi kimi səbəblər fikirləri və ruhu daraldan insanları bu düşüncələrdən xilas olmaq üçün zahidanə bir həyat tərzi yaşamağa sövq etdi. Məhz bu dövrlərdə xalq, sağlam əqidəsini mühafizə edən bəzi İslam böyüklərinin ətrafında toplanmağa başladı və nəticədə bu insanlar təriqət adıyla yad edilməyə başlandı.

Bu mənada ilk təşkilatlı təriqətlər, Əbdülqadir Geylani (v.261/1166) və Əhməd Rifai (v.575/1179) tərəfindən yaradılmışdır.

Təriqətin məzhəbdən fərqi, təriqətin təsəvvüfi, məzhəbin isə fiqhi və etiqadi olmasıdır. Təriqət mənsubları ayrıca bir məzhəbə də mənsubdurlar. Belə ki, sünni təriqətlər, sünni məzhəblərə bağlıdır.

Təriqətlərin medyana çıxması və inkişaf etməsi, mənəvi və ictimai olmaq üzrə iki əsas amildən ibarətdir. Bu amillərdən mənəvi olanı, İslam dininin təməlidir. Quran və sünnənin tərkib hissəsi olan; əshab və digər zahidlərin həyatlarında gö- rünən zöhdü, ruhi və mənəvi təşəbbüsdür. İctimai amil isə, təsəvvüf və ruhi həyat tərzinin insanlara təsir etməsi və mənsubiyyətindən asılı olmaya- raq hər bir insan təbəqəsinin bu həyat tərzinə meyl etməyə başla- masıdır.

Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s.) kəsintisiz bir silsilə ilə bağlı olan bir şeyxə tabe olan insana, şeyxi “mənəvi-himmət” verir. Şeyxə tabe olan şəxsə, camaat olmağın mənəvi və psixoloji təsiri öz reaksi- yasını göstərir. “*Mömin möminin aynasıdır*” hədisi şərifinə əsasən, təriqət üzvlərinin gözəl xüsusiyyətləri bir-birinə təsir edərək mənəvi bir hal meydana gəlir.

Təriqət və təkyə tədrisində, mənəvi təsiri artırmaq məqsədilə, şeyx və ixvan- dan meydana gələn təriqət topluluğu, ailə fərdləri kimi qiymətləndirilir. Şeyx, müridlərinin atası məqamındadır. Müridlər də, özlərini mənəvi atanın övladı olan qardaşlar olaraq görürlər. Əslində bu düşüncə, ümumi mənada İslam üçün mənəvi ifadə edir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.): “*Mən sizə atanız kimiyə və si- zə öyrədirəm*”³²⁹ -deyə ifadə etdiyi kimi, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) xanımları üçün Quranda: “**Onlar, möminlərin analarıdır.**” (əl-Əhzab, 33/6) -buyurulur. Yəni İslam ümmətinin bütün fərdləri, Quranın ifadəsiylə bir-birinin qardaşıdır.³³⁰

I. SEYRİ-SÜLUK ÜSULLARINA GÖRƏ TƏRİQƏTLƏR

İnsan, Allahın camal və cəlal sifətlərinin təcəllisi olaraq yaratdı- ğı “zübdeyi-ələm” bir varlıqdır. Camal təcəllisinin əsəri ruh, cəlal

329 Əbu Davud, Təharə, 4

330 əl-Hucurat, 49/1

təcəllisinin əsəri də nəfsdir. Nəfs və ruh, insanın vücud mülkündə hökmranlıq sevdasında olan iki ayrı sultan kimidir.

Təriqətlərin məqsədi, insan bədənində ruhun hakimiyyətini təmin etmək, nəfsi ona əsir etməkdir. Bu səbəblə təriqətlər, məqsədinə çatmaq üçün bəzi əsaslardan istifadə edir. Bu əsasların fərqliliyinə görə təriqətlər ikiye bölünür:

1. Ruhani təriqətlər
2. Nəfsani təriqətlər.

1. Ruhani təriqətlər

Ruhani təriqətlərə mənsub olan şəxs: *“Onun yaradılışını tamamlayıb ona ruh üfürdüyüm zaman, anında ona səcdə edin.”*³³¹ ayəsindəki “mənfuh ruh” un üzərində olan kəsafətin ortadan qalxması üçün qəlbin təsfiyəsi ilə məşğul olur. Bunun yolu da nafilə ibadətlər, zikir, təslimiyyət, rabitə kimi mənəvi qidalarla ruhu bəsləməkdir.

Ruhani təriqətlərdə “çilə” yoxdur. Onun yerinə ruhun saflaşdırılıb “ələst bəzmi”ndəki qaydaya bağlı qalmaq üçün lazım olan çalışmalar yerinə yetirilir və bu yolla nəfs, ruhun əmrinə tabe olmuş olur.

Ruhani təriqətlərdə zikir “xafi” dir, təriqət silsiləsi də ümumiyyətlə Hz. Əbubəkr (r.ə) vasitəsilə Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s.) çatır. Bu gün bu xüsusiyyətləri özündə cəm etdirən təriqətlərin başında Nəqşibəndiyyə gəlir. Bu yolda salik, qəlb, ruh, sir, xafi, əxfa, lətaifi nəfs, lətaifül-küll, nəfy və isbat, müraqibə kimi mərtəbələrdən keçərək sülukunu tamamlayır.

³³¹ əl-Hicr, 15/29; Sad, 38/72

2. Nəfsani təriqətlər

Nəfsani təriqətlər, nəfsin aldadıcı və müvəqqəti arzuları ilə mücahidə və mücadiləni əsas olaraq ələ alır.

Nəfsani təriqətlərdə nəfs üçün yeddi pərdə əsas alındığından, bunların hər biri “əsməi hüsnadan əsməi səba”nın biriylə tərbiyə olunaraq o isimlərin mənasına uyğun hərəkətlərə öyrəşdirilir.³³²

II. TƏRİQƏTLƏRİN İCTİMAİ FUNKSİYALARI

Təriqətlər, fərdi təlim və tərbiyə tədrisi verən qurum olmaqla yanaşı, cəmiyyət həyatında da bəzi xidmətləri öz üzərinə götürmüşdür. Xüsusilə dini həyatın xalq tərəfindən yaşanması və təbliğ edilməsi, çox zaman təriqətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

İslamın yaşanması, yaşadılması və təbliğ xidməti üçün üç mühüm müəssisə vəzifələnmişdir: Ordu mücahidləri, təriqət mənsubları və elmi siniflər. Mücahidlərlə təriqət mənsubları xüsusilə bu xidmətləri öz aralarında paylaşmışlar. Bəzən mücahidlər öndən gedərək ölkə torpaqlarını İslamla şərəfləndirmiş, arxasından gələn dərvişlər, könül adamları isə mücahidlərin İslamla tanışdırdığı bölgələrin insanların qəlblərini islamlaşdırmışlar. Bəzən də təriqət mənsubu olan könül adamları öndən gedərək qəlbləri İslamla tanışdırmış, arxadan gələn ordu və mücahidlər o torpaqların İslam torpaqlarına qatılmasında fəaliyyət göstərmişlər. Elm sinifi isə həm ordu mənsublarının, həm də təkyə ərbabının tədrisində, xalqa ədalətin göstərilməsində mühüm rol oynamışlar. Bu günkü ifadə ilə şifahi tədris, təkyə və təriqət mənsublarının, yazılı tədris isə mədrəsə və elm sinfinin işi olmuşdur.

Təriqətlərin ictimai xidmət və fəaliyyətlərini maddələr halında belə xülasə etmək mümkündür:

³³² Bax: Nəfsin mərtəbələri bölümü.

1. İslam mücahidləri tərəfindən fəth edilən bölgələrin İslamlaşması və o bölgədə yaşayan xalqların könüllərini İslamla şərəfləndirmək

2. İslamın müsəlman olmayan diyarlara yayılması

3. Təriqət mənsubları, işğala məruz qalan İslam məmləkətlərində müdafiə cəbhəsi yaradaraq o bölgəni işğalçılara qarşı müdafiə etmək

4. Fəthlər zamanı dərvişlər cihadda iştirak etmişlər. Səlcuq və Osmanlı dönəmində bunun nümunələri çox görülmüşdür.

5. İslam mücahidlərinin çatmadığı uzaq ölkələrə İslamın yayılmasını təmin etmişlər. Belə ki, Hindistan və bəzi ölkələrdə İslamın yayılması Kübrəvi, Çiştî və Nəqşibənd dərvişləri vasitəsilə, Afrika ortalarında İslamiyyətin yayılması Ticaniyyə və Qadiriyyə dərvişləri vasitəsilə, Sibir və rus tatarlarının islamlaşması isə Yəsəvi dərvişləri sayəsində olmuşdur.

6. Təriqət mənsubları qəbilələr arasında münaqişə və müharibələrə son qoyulmasında xalqa köməklik etmiş, bölünmə və parçalanmanın qabağını alacaq xidmətlər göstərmişlər. Belə ki, XIX əsrdə Cəzayirdə, təriqətlərin fəaliyyətləri nəticəsində qəbilələr arasındakı münaqişələrə son qoyulmuşdur.

III. ƏSAS BÖYÜK TƏRİQƏTLƏR

Təriqətlər incələnmərkən onların zikr şəkilləri (xəfi və cəhri, qiyami və qüudi) inanc və düşüncə sistemləri (haqq-batıl, əhli-sünnə, əhli-bidət) nəzərə alınaraq tədqiq edilmişdir. Təriqətlərin şöbələriylə bərabər sayını tam olaraq ifadə etmək olduqca çətindir. Çünki ümumiyyətlə ya qurucusunun adı ilə, ya da ehtiva etdiyi bəzi prinsipləriylə qeyd edilən təriqətlər çox zaman eyni, ya da bənzər adlar daşımaqdadır. İslam Ensiklopediyasının "Təriqət"

maddəsində verilən məlumatlara görə, təqribən 400-ə yaxın təriqətin varlığından bəhs edilir. Ancaq təriqətlərin on iki təsnifi məşhurdur. Biz də bu ənənəyə sadıq qalaraq İslam dünyasında ən məşhur on iki təriqətin qurucuları və xüsusiyyətləri ilə tanış olacağıq. Bu təriqətlər: Qadiriyyə, Yəsəviyyə, Rifaiyyə, Sührəverdiyyə, Şaziliyyə, Mövləviyyə, Bədəviyyə, Xəlvətiyyə, Nəqşibəndiyyə, Bayramiyyə, Dəsuqiyyə və Çiştiiyyədir.

1. QADİRİYYƏ

Əbdülqadir Geylani (v.562/1166) tərəfindən qurulmuşdur. Əbdülqadir Geylani, Xəzər dənizinin şimali qərbində Gilana bağlı Neyf kəndindəndir. Nəslinin Hz. Əli (r.a) yə dayandığı rəvayət edilir. Təhsilini dövrün elm və irfan mərkəzi olan Bağdadda almışdı. Hədis, fiqh və ədəbiyyat kimi elmlərin arxasınca Əbul-Xeyr Məhəmməd ibn Müslim əd-Dəbbas (v.525/1131) vasitəsilə təsəvvüf yoluna girdi və şeyxinin yeznəsi oldu. Bir müddət təfsir, hədis, fiqh və qiraət elmlərindən dərs dedi. Ancaq daha sonra mədrəsədəki tədris vəzifəsindən ayrılaraq inzivaya çəkildi. Rəvayətə görə, iyirmi beş il qədər Bağdad və Kərh xarabalıqlarında riyazət və inziva həyatı yaşadı. Nəhayət Əbu Səid Mübarək tərəfindən ona şeyxlik xirqəsi geyindirildi və xalqın arasına qarışaraq irşad xidmətinə başladı.

Əbdülqadir Geylani, əvvəllər Şafii məzhəbinə, daha sonra isə uyğun gördüyü Hənəbəli məzhəbinə keçdi və bu məzhəbin müdafiəçisi oldu. Onun, Hənəbəli məzhəbinə keçməsi, İbn Teymiyyə kimi təsəvvüfün əleyhinə olan bir alimin belə Əbdülqadir Geylani haqqında gözəl sözlər söyləməsinə imkan yaratmışdır. İbn Teymiyyə də Hənəbəli olduğu üçün, Əbdülqadir Geylaninin Cüneyd və Haris Muhasibi kimi şəri hökmlərə həssasiyyətlə bağlı olduğunu ifadə edir.

Möizə və xütbələri ilə diqqəti cəlb edən Əbdülqadir Geylaninin əliliyə yaxın əsəri mövcuddur. Bunlardan *“əl-Gunyə”*, *“əl-Fəthür-Rəbbani”* və *“Fütuhül-qeyb”* ən məşhurlarındandır. Türk dilinə də tərcümə edilmişdir.

Əbdülqadir Geylaninin adı ilə zikr edilən Qadiriyyə və bəzən də Geylaniyyə deyə bilinən təriqət, İslam dünyasının ən məşhur təriqətlərindən biri olmuş və İndoneziyadan tutmuş Sibirə qədər yayılmışdır. Qadirilik təriqətini Anadoluya ilk dəfə gətirən H. Bayram Vəlinin yeznəsi Əşrəfoğlu Rumidir (v.874/1470). *“Müzəkkinnüfus”* adlı əsəri və şərhləriylə Anadoluda təsəvvüfçülər tərəfindən çox sevilən Əşrəfoğlu, təriqətdə *“Piri-sani”*-deyə zikr edilir. Təriqətin Şimali Afrika və Əndülüs tərəflərinə Əbdülqadir Geylaninin oğulları tərəfindən aparıldığı və buralarda Cəlaliyyə adıyla tanındığı bildirilir.

Qadiriyyə təriqətinə daxil olmaq istəyən, digər təriqətlərdə olduğu kimi müridlə şeyxin əl-ələ tutuşaraq şeyxin müridə tövbə və istiğfar etdirməsiylə həyata keçirilir. Təriqətə girən şəxsin günlük vəzifəsi ümumiyyətlə həmdələ, səlatü-səlam, dua ilə tövhid və ləfzeyi-cəlal zikrindən ibarətdir.

Təriqətdə riyazətin xüsusi bir yeri vardır. Bu yolun davamçıları Əbdülqadir Geylaninin tərif və tövsiyə etdiyi formada *“ərbəin”* (qırx) çıxardır. Qadiriyyə təriqəti, silsilə etibariylə Hz. Əliyə (r.a) söykənən bir təriqət olduğu üçün zikri cəhridir. Təriqətin ibadət forması da *“dövrən”* tərzindədir.

Qadiriyyənin Əşrəfiyyə, Rumiyyə, Xalisiyyə, Qəribiyyə, Hilaliyyə, Yafiyyə, Əsədiyyə və Əkbəriyyə kimi qolları vardır. Təriqətin ümumi əsasları və şöbələri haqqında Haririzadənin *“Tibyanü vəsailil-həqayiq”* adlı əsərində geniş məlumat verilir.

2. YƏSƏVİYYƏ

Türk təsəvvüfçüsü Əhməd Yəsəvi (v.562/1166) tərəfindən yaradılmışdır. Əhməd Yəsəvi, Yusif Həmədaninin (v.525/1130) xəlifələrindən olub, həyatı haqqındakı məlumatlar ümumiyyətlə mənqibə şəklindədir

Əhməd Yəsəvi, Çimkənt-Sayramda doğulmuş, Buxarada elm təhsili və təriqət təlimiylə məşğul olmuş, şeyxinin vəfatından sonra da Yəsi (Türkiстан) şəhrinə gedərək ömrünün axırına qədər orda irşad xidmətini davam etdirmişdir.

Orta Asya türkləri arasında İslamiyyətin və təsəvvüf düşüncəsinin inkişaf etməsində böyük xidməti olan Yəsəvinin bizə qədər gəlib çatan ən mühüm əsəri Türkcə nəsihət şəklində, hikmət adı verilən şeirlərindən tərtib olunmuş *"Divani-hikmət"* adlı əsəridir. Şeyxi Yusif Həmədani kimi Hənəfi olan Əhməd Yəsəvinin, təriqət ilə şəriətin anladılması mövzusunda böyük xidmətləri olmuşdur. O, xəlifələrini və müridlərini Anadolu və Balkanlara göndərərək, türklərin Rum diyarında məskən salmalarını təmin etmiş, İslamiyyətin o zonalarda yayılmasına köməklik göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvinin türklər arasında ən məşhur xəlifəsi Süleyman Hakim Atadır. İlk xəlifəsi isə Mənsur Atadır. Yəsəvilik, əvvəlcə Daşkənd və Seyhun bölgəsiylə Xarəzm və Məvarəünnəhr bölgəsində, daha sonra da Qafqaz, Anadolu və Balkanlarda yayılmışdır.

Bu təriqətin silsilə baxımından Nəqşibəndi təriqəti ilə əlaqələri vardır. Çünki həm Yəsəvi, həm də daha sonra Nəqşibəndiyyə təriqətinin yaranmasına səbəb olan Əbdülxəliq Qücdüvani, Yusif Həmədaninin xəlifəsidir. Bundan əlavə Nəqşibəndiyyə təriqətinin qurucusu Məhəmməd Bahaüddin Buxarinin (v.791/1389) şeyhləri arasında bir Yəsəvi şeyxi də vardır.

Yəsəviyyə, mücahidə və riyazət əsaslı, cəhri (açıq) zikri əsas olaraq qəbul edən bir təriqətdir. Yəsəvilik, təriqət mənsublarının “Hay və Hu” səsləri ilə zikr edərək, bu təriqətin zikrinə “zikri-cəhri” adı verilməsinə səbəb olmuşdur.

Təriqətdə xəlvətin xüsusi bir yeri və əhəmiyyəti vardır. Yəsəvi təriqətində müriddə axtarılan şərtlərin arasında zəka, şeyxinin xidmətində diribaş, doğru söz- lü olmaq kimi şərtlər axtarılmışdır. Yəsəvi təriqətinin iz və təsirləri bu gün hələ də Orta Asya Türk Dövlətlərində davam etməkdədir. Yəsəvi və Yəsəvilik mövzusunda ən geniş araşdırma Prof. Dr. Fuad Köprülünün “*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*” adlı əsəridir.

3. RİFAİYYƏ

Rifaiyyə təriqəti Əhməd Rifai (v.578/1182) tərəfindən qurulmuşdur. Əhməd Rifai, seyid nəslindəndir. Təsəvvüfə dayısı Mənsur Bataihi vasitəsilə daxil olmuşdur. Ancaq onun əsil müürşidi Əli əl-Vasiti əl-Qürəşidir. Şafii məzhəbində fəqih olan Əhməd Rifai dayısının vəfatından sonra onun dərgahında bu yolda davam etmişdir. Qəbri bu gün səhra vəziyyətində olan Vasit şəhərindədir. Onun, “*Hikəmi-rifaiyyə*”, “*əl-Bürhanül-müəyyəd*”, “*əl-Məcalisüs-səniyyə*” və “*Halətü əhlil-həqiqə məallah*” kimi əsərlərinin çox hissəsi türk dilinə tərcümə edilmişdir.

Əhməd Rifainin bəzən Bətaihiyyə, bəzən Əhmədiyyə, daha çox isə Rifaiyyə deyə qeyd edilən təriqəti, Qadirilik və Yəsəvilikdən sonra qurulan ilk təriqət hesab edilir. Rifaiyyə təriqəti, Əhməd Rifaidən sonra ümumiyyətlə Yaxın Şərq, Anadolu və Balkanlarda yayılmışdır. Riyazət və mücahidə ağırlıqlı olan təriqətdə biri, digəri olmaq üzrə əxlaqın gözəlləşdirilməsi və mükəmməlləşdirilməsi üçün qırx gün müddətinə icra edilən iki növ xəlvət mövcuddur. Bu xəlvətdə təriqət mənsubu oruc tutacaq, iftarı, sahurunu müürşidin tərif

etdiyi şəkildə yerinə yetirəcəkdir. Muharrəmiyyədə salikin bütün ibadət, riyazət və davranışları, rəya və meydana çıxacaq hər şeylə şeyxinin nəzarətində olurdu. Bu xəlvət, Məhərrəm ayının yeddi günündə icra edilirdi.

Rifai təriqətinə mənsub olan insanlar, qara rəngli sarıq sarrar, səccadə üstündə oturur, ibadət və zikr mərasimlərində dəf və bendir çalarlar. Zikr və ibadət zamanında Rifailər, “bürhan” adını verdikləri şiş vurmaq, atəşə girmək və şüşə çeynəmək kimi fəvqəladə hallar izhar edərlər. Rifaiyyə təriqətinin Səyyadiyyə, Qəyyaliyyə, Nuriyyə, İzziyyə, Fənariyyə və Bürhaniyyə kimi qolları vardır.

4. SÜHRƏVERDİYYƏ

Əbu Hafsin (v.632/1234) qurduğu təriqətdir. Əbu Hafs Ömər Sührəverdi, İrənin İraqı Əcəm bölgəsindəki Zəncana bağlı Sührəverd qəsəbəsindəndir. Ancaq həyatını Bağdadda keçirmişdir. O, Bağdadda başda əmisi Əbün-Nəcib olmaq üzrə dövrün alimlərindən təfsir, hədis və Şafii fiqhini öyrəndi. Əmisindən seyrü-süluk gördü. Əbdülqadir Geylani ilə də görüşən Sührəverdi, dövrünün Abbasi Xəlifəsi ən-Nasirlidinilləhin də hörmətini qazandı. Nasir, xilafəti zamanında Əxi təşkilatlarıyla birlikdə digər diplomatik vəzifələri də Sührəverdiyə verərək onu, Anadoluya və Mavəraünnəhr bölgəsinə göndərdi. Ömər Sührəverdinin “*Əvarifül-məarif*”i və təfsirə dair də əsərləri mövcuddur.

Təriqətlərin qurulub inkişaf etdiyi dönmədə yaşayan Sührəverdi, çağdaşı Əbdülqadir Geylani kimi təriqət pirləriylə, İbn Arabi və İbnül-Fərid kimi təsəvvüf insanlarıyla görüşmüşdür. O sağlığında ikən Bağdadda “şeyxuş-şüyux” məqamını əldə etdiyi üçün, dövrün ən etibarlı şeyxlərindən idi. Bağdaddaki bütün təriqət və təkyələrin idarə edilməsi ona həvalə edilmişdi. “Bustan və Gülüs-

tan" adlı əsərləriylə məşhur olan Şeyx Sədi Şirazi onun məşhur müridlərindən idi.

Sührəverdiyə təriqəti, təriqətin banisi həyatda ikən İraq, Suriya və İranda, vəfatından sonra da Türkistan, Hindistan və Anadoluda yayıldı. Sührəverdi təriqətinin Hindistan və Pakistan tərəfində yayılmasını təmin edənlər, xəlifə Bəhaəddin Zəkəriyyə Mültani (v.661/1262); İran bölgəsində, Nəcibuddin Əli ibn Buzgüş əş-Şirazi (v.678/1279) və Kəmaləddin İsfahani (v.635/1237); Suriyada İzzüddin ibn Abdüssəlamdır (v.680/1281).

Sührəverdi təriqətinin Anadoluda ən məşhur olan qolları arasında Zeyniyyə xüsusi yer tutur. Zeyniyyə, Zeynəddin Xafinin qurduğu bir Sührəverdi təriqətinin qoludur.

5. ÇİŞTİYYƏ

Muinüddin Həsən Çiştî (v.633/1236) tərəfindən qurulmuşdur. Muinüddin Çiştî, Sicistanda anadan olmuşdur. Muinüddin, Buxara və Səmərqənd mədrəsələrində təhsil aldıqdan sonra Bəlx, Bağdad kimi şəhərlərə səyahət etdi. O şəhərlərdə dövrüntanınınmiş şeyxləri Əbdülqadir Geylani, Əbün-Nəcib Sührəverdi və Nəcməddin Kübrə ilə görüşmüşdür. Bir müddət "*Kəşful-məhcub*"un müəllifi Xucvirinin türbəsində inziva həyatı yaşamışdır. Əbu İshaq Şamiyə intisab etdikdən sonra onun yaşadığı Çişt kəndində məskunlaşdı. Uzun illər Çişt kəndində yaşadığından sonra Əcmərdə vəfat etdi (v.633/1236). Çiştiiyə Hindistan bölgəsinin ilk və ən məşhur təriqətidir. Hindistan və Pakistan bölgəsinin İslamlaşmasında olduğu kimi, orda yaşayan müsəlmanların mənəvi həyatında mühüm bir yeri vardır. Çiştiiyə təriqəti, cəhri və xafi zikir, muraqəbə, çilə və səma kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Çiştiiyənin yazılı qaynaqları söhbətlər, məktubat, təsəvvüfi əsərlər, mənəqibnamələrdən meydana gəlir.

Çiştir, xüsusi mal və mülkün insanın Allahdan uzaqlaşmağına səbəbiyyət meydana gətirəcəyini düşünərək, insana cazibədar gələ biləcək maddi şeylərə rəğbət etməzlərdi. Bu baxımdan irşadda üç şeyə diqqət edirlər: “Dəniz kimi cömərd, Günəş kimi şirin, torpaq kimi alçaq könüllü olmaq.”

Çiştî təkyələri qonaqpərvərlikdə və gəlib-gedənə xidmət etməkdə çox məşhur idilər.

Çiştiiyə Anadolu, Afrika və Avropa ölkələrinə yayılmadığı halda, Maleziya və İndoneziyaya qədər yayılmışdır.

6. ŞAZİLİYYƏ

Bu təriqət, Əbul-Həsən Şazili tərəfindən qurulmuşdur. Əbul-Həsən Əli ibn Abdullah əş-Şazili 593/1196-cı ildə Afrikada Tunusun Cəbəli Zafran bölgəsində Şazilə adı verilən yerdə anadan olmuşdur.

Seyyid nəslindən olan alimin, elmə xüsusi bir marağı olmuşdur. Hətta elmə və elmi əsərlərə olan marağına görə gözlərinin kor olduğu rəvayət edilir. Əbdüssalam ibn Məşş adında bir şeyxdən təsəvvüf və təriqət tərbiyəsi almışdır. O, 657/1258-ci ildə həccə gedərkən Misirin Hümeysira adıyla tanınan yerində vəfat etmiş və orada dəfn edilmişdir. Dövrün Məmluk Sultanı onun qəbrinin üstünə qübbə tikdirmişdir.

Şaziliyyə təriqəti, silsilə etibarilə Cüneydi olmaqla yanaşı, ruhani təlim və tərbiyəyə əhəmiyyət verən bir təriqətdir. Belə ki, Şeyx Əbül-Həsən əş-Şazili müridlərinə Allah üçün fani varlıqdan uzaq durmağı, hər saat, hər yer və hər şərtde zikri tövsiyə edər, riyazət və xəlvətdə, ibadət və cəm şəklində zikrə çox rəğbət göstərməzlərdi. Təriqət mənsublarına öz həyatlarında da təriqətin ruhunu və vəzifələrini yerinə yetirmələri xatırladılırdı.

Şaziliyyə təriqətinin ən məşhur olduğu bölgələr Cəzayir, Tunus, Fəs, Misir və bəzi Afrika ölkələridir. Bu təriqət, Türkiyəyə Osmanlı dövlətinin son zamanlarında Şeyx Zafir tərəfindən gətirilmişdir. Belə ki, Əbdülhəmid Xanın bu şəxsə bağlı olduğu rəvayət olunur. Son zamanlarda Şazili təriqətinə malik olanlar Avropada da böyük bir nüfuz qazanmışlar. Bu gün Misirdə ən çox yayılan təriqət, Şaziliyyə təriqətidir.

7. BEKTAŞİYYƏ

Bu təriqət, Hacı Bektaş Vəli (v.669/1271) tərəfindən qurulmuşdur. Hacı Bektaş, Xorasan ərənlərindəndir. Özü haqqında, Babai, ya da Yəsəvi dərvişi olduğu rəvayət edilir. Hacı Bektaş Vəli, Anadoluda Nevşəhərin yaxınlığında məskən salmışdır. Qəbri ordadır.

Ərəb dilində yazdığı *“Məqalət”* adlı əsəri onun sünni bir düşüncəyə sahib olduğunu ortaya qoymaqladır. Yeniçəri ocağının təşkil olunmasında Hacı Bektaş Vəlinin ruhaniyyəti və Bektaşiliyin mühüm bir yeri vardır. Bu baxımdan Bektaşilik, Yeniçəri təşkilatının təriqəti kimi anlaşılmış və bu təşkilatın fəaliyyətinin dayandırıldığı vaxt ərzində (1826) Bektaşi təkyələri də bağlanmışdır.

Bektaşi təriqətinin mərkəz təkyəsi Hacı Bektaşdadır. Ən məşhur olduğu yerlər isə Albaniya və Makedoniya başda olmaqla Balkan yarımadasıdır.

8. MÖVLƏVİYYƏ

Bu təriqət, Mövlana Cəlaləddin Rumi (v.672/1273) tərəfindən qurulmuşdur. Mövlana 604/1207-ci ildə Bəlx şəhərində anadan olub. Atası, *“Sultanül-üləma”* ləqəbiylə məşhur olan Bahaəddin Vələd (v.628/1231) ilə bərabər 610/1213-cü ildə Bəlxdən hicrət edərək Bağdad yolu ilə əvvəlcə Hicaza, Sonra Karamana, ardından isə Konya şəhərinə gedərək orda məskunlaşdılar. Mövlananın ilk

müəllimi onun öz atasıdır. Atasının vəfatından (638/1240) sonra onun xəlifələrindən Bürhanəddin Mühəqqiq Tirmizidən dərs aldı.

Mövlana mədrəsədə müdərris və möizə oxuyarkən 642/1244-cü ildə Konyada qarşılaşdığı Şəmsi Təbrizi vasitəsilə qəlbindəki İlahi eşq atəşi alovlanmışdı.

Atasının göstərdiyi köməklik nəticəsində Kübrəviyyə təriqətinə mənsub olan Mövlana, Şəms ilə eşq və cəzbə meyl etməyə başlamışdı. Mövlana Şəmsdən sonra Səlahəddin Zərqub ilə dost və yoldaş oldu. O, *“Məsnəvi”* adlı dahi əsərini qələmə almağına səbəb olan insanın Hüsəməddin Çələbi olduğunu söyləmişdir.

Mövlananın *“Məsnəvi”* dən başqa *“Fihi mə-fih”*, *“Divani-Kəbir”* kimi əsərləri mövcuddur. Bu əsərlər, İslam dünyasında ən çox oxunan əsərlərdəndir.

Mövləvilik, Mövlanadan sonra onun nəslindən gələn və *“Çələbi”* ünvanı verilən şeyxlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Xüsusilə *“qələm əfəndisi”* ləqəbi verilən dövlət məmurları, təhsilli və sənətdən anlayan insanlar, Mövləvi təriqətinə maraq göstərmişlər. Mövləvilik qurulub inkişaf etdiyi bu zamana qədər ən məşhur təriqətlərdən biri olma xüsusiyyətini özündə cəmləşdirir. Konyadan sonra başda İstanbul olmaqla Şam, Hələb, Qahirə, Bursa, Balkan yarımadası və Krım kimi Osmanlı ölkəsinin mühüm mərkəzlərində Mövləvi dərgahları və mənsubları hər dövrdə olmuşdur. Osmanlı padişahları da Mövləviliyə maraq göstərmişlər. Mövləvilinin mərkəzi Konyadakı Mövlana asitanəsidir. Təriqətin məşhur olduğu yerlərdə mövləvixanalar vardır. Mövləvixanalar, digər təriqətlərin təkyə və zaviyələrindən daha böyük olurdu. Bunun səbəbi təriqətdəki səma formasındakı ibadətləri üçün böyük məkanlara ehtiyac hiss etmələri idi. Mövləvi dərgahları, Məsnəvi oxunan, zikr və səma edilən tədris mərkəzlərinin olduğu qə-

dər, musiqi və hüsnixətt kimi gözəl sənətlərin də məşq edildiyi yerlərdir.

Mövləvilinin təriqətə məxsus ən əhəmiyyətli iki ibadət növü səma və çilə- dir. Səma, dayanmadan dönərək yerinə yetirilən Mövləvi ibadətidir. Mövləvi təriqətində dini ayin və səma ifa edilərkən ney və qüdümlər kimi musiqi alətlərindən istifadə edilir. Mövlana, "Məsnevi" əsərinin ilk on səkkiz bəytində insani-kamil dən kinayə olaraq bəhs etdiyi "ney" Mövləvilikdə xüsusi bir yerə və əhəmiyyətə malikdir.

Mövləvilikdə çilə 1001 gündən ibarətdir. Çilənin çıxarıldığı Mövləvi dərgahlarına asitanə adı verilirdi. Çilə ərafəsində xidmət edənlərə "çiləkeş", çiləsi- ni tamamlayanlara "çilə çıxarmış", çiləni tamamlamadan yarıda qoyanlara "çilə küskünü" deyilirdi. Çiləsini tamamlayan dərviş "dədə" ünvanını əldə edirdi.

Mövləvilik digər təriqətlərdən fərqli olaraq şöbəsi olmayan bir təriqətdir. Təriqətdə sadəcə "Vələd" və "Şəms" deyərək bilinən iki qol vardır ki, bu da tamamilə məşrəb fərqliliklərini ifadə edir. Şəms qolu eşq və cəzbə ilə doludur. Vələd qolu Mövlənin oğluna bağlıdır və daha zahidənə bir formaya malikdir.

9. BƏDƏVİYYƏ

Əhməd Bədəvi (v.675/1276) tərəfindən qurulan təriqətin adıdır. Bədəvi, Fasda anadan olmuşdur. O, bir müddət zahiri elmlərin təhsili ilə məşğul oldu. Quranı əzbərlədi. O, "qiraəti-səba"nı öyrəndi. Fiqh elminə yiyələndi. Daha sonra təsəvvüf yoluna maraqla göstərərək Əbdülqadir Geylani və Əhməd ər-Rifainin qəbirlərini ziyarət etdi. Mürşidi Bədrəddin Həsən Məğribidir. O, şeyxinə intisab etdikdən sonra həyatını Tantada keçirmişdir. Qəbri də oradadır. Ona, Məmlük padişahlarından Məlik Baybarsın böyük hörmət göstərdiyi haqqında məlumatlar vardır.

Bədəvilik və Bədəvilərin, xüsusilə Misirin dini həyatında mühüm rolu və təsiri vardır. Bədəvi dərviş və mənsuqlarının xaçlı savaqlarında iştirak etmələri xalqın onlara qarşı diqqət və maraqlarını artırmışdır. Bədəviyyə təriqəti, Misirdə Şaziliyyədən sonra ən çox yayılmış təriqətdir. Bu təriqətin, Misirdən kənarında çox da tanınma imkanı olmamışdır. İstanbuldakı Bədəvi təkyələrinin sayı bir neçədir. Bədəviləyin Misir mədəniyyətindəki yeri, bəzən Bektaşiliyin Anadolu mədəniyyətindəki yerinə oxşadılmışdır. Bədəvilik, silsilə etibarilə Hz. Əliyə dayanan bir təriqət olduğu, Bədəvinin də nuri-Məhəmməddən bəhs edən ilk təriqət piri hesab edildiyi üçün, bu təriqət ələvi bir xüsusiyyətə malikdir.

Bədəvilikdə qəlbi zikr əsas olmaqla yanaşı, zamanla cəhri zikr də əhəmiyyət kəsb etmiş, oturaraq (qüudi) və ya ayaqda (qiyami) icra edilmişdir. Bədəvi ayini zamanı dərvişlərin həyəcanı artınca, bir-birlərinə sarılaraq zikrə bu şəkildə davam etmələrinə “Bədəvi topu” deyilmişdir.

Bədəviyyənin ən məşhur şöbələri, Səlamiiyyə, Fərqaniyyə, İnbaiyyə, Münaviyyə, Sütuhiyyə və Bəyyumiyyədir.

10. DƏSUQİYYƏ

Bu təriqət Burhanəddin İbrahim ibn Əbil-Məcd Dəsuqi (v.676/1277) tərəfindən qurulmuşdur. Həyatının böyük bir qismini Misirin cənubundakı Dəsuq qəsəbəsində keçirdiyi üçün “Dəsuqi”-dəyə bilinir. O, İlk dini elmləri Dəsuqda tamamladı. Qurani əzbərlədi. Şafii fiqhinin təhsili ilə məşğul oldu.

Atası vasitəsilə Rifaiyyə, Nəcməddin İsfəhani vasitəsilə Süh-rəverdiyyə təriqətinə süluk etdi. Şaziliyyə təriqətindən də icazət aldı. Atasının vəfatına qədər təxminən iyirmi ilə yaxın xəlvətxanasında inziva həyatı yaşadı. Uzun illər hər dilə və irqə mənsub olan insanlara irşad etdi. İbrahim Dəsuqi, şəriətə olduqca möhkəm

bağlanan bir şeyx olmaqla bərabər eyni zamanda gözəl şəxsiyyətə də malik idi.

Onun təriqəti Misir, Sudan və Şimali Afrikaya qədər yayılmışdır. Yaxın Şərq, Anadolu və Balkan yarımadasında Dəsuqi təriqətinin izinə rast gəlmək mümkün deyildir. Üsul, ədəb və ərkan baxımından Rifaiyyə, Sührəverdiyyə və Şaziliyyə təriqətləri ilə bənzərliyi vardır. Dəsuqiyyəni Bədəviyyənin şöbəsi olaraq qəbul edənlər də olmuşdur.

Dəsuqiyyə təriqəti, cəhri-zikr və riyazətə əhəmiyyət verir. Şəriətə bağlı olmaq və Allah dostlarının gözəl əxlaqını mənimsəmək, təriqətin başlıca əsaslarından hesab edilir. Təriqətdə əvvəllər səmaya çox da əhəmiyyət verilmədiyi halda, daha sonralar səma və qiyam zikri əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Zikr əsnasında dərvişlər “Ya Daim” ləfzini tez-tez təkrar edirlər. Dəsuqilər ümumiyyətlə yaşıl paltar geyinirlər.

Dəsuqiyyə təriqətinin Şərnubiyyə, Aşuriyyə, Taziyyə və Süyutiyyə kimi qolları vardır. Bu təriqət, Misirdə Şaziliyyə və Bədəviyyədən sonra ən çox yayılan təriqətdir.

11. NƏQŞİBƏNDİYYƏ

Bu təriqət Məhəmməd Bəhauddin Nəqşibənd Buxari (v.791/1389) tərəfindən qurulmuşdur. “Şahı-Nəqşibənd” adıyla şöhrət qazanmışdır. O, uşaqlıq illərini təsəvvüf mühitində keçirdi. Atası “Xacəgan” yolunun böyüklərindən Xacə Məhəmməd Baba Səmmasinin (v.740/1339) müridi idi. Səmmasi onun təhsilini xəlifəsi Əmir Külalə həvalə etmişdir. Bu baxımdan Bahaəddinin söhbət və irşad şeyxi Əmir Külal, üveysi mürşidi isə Əbdülxaliq Qucdüvanidir (v.595/1199). Qucdüvaninin, Bahaəddin Nəqşibənddən daha əvvəl ölməsinə baxmayaraq, aralarında məşrəb bənzərliyi səbəbiylə, üveysi bir yaxınlıq olmuşdur. Əbdülxaliq Qucdüva-

ni də, Şahı Nəqşibənd də, xəfi zikri cəhri zikrə tərcih etmişlər. Nəqşibəndiliyin on bir əsası Əbdülxaliq Qucdüvani tərəfindən tənzim edilmişdir.

Bu əsaslar aşağıdakı kimidir:

1- *Vüqufi-zaman*: Hər an və hər halın hesabını vermək. Huzurda keçirdiyi anlara və hallara şükr etmək, ömrünün qəflətlə keçirdiyi zamanlarından tövbə etmək. Salik zamanın qiymətini dərk etməli, alıb verdiyi hər nəfəsə diqqət etməli, nəfəs alarkən də, verərkən də oyaq olmalıdır.

2- *Vüqufi-ədəd*: Zikr zamanı sayə riayət etmək; fikri yayınmaqdan qorumaq. Zikr- də sayə diqqət əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, əsil kəmiyyətə deyil keyfiyyətə diqqət etmək. Zikr zamanı sayı az olsa belə, zikr edilən zata, Allaha qarşı qəlbin hüzuruna sahib olmaqdır.

3- *Vüqufi-qəlb*: İki cür olur: a) Zikr edən şəxsin hər an Allahu bilməsi, qəlbə Allahdan başqa heç bir şeyə yer verməməsi. b) Zikr edən şəxsin zikr əsnasında qəlbinə yönəlməsi. Belə ki, hər yerdə hazır olan Allaha, necə ki, Kəbəyə dönərək əl açılırsa, zikr zamanı da qəlbə yönəlmək və ona agah olmaq, oraya Haqqın təcəllilərinin dolma- sını təmin etmək.

4- *Huş dər-dəm*: Alınan hər nəfəsdə hüzzuru qorumaq, Allahdan qafil olaraq tək bir nəfəs belə almamaq. Çünki nəfəsləri qəflətsiz almaq, qəlbi hüzzur ilə doldurar. Nəqşibəndilikdə tərəqqinin təməli nəfəs üzrədir. Nəfəs alıb verərkən və iki nəfəs arasında da qəflətdən uzaq olmaq, Allahın "Hayy" isminin təcəllisi sayılır. Nəfəsini qoru- yan insan, keçmiş və gələcək qorxulardan xilas olaraq "ibnül-vaxt" olur.

5- *Nəzər bər-qədəm*: Hər baxışda ayaq ucuna baxmaqdır. Yeriən zaman sağa və sola baxan insanın diqqəti dağılır, qəlbini boş şeylər məşğul edər. Yeriən zaman ayaq uclarına baxan şəxs, həm harama baxmaqdan, həm də boş şeylərlə məşğul olmaqdan qurtulur. Çünki qəlbın pərdələnməsi, ümumiyyətlə ətraf mühətdən və lazımsız şeylərlə maraqlanmaqdan yaranır. Göz, qəlbın casusudur. Gözün gördükləri qəlbə məşğul edir. Ayağa baxmaqda təvazu vardır, ədəb vardır, həddini bilmək vardır. Rəsulullahın (s. ə. s) sünnəsinə tabe olmaq vardır.

6- *Səfər dər-vətən*: Xalqdan Haqqa səfər etmək. Salikin pis əxlaq və bəşəri sifətlərdən uzaqlaşmış gözəl əxlaq və mələki sifətlərə; əslə vətəninə səfər etməsidir. Mürşid axtaran insanın şeyx tapmaq üçün etdiyi səfər buna daxildir.

7- *Xəlvət dər-əncümən*: Cəlvətdə xəlvət, camaat içində ancaq yalnız; xalq içində Haqq ilə bərabər- deyə tərif edilən bu əsas, “əl karda, könül Yarda”-deməkdir. Bə- dən və surət xalq ilə məşğul olarkən, qəlbın Haqq ilə məşğul olmasıdır. Bunu həyata keçirmək üçün insanın zikrə tam mənəsiylə davam etməsi lazımdır ki, insan camaat içində belə Haqqın zikrindən başqa bir şeyi hiss etməsin.

8- *Yad-kərd*: Dilin qəlb ilə bərabər zikr etməsidir. Mürəqibə mərtəbəsinə çatan salikin tövhid zikrini dil ilə etməsi deməkdir, qəlb maddi ünsürlərlə nə qədər çox məşğul olarsa bir o qədər tez paslanır. Zikr dil ilə edildiyi zaman əvvəlcə dilin, sonra qəlbın pası silinmiş olar. Salik, bu şəkildə mürəqibə halından müşahidə mərtəbəsinə yüksəlir. Mürəqibə dərəsi zamanı gözlər yumulur, dil damağa yapışdırılır və nəfəs tutulur. Nəfəs tutulmuş qəlb ilə tövhid kəlməsi söylənilir. 9-*Baz-geşt*: Zikr zamanı ağla gələn pis və ya yaxşı hər şeyin qovulması deməkdir. Xüsusilə nəfəs tutularaq həyata keçirilən “nəfy-isbat” zikrində, nəfəs buraxıldıqdan sonra: “İlahi əntə

məqsudi və rizaqə mətlubi (Allahım mənim mura- dım Sənsən, Sənin rizandır, başqa bir şey deyil) “-deməkdir.

10-Nigah-daşt: Mühafizə deməkdir. Haqqın təcəlligahı olan qəlb evini, Allahın zatına yaraşmayan şeylərdən, lazımsız xatirələrdən qorumaqdır. Bir başqa ifadə ilə insandakı xəyal gücünün öz-özünü dəf etməsidir. Bunun nə qədər çətin bir iş olduğunu söyləməyə ehtiyac belə yoxdur.

11- Yad-daşt: Dil ilə ifadə etmədən Allaha dönüş halını mühafizə etməkdir. Zikrdə mübaliğə edərək hüzur halına çatmaq və şühud məqamına yüksəlməkdir.

Şahı Nəqşibəndin təriqətində ən əsas mövzu, söhbət və rabitə idi. “Bizim yolumuz söhbətdir”- deyər ifadə etdiyi söhbət, “şeyxin qiyabında şeyxlə bərabər olmaq” şəklində xülasə ediləcək rabitə, bu yolun digər təriqətlərdən daha çox əhəmiyyət verdiyi xüsusiyyətlərdir. Nəqşibəndiyyə təriqəti, qurucusu Şahı Nəqşibənd zamanında şöhrət tapmış; Türkünstan, Anadolu və Hindistana qədər yayılaraq ən məşhur təriqət olma xüsusiyyətini əldə etmişdir. Şahı Nəqşibəndin xəlifələri; Məhəmməd Parsa (v.822/1419) və Ələddin Attar (v.802/1400) bu təriqətin Məvarəünnəhr bölgəsində yayılmasını təmin etdi. Übeydullah Əhrar zamanında təriqətin şöhrəti Anadolu və İstanbula qədər gəlib çatdı. Anadoluya Nəqşibəndiyyə təriqətini ilk olaraq gətirən şeyx Simavlı Molla Abdullah İlahidir (v.896/1491).

İmam Rəbbani (v.1034/1624) ilə bu təriqət, Hind diyarında yayılma imkanı tapdı. Bu təriqət, Abdullah Dəhləvi və onun xəlifəsi Mövlana Xalid Bağdadi (v.1242/1826) sayəsində XIX əsrdə İslam dünyasının ən çox yayılan təriqəti oldu. Xüsusilə yeniçəri təşkilatının ortadan qaldırılması və Bektaşi təkyələrinin bağlanması ərəfəsində, Bektaşi dərgahlarına Nəqşi-Xalidi şeyxlərin təyin edil-

məsi, dövlət işçiləri ilə sultanların bu təriqətə maraq göstərməsi, Xalidiliyin əhəmiyyətini artırdı. Hətta XIX əsrdən sonra Nəqşiliyin İraq, Suriya, Anadolu və Balkan yarımadasının, Xalidilik forması aldığını söyləyə bilərik.

Xalidiliyin, bu qədər maraq toplamasının səbəbi, təriqət şeyxlərinin ümumiyyətlə mədrəsə təlim və tədrisi görmələri, şəriətə möhkəm bir şəkildə bağlı olmaları idi. Təkyələrin bağlandığı illərdə İstanbulda olan təkyələrin böyük bir qisminin Nəqşi-Xalidi olması da buna sübutdur.

Nəqşibəndilikdə təriqət ayininə *“Xətmi-Xacəgan”* deyilir.

12. XƏLVƏTİYYƏ

Əbu Abdullah Siracəddin Ömər ibn Əkmələddin Xəlvəti (v.800/1397) tərəfindən qurulmuşdur. Ömər Xəlvətinin şeyxi əmisi Kərimüddin Xəlvətidir. Təriqətin piri Ömər Xəlvəti, xəlvətə böyük əhəmiyyət verdiyi üçün bu yola *“Xəlvətiyyə”* adı verilmişdir. Hətta Ömər Xəlvətinin qırx dəfə ərbəin (qırx) çıxardığı rəvayət edilir. Bu təriqətin Qafqaz və Anadoluda yayılmasına öncüllük edən şəxs, *“Piri sanî”* ləqəbinin sahibi Seyyid Yəhya Şirvanidir (v.868/1464).

Xəlvətiyyə təriqətinin İranda yaranmasına baxmayaraq, Osmanlı dönəmində İstanbul, Anadolu, Qafqaz və Balkanların çox yayılan təriqəti olmuşdur. Xəlvətiyyə təriqətinin otuzdan çox şöbəsi vardır. Təriqət Aydınlı Dədə Ömər Ruşəni (v. 892/-1487) tərəfindən qurulan Ruşəniyyə, *“Cəmali-Xəlvəti”* olaraq bilinən və Məhəmməd ibn Hamidüddin Cəmali (v.899/1494) tərəfindən qurulan Cəmaliyyə, *“İgidbaşı”* ləqəbi ilə yad edilən Əhməd Şəmsəddin (v.910/1504) tərəfindən qurulan Əhmədiyyə və Əhməd Şəmsəddin Sivasi (v.1006/1597) tərəfindən qurulan Şəmsiyyə-deyə dörd əsas yerə ayrılır.

Bu gün Misirdə Dəmirdaşyyə, Guneymiyyə, Hərəviyyə, Simnaniyyə, Əlvaniyyə və Şubraviyyə kimi qolları mövcuddur. Avropa və Amerikada bəzi Xəlvəti qollarının, xüsusilə də Cərrahiliyin fəaliyyətləri davam etməkdədir.

13. BAYRAMİYYƏ

Hacı Bayram Vəli (v.833/1429) tərəfindən qurulan Bayramiyyə təriqəti, ümumiyyətlə Xəlvətiyyə ilə Nəqşibəndiyyə təriqətlərinin prinsiplərini özündə cəmləşdirən bir təriqət olaraq qəbul edilir. Hacı Bayram Vəlinin şeyxi Hamidüddin Aksarayinin həm Səfəvi ailəsi vasitəsilə Xəlvətiyyə, həm də Şamdakı şeyxi Şadidi Rumi vasitəsilə Nəqşi təlim və tərbiyəsi gördüyü qeyd edilir. Daha qurucularının sağlığında Bayramiyyə təriqətinin əsasları tərtib edilmiş, Ankara, Bursa və Ədirnə şəhərlərinin ətrafında yayılmışdır.

Bayramiyyə təriqəti də, Xəlvətiyyə təriqətində olduğu kimi cəhri üsulla əsma zikrini mənimsəyən bir təriqətdir. Ancaq Bayramiyyənin Mələmiyyə qolunda “könül gözləmə”- deyə bilinən bir xafi zikr forması vardır.

Bayramiyyə, “cəzbə, məhəbbət və sirri-İlahi” şəklində üç təməl əsasa sahibdir. Hacı Bayram Vəlidən sonra təriqətin ən böyük şeyxi sayılan Ağşəmsəddinin əsərləri, təriqətin təməl əsaslarının qorunmasında böyük bir xidmət göstərmişdir. Çünki Bayram Vəlinin bir neçə mənzuməsi xaricində hər hansı bir əsəri günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Ağşəmsəddin və İbrahim Tənnurinin, İbn Ərəbinin fikirlərini müdafiə edən əsərləri Bayramiyyənin yolunu göstərir. Bayramiyyənin bir başqa xüsusiyyəti də bir türk tərəfindən Anadolu torpaqlarında qurulan ilk təriqət olmasıdır. Yayıldığı ərazilər də ümumiyyətlə Anadolu və Balkan yarımadasındakı Türk əraziləridir.

Bayramiyyə təriqətinin Ağşəmsəddin tərəfindən qurulan Şəmsiyyə, Dədə Ömər Sikkini tərəfindən təmsil edilən Mələmiyyə və Ağbiğ vasitəsilə Əziz Mahmud Hüdaiyyə nisbət edilən Cəlvətiyyə adlı üç qolu vardır. Əsil Bayramilik, Şəmsiyyə və onun qolu Himmətiyyə olaraq davam etmişdir. Ankaradakı mərkəz təkyədən başqa İstanbul, Bursa, Ədirnə və Balkan yarımadasında da Bayrami təkyələri saylarının az olmasına baxmayaraq vardır.

Mələmiyyə bir məşrəbin adı olmasıyla bərabər, Dədə Ömər Sikkini ilə bərabər bir təriqətin də adı olmuşdur. Bayrami mələmləri, Osmanlılar zamanında da ən çox təqibə məruz qalan təriqət mənsubları olaraq diqqət çəkməkdədir.

Cəlvətiyyə təriqəti hər nə qədər Bayramiyyənin bir şöbəsi isə də, zamanla müstəqil bir təriqət halına gəlmişdir. Cəlvətiyyənin qurucusu Əziz Mahmud Hüdaiyidir (v.1038/1628). Osmanlı zamanında yetişən ən nüfuzlu şeyxlərdən biri olan Əziz Mahmud Hüdaiyi, yaxşı bir mədrəsə təhsilinə və müdərrişlik dərəcəsinə çatdıqdan sonra təriqətə girmişdir. Otuzə yaxın əsəri və yüz minlərə çatan müridi olan Hüdaiyinin təriqəti, sağlığında və vəfatından sonra İstanbul, Bursa və Balkan yarımadasında yayılmışdır. “Tövhid zikri və mücahidə” əsasına istinad edən təriqət, elm və dövlət məmurlarının da marağını cəlb etmişdir. Bursalı İsmail Haqqı (v.1137/1725) kimi çox əsər yazan təsəvvüf müəllifləri, bu təriqətdən yetişmişdir. Təriqətin Həqqiyyə, Fənaiyyə, Səlamiiyyə və Həşimiyyə adlı qolları, İstanbulda isə otuzə qədər təkyəsi var idi.

Bunlardan başqa Mədyəniyyə, Kübrəviyyə və Sadiyyə adıyla zikr edilən müstəqil təriqətlər də mövcuddur. Bu təriqətlərdən Mədyəniyyə, Əbu Medyən Şueyb (v.590/1193) tərəfindən qurulan bir təriqətdir. Afrikanın şimalında “Şeyxul-məğrib” ləqəbiylə

məşhur olan Əbu Medyən, Şərqi şeyxi “Şeyxul-məşriq” ləqəbiylə bilinən Əbdülqadir Geylaninin çağdaşdır. O, Şaziliyyə təriqətinin qurulmasına və inkişaf etməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Kübrəviyyə təriqətinin qurucusu olaraq qəbul edilən Türkiyə şeyxlərinin dahilərindən Nəcməddin Kübra (v.618/1221) Monqollarla müharibə zamanı şəhid olmuşdur. Bu təriqət, Anadoludan çox, Orta Asiya, İran və Rusiyada yayılmışdır. Bu gün Özbəkistanda hələ də təmsilçilərinin olduğu haqda məlumatlar vardır.

Sadiyyə təriqəti də, Sadəddin Cibavi (v.700/1300) tərəfindən qurulmuşdur. Suriya bölgəsində yaranıb inkişaf edən bu təriqət, daha sonra Anadolu və İstanbul da gəlmişdir. Sadiyyə təriqətinin başqa bir adı da “Cibaviyyə”dir.

B. TƏKYƏ VƏ ZAVİYƏLƏR

Təsəvvüf, təriqət formasında təşkilatlanmağa başladığı zaman əvvəlcə “ribat”, daha sonra da “təkyə” və “xangah” adıyla zikr edilən müəssisələr inşa etməyə başladı. “Ribat” sərhəd zonalarında qala və hasar formasında, yarısı hərbi, yarısı təsəvvüfi bir müəssisədir. Ribat kəlməsi, X və XI əsrlərdən etibarən “xangah” və “təkyə” mənasında ifadə edilməyə başlanmışdır. Bu illər, İslam dünyasında mədrəsələrin də inşa edildiyi illərdir. Təsəvvüf və mədəniyyət tariximizdə “ribat” kəlməsindən başqa təkyə, xangah, dərgah, asitanə və zaviyə məfhumlarından da istifadə edilmişdir. Bu kəlmələrin ifadə etdiyi mənalar bir-birinə çox yaxındır. Hətta eyni mənaları da ifadə edir.

a. Təkyə: Ərəb dilində bir kəlmədir. Dayanmaq, dayanılacaq yer deməkdir. Cami və məsciddən kənarında təriqətlərin zikr, ayin və söhbətləri üçün istifadə etdikləri binalar mənasındadır.

b. Xangah: Fars dilində təkyə mənası verən “xanəgah” kəlməsindən türk dilinə keçmişdir. Xangahların böyüklərinə təkyə, balacalarına da zaviyə deyilirdi. Təkyə və zaviyələrinəhtiyacları tabe olduqları Xangahlartərəfindəntəmin edilirdi. Bu səbəblə xangahın şeyxi təriqətin ən böyük üzvü hesab edilirdi.

c. Dərgah: Farsca “qapı ağzı” mənasındadır. Təriqət mənsubu şeyxlərlə dərvişlərin iqamətgahı olan təkyələrdir. Dərgahi-Mövlana kimi... Hörmətini artırmaq üçün bəzən dərgah sözünün sonuna “şərif” kəlməsi əlavə edilir və “dərgahi-şərif” - deyə adlandırılırdı.

d. Asitanə: Farsca “asitanə” qapı ağzı və dərgah deməkdir. Böyük və mərkəz sayılan təkyələrə bu ad verilirdi. Əlavə olaraq səltənət mərkəzi mənasına da gəlir.

e. Zaviyə: Təkyənin balaca olanına verilən addır. Şəhər və qəsəbələrdən uzaqda yerləşən təkyələr üçün də istifadə edilən bir addır. Zaviyə şeyxlərinə “zaviyədar”, zaviyə dərvişlərinə də “zaviyənişin” deyilir.

I. TƏKYƏLƏRİN İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİ

İslam cəmiyyətində xalqın təlim və tərbiyəsiylə məşğul olan və təşkilat forması alan təkyələr, came, məscid və mədrəsələrlə yanaşı xalqa ictimai baxımdan çox xidmətlər etmişdir. Təkyələrin bu ictimai funksiyalarını maddələr halında belə sıralamaq olar:

1. Təkyələr; came, məscid və mədrəsələr kimi ibadət məkanlarıdır.

2. Oxuma, yazma və dini elmlərin tədris edildiyi, təriqət mənsublarının yazdığı əsərlərin (xüsusilə; *Quşeyri Risaləsi*, *Əvarif*, *Məsnəvi*, *Məktubati-Rəbbani*, *əl-Fütuhətül-Məkkiyyə*) oxudulduğu “məktəb” xidmətini icra edən bir qurumdur.

3. Alim və şeyxlərin bəzən toplanaraq dini və elmi sahələrdə görüşlərini bəyan etdikləri bir qurumdur.

4. Səyyah, qonaq və həcc ziyarətinə gedən yolçuların qaldığı, “karvansaray” funksiyasını icra edən bir qurumdur.

5. Xəstələrin, şikəst insanların, imkansızların ehtiyac hiss etdiklərində gəlidiyi və ehtiyaclarının qarşılandığı bir müəssisədir.

6. Kasıb və yoxsul insanların qarınlarını doyuran, gəlib-gedənə aş verərək xidmət edən bir quruluşdur.

7. Təkyələr, o zamanın alimləri tərəfindən yazılan əsərlərin qorunaraq saxlanıldığı kitabxana fəaliyyətini icra edirdi.

8. Təkyə mənsubları, xeyriyyə işlərini əbədiləşdirmək üçün çox zəngin “vəqflər” inşa etmişlər. İstanbul və Türkiyənin böyük bir bölümünün vəqf ərazisi və xüsusilə də təkyə vəqfi olması bu təkyələrin ictimai xidmətlərinin bir sübutudur.

9. Oxçuluq, güləş kimi Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) də xoşladığı və tövsiyə etdiyi idmanların yerinə yetirildiyi təkyələrin olduğu da bilinməkdədir.

II. TƏKYƏLƏRDƏ TƏDRİS

Təkyələrdə həyata keçirilən tədris sistemi dörd yerə ayrılır: Şifahi, yazılı, praktiki və hal.

1. Şifahi tədris: Təkyələrdə ümumiyyətlə şeyxlərin söhbət və irşad fəaliyyətləri şifahi olaraq tədris edilirdi. Mürşidlər, müridlərinə və xalqa müxtəlif vaxtlarda tövsiyə mahiyyətində söhbət edərdilər. Bu nəsihətlərin mövzusu, dini həyata, ibadətə və əxlaqa dair fikirlərdən ibarətdir. Təriqətdə xüsusi olaraq yol qət etmiş salıqların söhbətləri xalqdan fərqli olurdu. Onlara təsəvvüfün incəlikləri və lətafətliyi haqqında danışılırdı. Şeyxlər, fərdi xətaları insanların

üzünə demək əvəzinə onlara, ümumi olaraq xətalardan uzaqlaşmaq haqqında nəsihətlər edərildilər. Sadə bir tərzdə, ailə üzvlərinin söhbəti kimi keçən söhbətlər insanlara daha çox təsir göstərirdi.

2. Yazılı tədris: Təkyələrin tədris sistemində bu funksiyanın böyük və xüsusi bir yeri vardır. Təriqət pirlərinin fikir və düşüncələrini yazılı olaraq ifadə etməsi və bu əsərlərdən təkyələrdə istifadə edilməsi buna sübutdur. Təriqət dövründə, təsəvvüfdə təriqət piri olan şeyxlərin çoxu mənzum və mənsur əsərlər yazmış və bu əsərlər təkyə kitabxanalarında hər zaman oxunan qaynaqlar arasında öz yerini tutmuşdur. Yazıcıoğlu Məhmədin *"Muhəmmədiyyə"*si, Əşrəfoğlu Ruminin *"Müzəkkin-nüfus"*u, Yunisin şeirləri türk dilinin danışıldığı bölgələrdə təkyələrin yazılı tədrisdə istifadə etdikləri əsərlərdəndir. Yazılı tədrisin başqa bir növü də, təriqət şeyxləri və təkyə mənsublarının irşad və təbliğ məqsədilə qələmə aldıkları əsərlərdir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) qonşu dövlət başçalarına yazdığı dəvət məktublarıyla başlayan bu ənənə, Həsən Bəsrinin Ömər ibn Əbdüləzizə yazdığı məktublarla təsəvvüfi bir forma almış, daha sonra da bu ənənə təkyə mənsubları tərəfindən davam etdirilmişdir. İmam Rəbbaninin (v.1034/1624) *"Məktubat"* adlı əsəriylə çağdaşı Əziz Mahmud Hüdəyinin (v.1038/1628) sultanlara və dövlət məmurlarına yazdıqları məktublar buna nümunədir.

3. Praktiki tədris: Təkyələrdə həyata keçirilən ayin, zikir və səma bu tədris növünə nümunədir. Bu cür zikir məclisləri, qəlb təsfiyəsi və könlün yumşalaraq İlahi ismarıqları alacaq səviyyəni əldə etməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4. Hal tədrisi : Bu tədris növü, Quranda da Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) iman edən insanlara *"üsveyi-həsənə"* olması şəklində ifadə edilən və müasir tədris sistemində *"nümunəvi olmaqla tədris etmək"* -deyə bəhs edilən tədris növünün canlı nümunəsidir. Belə

ki, Allah Rəsulu (s.ə.s.) mənəvi şəxsiyyəti ilə ətraf mühitdəki insanlara ruhani bir həyat tərzini yaşadırdı. Səhabələr, onun məclislərində onunla bərabər olarkən əldə etdikləri eşq, vəcd və həyacanlarını sonrakı nəsillərə məhz hal yoluyla nəql etmiş və mənəvi həyat belə bir silsilə ilə zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Təkyələrdə əxlaq təlim və tərbiyəsi zamanı şeyx mürid və salikə bunu “et” və ya “etmə”- deyərək təlimat verməzdi. Əksinə, şeyx ədəb və əxlaqla müridlərinə nümunə olurdu.

ALTINCI FƏSİL
TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

Hər elm sahəsinin özünə məxsus terminləri və məfhumları vardır. Hər elmin mənsubları, işlətdikləri məfhum və terminlərin köməyi ilə izah etmək istədikləri mövzuları oxuyucu və dinləyicilərin daha rahat başa düşmələri üçün məfhumaları sadələşdirirlər. Bütün elm və sənət sahələrində olan terminlər, təsəvvüf elmində də vardır. Digər İslami elmlərdə olduğu kimi, təsəvvüfdə işlədilən məfhumlar da ümumiyyətlə Quran və sünnədən alınmışdır.

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARININ MƏNBƏLƏRİ

Hicri II əsrdən etibarən təkmilləşərək yayılan və yerləşən təsəvvüf məfhumları üçün ilk qaynaq *“əl-Luma”*, *“ət-Təərrüf”*, *“Qutul-qulub”*, *“Quşeyri risaləsi”*, *“Kəşful-məhcub”*, *“Ehyau-ulumiddin”*, *“Əvarifül-məarif”*, *“Fususull-hikəm”* və *“əl-Fütuhätül-Məkkiyyə”* kimi klassik əsərlərdir. Bunlardan başqa:

- Abdullah Ənsarinin (v.481/1088) *“Mənazilus-sairin”*,
- Rüzbihan Bəqlinin (v.606/1209) *“Məşrəbül-ərvah”*,
- Əbdürrəzzaq Qəşaninin (v.730/1330) *“İstiləhatüs-sufiyyə”*,
- Seyyid Şərif Cürcaninin (v.816/1413) *“Tərifat”*,
- İsmail Ankaravinin (v.1042/1632) *“Minhacül-füqərə”*,

- Sarı Abdullah Əfəndinin (v.1071/1661) *“Səmərätul-fuad”* adlı əsərləri bu mövzuda yazılan ən mühüm əsərlərdəndir.

Klassik təsəvvüf kitablarında məqam, hal, mənzil və vaxt kimi qruplara ayrılaraq sinifləndirilən bu terminləri, biz daha çox xronoloji yöndən və əlaqəli olduqları vəziyyətlərə görə sinifləndirərək izah etməyə çalışacağıq. Bu sinifləndirməyə keçmədən əvvəl, təsəvvüf qaynaqlarında sıx rastlanılan və sinifləndirilərək işlədilən “məqam, hal və vaxt” məfhumlar izah olunmalıdır.

Məqam: Qulun təkrar edə-edə qazandığı və vərdiş halını aldığı ədəb və əxlaqdır. Məqam deyə ifadə edilən ədəb və əxlaq; istək, axtarış, çətinliklərə tab gətirərək və çalışaraq əldə edilir. Məqam çalışaraq əldə edildiyi üçün kəsbi, haqqı- nı vərərək və hökmlərini həyata keçirərək əldə edildiyi üçün isə qalıcıdır. Bir məqamın qazanılması, Allah təalanın o şəxsi o məqama yüksəltməsi deməkdir. Ümumiyyətlə məqamların ilki tövbə, sonuncusu da riza olaraq ifadə edilir.

Hal: Qulun qəsdı və təşəbbüsü olmadan qəlblərə gələn sevinc və hüzn, rahatlıq və sıxıntı kimi məfhumlardır. Hallar, Allahın lütf və ehsanıdır, yəni vəhbidir. Buna görə də məqam kimi qalıcı və daimi deyildir. Məqam, cəhd və çalışmaq əldə edildiyindən, məqam sahibləri məqamında təmkin əhlidir. Hal sahibləri isə hallarında yüksələ bilməkdədirlər. Hal yaxınlaşdığı zaman qulun onu uzaqlaşdırmaq, gəlmədiyi vaxt da gətirmək iqtidarı yoxdur.

Halın keçici olduğu ümumiyyətlə qəbul edilən bir görüş olmaqla yanaşı, davamlı olduğunu müdafiə edənlər də vardır. Belə ki, Haris Muhasibi bu görüşü mənimsəyən alimlərdəndir. Cüneyd isə halın ildırım kimi sürətlə gəlib getdiyini ifadə edənlərdəndir.

Suhrəverdi hal ilə məqamı; biri digərinin başlanğıcı olaraq ifadə edir və halın zamanla məqama keçdiyini irəli sürür. Belə ki, insanda zamanla ortaya çıxan “muhasibə” halının, bəzən nəfsə

qarşı gəlmək surətilə nəfsin məğlub olacağını və nəticədə muhasibə halının şəxsədə də məqam halına döndüyünü ifadə edir.

Vaxt: Keçmiş və gələcək vaxt ərəfəsində sufinin yaşadığı həyat tərzidir. Kö- nül dünya ilə məşğul olduqca vaxt da dünyalaşır. Sufi, əbədi olan Allah ilə məşğul olduqca vaxt da sufi üçün əbədi olur. Bir sözlə insana qalib gələn hal, insanın vaxtıdır. Sufilər özlərini “ibnül-vaxt” olaraq ifadə edirlər. Bunun mənası, sufinin zamana uyğun olan işləri üstün tutub o əməli işləməsidir. Sufi, başına hər hansı bir bəla və ya müsibət gəlsə ona səbr edərək o zamanı gözəl dəyərləndirir.

Təsəvvüf məfhumlarını belə xarakterizə etmək mümkündür:

A. Təxəllüq məfhumları:

1. İbadət və əxlaqa dair olanlar
2. Seyri-süluka aid olanlar

B. Təhəqqüq məfhumları:

1. Qəlbi və vicdani olanlar
2. Mərifət və bilgiyə dair olanlar

A. TƏXƏLLÜQ MƏFHUMLARI

I. İBADƏT VƏ ƏXLAQA AİD OLAN MƏFHUMLAR

1. İbadət : “Abd” kökündən gələn bu kəlmə, təsəvvüfdə Allah rızasına aid hər cür hərəkət və davranışı özündə əks etdirir. *“Mən insanları və cinləri, Məni tanıyıb ibadət etsinlər deyə yaratdım”*³³³ ayəsi buna dəlildir.

2. Təqva: Təqvanın kəlmə mənası hər hansı bir “təhlükədən qorunmaq” deməkdir. Quranda təqva üç mənada işlədilmişdir.

a. Qorxu mənasında: *“Yalnız Məndən qorxun!”*³³⁴

b. İtaət və ibadət mənasında: *“Ey inananlar! Allahdan necə qorxmaq lazımdırsa elə qorxun və ancaq müsəlman olaraq can verin.”*³³⁵

c. Qəlbi günahlardan təmizləmək mənasında: *“Hər kim, Allaha və Peyğəmbərinə (s.ə.s.) itaət edər, Allahdan qorxar, Onun əzabından qorunarsa, məhz onlar muradlarına çatacaqlar.”*³³⁶

Təsəvvüfi mənada təqva, son ayədə ifadə edildiyi kimi qəlbi günahlardan təmizləmək mənasında işlədilir. Həqiqət əhlinə görə təqva, insanın Allaha ibadətlə ilahi cəzalardan xilas olması və qorunmasıdır. İbadətdə təqvadan məqsəd; günahları tərki etmək və qorunmaqdır. Müsəlmanlar üçün quru-quru ibadət və zahidlik heç bir mənfəət verməz. Elm ilə qorxu və ya təqva bir-birinə bağlıdır. Qurani-Kərimdə belə buyurulmuşdur: *“Qullar arasında Allahdan sadəcə alimlər qorxar.”*³³⁷ Bir başqa ifadəyə görə təqva: *“Səni Allahdan uzaqlaşdıracaq şeylərdən uzaqlaşmandır.”*

3. Vəra: Əl çəkmək, uzaq durmaq deməkdir. Haram və qadağan olan şeylərə meyl etməmək üçün, şübhəli şeylərdən qorunmaqdır. Bir başqa ifadəylə, ağızdan qəlbə girən və çıxanın, Allah və Rəsulunun (s.ə.s.) sevdidiyi şeylər olmasına diqqət etməkdir.

Vəra, zöhdün başlanğıcı sayılır. Çünki vəra şübhəni; zöhd ehtiyacdən artığını tərki etməkdir. Dinən haram olma qorxusu olan şeyləri tərki edib, şübhələrdən uzaqlaşmaq, insanı nəfs

334 əl-Bəqərə, 2/41

335 Ali-İmran, 3/102

336 ən-Nur, 24/52

337 Fatir, 35/28

muhasibəsinə hazırlayır. Vəradan, Qurani-Kərimin ayələrində bəhs edilmir. Ancaq hədislərdə məsdər, feil və mübtəda olaraq çox yerdə keçir. Hədislərdə bu məfhum ümumiyyətlə haram və şübhəli şeylərdən qorunmaq mənasında işlədilmişdir: *“Vəra əhli olsan, insanların ən abidi olarsan”*³³⁸, *“Və- radan daha asan və sağlam bir yol görmədim”*³³⁹, *“Dininizin əsli vəradır”*³⁴⁰ kimi hədislərdə vəradan bəhs edilir. *“Halal da bilinir, haram da. Bu ikisinin arasında şübhəli olan şeylər vardır. Bu şübhəli olanlar Allah təalanın qoruğudur. Çünki qorruq ətrafında qoyun otaranların sürüləri bu qoruğa girə bilər.”*³⁴¹ hədisi şübhəli olan şeylərdən qorunmağı tələb edir. Sufilər bu hədisi nəzərə alaraq şübhəli olan şeylərdən başqa, halal və mübah olan şeylərdən də lazımsız yerə istifadə etməkdən uzaq durmuşlar. Vəra, “dünyadan üz çevirmək” mənasına gələn “zöhdün” ilk pilləsi və təqvanın ilk addımıdır. Şübhəli olanlardan uzaq durmaq və mübah olanlarla çox məşğul olmamaq vəranın əlamətlərindəndir.

Vəranın dörd dərəcəsi vardır:

- a. Vərayi-adul: Fətva əhlinin dinin hökmlərinə riayət etməsi-deyə bilinən vəradır.
- b. Vərayi-süləha: Haram ehtimalı olan şeylərdən qorunmaqdır.
- c. Vərayi-müttəqiyan: Halal olan şeylərdə şübhədən uzaqlaşmaqdır.
- d. Vərayi-siddiqiyan: Dünya nemətlərindən ibadət etməyə qüvvəti olacaq qədər istifadə etməkdir.

338 Bax: İbn Macə, Zöhd, 24

339 Buxari, Büyu, 3

340 Bax: əl-Mücəmmül-müfəhrəs, VII, 194; İbnül-Əsir, ən-Nihəyə fi gəribil-hədis, Qahirə 1965, V, 174-175

341 Müslim, Müsəqat, 107-108

Vəranın ən yüksək dərəcəsi zöhd məfhumuyla da ifadə edilir. Sufilər, Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) *“Günah, könlümüzə iz buraxan və qəlbi daraldan şey- dir”*³⁴², *“Müftülər fitva versə də, sən könlünlə danış.”*³⁴³, *“Qəlbində şübhə oyadan şeydən uzaq dur, şübhə oymayana bax!”*³⁴⁴ kimi hədisləri əsas tutaraq vəranın çox həssas olduğunu bildirmişlər. Belə ki, təsəvvüfçülərdən önlərinə gələn yeməklərin halal, haram və ya şübhəli olduğunu hiss edənlər vardır.

Məsələn, Haris Muhasibi, bir şeyə əlini uzatdığı zaman, o şey şübhəli bir şey isə, dərhal orta barmağında bir damar o anda atmağa başlayırdı. O da bu şeydən əlini uzaqlaşdırırdı. Bısr Xafi də, şübhəli yeməklərin olduğu bir mərasimdə əlini süfrəyə uzaqda bilməzdi. Bəzi sufilər də, qəlblərində şübhə meydana gətirəcək şeylərdən uzaq durar və bunu vəra olaraq adlandırırdı. Belə ki, İbn Sirin, *“Mənim üçün vəradan daha asan bir şey yoxdur. Bir şey qəlbimə şübhə salsa dərhal onu tərk edərəm.”*-deyə söyləyərdi.

4. Tövbə: Günahdan uzaqlaşib Haqqa yönəlməkdir. Ümumiyyətlə təsəvvüfi məqamların ilki hesab edilir. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) *“tövbə”* ni nədamət (peşmançılıq) olaraq tərif etmişdir.³⁴⁵ Qəbahətdən qəbahət olduğu üçün peşmanlıq hissi keçirib ondan uzaqlaşmaq tövbədir. Bir başqa ifadəyə görə tövbə: *“Möminin pis işlərdən, İslamın ruhuna zidd davranışlardan uzaqlaşması, səmimiyyətlə gözəl işlər görməsidir.”*

Quranda möminlərin nicat səbəbi sayılan³⁴⁶ və dönüşü olmayan nasuh tövbəsinə³⁴⁷ təşviq edən və öncə istiğfarı, ardından tövbəni əmr edən ayələr vardır: *“Həm istiğfar edin; bağışlama-*

342 Müslim, Birr, 14

343 Darimi, Büyu, 2

344 Buxari, Büyu, 3

345 İbn Macə, Zöhd, 30; İbn Hənbəl, Müsnəd, VI, 264

346 ən-Nur, 24/31

347 ət-Təhrim, 66/8

sını diləyin, sonra Ona tövbə edin ki, sizi müəyyən bir zamana; yəni ölümə qədər gözəl bir şəkildə yaşatsın və axirətdə hər fəzilət sahibinə mükafatını versin."³⁴⁸

Quranda qeyd olunan "Təvvab" (tövbələri qəbul edən) Qaffar və Qafur (bağışlayan) kimi əsmayi-hüsnə və peyğəmbərlərin tövbə ilə əlaqəli nəqləri, tövbənin əhəmiyyətini göstərir. Peyğəmbər (s.ə.s.) bir rəvayətdə yetmiş, bir başqa rəvayətdə isə yüz dəfə istigfar etdiyini bildirir.³⁴⁹ Qəzzaliyə görə tövbənin həyata keçməsi üçün qul, günahlarını özülə sevgilisi arasında bir pərdə olaraq görməlidir. Bu şüura çatan hər kəsin qəlbi, sevgilisini itirmək təhlükəsinə görə narahatçılıq hiss edər ki, bu da peşmançılıqdır. Bu baxımdan təsəvvüfdə tövbənin sağlam ola bilməsi üçün keçmiş, indiki və gələcəyə aid bu üç əsasın olması şərtidir:

- a. Edilən günahlara peşmanlıq (keçmiş).
- b. Günahlardan uzaqlaşmaq (indiki).
- c. Bir daha günaha dönməməyə qərar vermək (gələcək).

Tövbə, sadəcə günahları tərk etmək deyil, keçmişdəki günahlar üçün də peşmançılıq hissi keçirməkdir. Çünki işlənən günahlar qəlb aynasını qaraldır. Belə ki, *"Onların işlədikləri işlər qəlblərinin üzərində pas atmışdır."*³⁵⁰ ayəsi ilə, *"Qul bir günah işlədiyi zaman, qəlbə qara bir ləkə çəkilər. Tərk edib tövbə etdiyində qəlb təmizlənir, parlayır"*³⁵¹ hədisi bunu ifadə etməkdədir.

Təsəvvüfdə tövbə, bir titrəmə, oyanma, cəzbə və Haqq sahibinə yönəlməkdir. Buna görə təbəqat kitablarında ilk sufilərin zöhd və təsəvvüf yoluna girişlərinə vasitə olan tövbənin müxtəlif səbəbləri geniş bir şəkildə izah edilir.

348 Hud, 113

349 Bax: Buxari, Dəavat, 3; Tirmizi, Dəavat, 38; İbn Hənbəl, Müsnəd, 1, 38

350 əl-Mutəffifin, 83/14

351 Müslim, İman, 231; Tirmizi, Təfsir sûre 83; İbn Macə, Zöhd, 29

Səhl ibn Abdullah Tüstəri tövbəni “günahı unutmamağındır.”- deyə tərif edərkən, Cüneyd isə “günahını unutmamağındır” şəklində tərif etmişdir. Bir-biri ilə ziddiyətli kimi görünən bu təriflərdən hər biri ayrı-ayrı mənalara ifadə edir. Gü- nahı unutmayıb hər zaman tövbəsinə bağlı qalmaq avamın işi, günah düşüncəsilə məşğuliyyəti belə Haqq ilə məşğuliyyətə pərdə sayaraq Onu düşünüb günahı dü- şünməmək xavassın işidir.

Tövbə, bəzi təsəvvüfçülərə görə Qurandan götürülərək üç dərəcədə incələn- mişdir: Tövbə, inabə, əvbə.

Tövbə: Allahın əzabından qorxaraq günahı tərk etməkdir. Bi- rinci mərtəbədir. **“Ey iman edənlər. Allaha, dönüşü olmayan bir tövbə ilə tövbə edin!”**(ət- Təhrim, 66/8)

İnabə: Zahirə tövbə ilə düzəlməyə başlayan nəfs ilə birlikdə, sirrin də salaha dönməsidir. İnabə, qulun Haqqın iradəsinə tabe olaraq Haqq ilə olması, faniyə bağlanmadan şövq ilə Allaha yönəlməsidir.

Allahın savab və mükafatına bel bağlayaraq Ona yönəlməsidir. Tövbənin orta nöqtəsidir. Belə ki ayədə: **“Əzab gəlib çatmadan Rəbbinizə dönün (inabə).”**(əz- Zumər, 39/5423) -deyə buyurulur.

Əvbə: Haqqın rızasını qazanmaq və sadəcə Ona yönəlməkdir. Tövbənin ən irəli dərəcəsidir. Quranda Davud, Süleyman və Əyyubun (ə.s) tövbə etmə formasını əvvab kəlməsilə ifadə edən³⁵² ayələr, buna işarədir. “Bağışlanma tələ- bi” demək olan “istiğfar” dil ilə Allahdan məğfirət diləməkdir. Tövbə isə bir qəlb işidir.

5. Zikr: Unutmamaq, xatırlamaq, zehndə tutmaq, yad etmək, anmaq deməkdir. Qurani-Kərimdə “zikr” kəlməsinin bənzərləriylə bərabər 256 yerdə adı çəkilmişdir. Quranda ümumiyyətlə lüğəti

352 Sâd, 38/17, 19 ve 44

mənalarına uyğun şəkildə Allahı anmaq, Onu daim xatırlayıb heç unutmamaq mənalarında işlədildiyi kimi, namaz³⁵³ və Qur'an³⁵⁴ kimi mənalarda da işlədilmişdir. Üç ayədə³⁵⁵ "zikri kəsir" əmri vardır. Bir ayədə "möminlərin ayaq üstə, oturaraq və yanları üstünə yatmışkən Allahı zikr etdiyi"³⁵⁶ göstərilmişdir. Bir ayədə "*İçindən yalvararaq və qorxaraq, aşkar olmayan xəfif bir səslə Rəbbini ananlardan ol, qafillərdən olma!*"³⁵⁷ -deyə ifadə edilən zikrin, qəflətin ziddi olduğu "*unutduğunda dərhal Rəbbini an*"³⁵⁸ ayəsilə təyid edilməkdədir. Bir ayədə "dünya məli və övladların, insanı Allahın zikrindən uzaqlaşdırmaması" əmr edilərkən³⁵⁹, bir başqa ayədə "ticarət və alverin özlərinə Allahın zikrindən uzaqlaşdırmadığı şəxslər" "rical" (Allah adamı) kimi göstərilmişdir.³⁶⁰ Bir yandan qəlblərin və könüllərin ancaq Allahı zikr etməklə həzz alacağı bidirilərkən,³⁶¹ digər tərəfdən "Haqqın zikrindən üz çevirənin acınacaqlı bir həyat tərzi keçirəcəyi"³⁶² qeyd olunmuşdur. Münafiqlərdən bəhs edən ayədə, onların Allahı çox az zikr etdikləri³⁶³ göstərilmişdir.

Zikrin fəziləti hədislərdə də təriflənmişdir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) bir hədisdə "*Rəbbini zikr edənlə etməyəni diri ilə ölüyə*" bənzədir.³⁶⁴ Başqa hədislərdə: "*Qulum Məni zikr etdiyi zaman Məni necə zənn edirsə, Mən eləyəm və onunla birlikdəyəm...*"³⁶⁵,

353 əl-Ənkəbut, 29/45; əl-Cumuə, 62/9

354 əl-Hicr, 15/9

355 Ali-İmran, 3/41; əl-Əhzab, 33/41-42; əl-Cumuə, 62/10

356 Ali-İmran, 3/191

357 əl-Əraf, 7/205

358 əl-Kəhf, 19/24

359 əl-Munafiqun, 63/9

360 ən-Nur, 24/37

361 ər-Rəd, 13/28

362 Taha, 20/124

363 ən-Nisa, 4/142

364 Buxari, Dəavat, 67

365 Müslim, Zikr, 6

“Sizə əməllərinizin ən xeyirlisini xəbər verim?: Allahı zikr etmək”³⁶⁶, “Bir topluluq oturub Allahı zikr edərsə, mələklər onları əhatə edər, rəhmət onları əhatə edər...”³⁶⁷ -deyə buyrulur.

Təsəvvüf ərbabı, ayə və hədislərin işığında zikri təriqətlərin formalarından bəhs etmişlər. Ancaq zikrin gizli və ya aşkar edilməsi xüsusunda fərqli görüş və fikir ortaya çıxarmışlar. Çünki zikri əmr edən ayələr ümumiyyətlə iki cürdür: Bir qrup ayə, bir başa və mütləq mənada zikri əmr edərkən, digər ayələr *“Səhər və axşam Rəbbinin adını zikr et.”³⁶⁸* ayəsində olduğu kimi Allahın adının xatırlanmasını əmr etməkdədir. Hər zaman zikr etməyi əmr edən ayələr, sanki Allahı heç unutmamağı və yaddan çıxarmamağı əmr edərkən; aşkar şəkildə (cəhri və ya cəli olaraq) zikri əmr edən ayələr daha çox zehni və qəlbi olaraq bu mənəvi mərtəbəni əldə etməyənlərin, dil ilə Allahın adını anmalarını, Quran oxumalarını və təsbeh kimi zikrin köməkçi ünsürləriylə məşğul olmalarını məsləhət bilir.

Təriqətlər, tarixi seyr içində fərdi və toplu zikrə böyük əhəmiyyət vərərək, bu zikrləri icra etmək baxımından müxtəlif metodlar meydana çıxarmışlar.

Fərdi zikr növlərinin də təriqətlərə görə dilin, qəlbin, xafinin, əxfanın, sirrin zikri kimi adlandırılmışdır. Bəzən, “xafi və ya cəhri zikrin daha fəzilətli olduğu” mövzusunda mübahisə edilmiş, ümumiyyətlə birinin digərindən daha fəzilətli olmağından daha çox, şəxslərə və içində olan mənəvi hala görə təsirinin fərqli olacağı qəbul edilmişdir. Təriqətlərdə xafi zikr, ümumiyyətlə Hz. Əbu Bəkr vasitəsilə gələn Siddiqi məşrəblərinin, cəhri zikr də Hz. Əli

366 Tirmizi, Dəavat, 6

367 Müslim, Zikr, 8

368 əl-Muzzəmmil, 73/8; əl-İnsan, 76/25

vasitəsilə gələn Heydəri məşrəblərinin yolu olmuşdur. Zikrin də tövhid, ləfzeyi-cəlal və əsma kimi növləri vardır.

6. Mürəqibə: Lüğəti mənası etibarilə müşahidə etmək, nəzarət etmək, bir şeyi davamlı olaraq düşünmək, izləmək kimi mənalar ifadə edir. Bu məfhumdan, Quranda müxtəlif formalarda bəhs edilir: *“Allah təala hər şeyi görüb nəzarət edəndir”*³⁶⁹, *“Şübhəsiz Allah hamınıza nəzarət etməkdədir.”*³⁷⁰

Bir təsəvvüf məfhumu olan mürəqibə, qulun könlündəki və daxili dünya- sındakı duyğu və düşüncələrindən Allah təalanın xəbərdar olduğunu bilməsi və bu səbəblə qəlbini Allahın zikrindən uzaqlaşdıracaq mənfi düşüncələrdən təmizləməsidir. Cibril hədisində *“ehsan”* olaraq ifadə edilən: *“Allahı görürmüş kimi qulluq etmək, ya da Allahın bizi gördüyü düşüncəsilə ibadət etmək”* anlayışı, mürəqibə məfhumuna işarət edir.

Qul, hər nəfəs alıb-vərəkən və bütün hərəkət və davranışlarında Allahın onu müşahidə edəcəyini bilir. Buna görə mürəqibəsini Haqqa yönəldir. Allah təala tərəfindən mürəqibədə isə qul, hər bir düşüncə, hərəkət, söz və davranış əsnasında Haqqın nəzarətində olduğunu hiss edir və Onun nəzarətindən əsla uzaqda qala bilməyəcəyini başa düşür.

Qəlbın mürəqibə ilə nəzarət altına alınması, o qəlbın mənfi düşüncələrlə və pisliklərə olan meylini azaldır. Böyük təsəvvüf alimlərindən Əbül-Abbas Cəfər, mürəqibəyə bu mənada: *“Haqq Təalanın sənə nəzər etməkdə olduğunu düşünərək qəlbinə gələn hər cür mənfi düşüncədən qorunmaqdır”* tərifini verir.

Mürəqibə mövzusunda söz söyləyən ilk təsəvvüfçülərdən biri də, Əbu Məhəmməd Cəriridir. Təsəvvüfü iki təməl üzərinə bina

369 əl-Əhzab, 33/52

370 ən-Nisa, 41/1

edilmiş olaraq görən bu sufi, bu iki təməldən birinin müraqibə olduğunu anladaraq belə deyir: “Təsəvvüfün iki təməlidən biri müraqibədir. Digəri də, şəriəti yerinə yetirməkdir. Nəfs, Allahu müraqibə sayəsində qorunur, şəriəti iqamə sayəsində də zahir və batin mənəvi olaraq təmir olur.”

7. İtminan: İtminan kəlməsinin lügət mənası, sıxıntıdan sonra rahatlığa çatmaq, qarışıqlıqdan sonra düzəlmək şəklində ifadə edilə bilər. Quranda isim və feil olaraq on üç yerdə keçən bu məfhum, qəlb və könlün bir şeyə güvənib etibar etməsi və beləcə hüzurə çatması deməkdir. Bu cür mənəvi ifadə edən itminan məfhumunun qəlbi, vicdani məfhumlar arasında mütaliə edilməsi lazımdır. Ancaq biz hədislərdə onun bədəni və zahiri rahatlıq olaraq işlədilməsini və ibadətlərin tamamlayıcı ünsürlərindən olmasını göz önünə alaraq, ibadətlər arasında saydıq. Hədislərdə rükudan qalxdıqdan sonra səcdəyə getmədən, ayaqda bir müddət gözləyərək edilən tədili-ərkanın hərəkəti də itminandır.

Quranda qeyd olunan *“Onlar, (inanmayanlar) qəlbləri Allahu xatırlamaqla Hüzurə qovuşmuşdur. Diqqət edin, qəlblər ancaq Allahu xatırlamaqla itminana çatar”*³⁷¹ ayəsilə, *“Ey itminana, hüzur və rahatlığa çatmış nəfs, sən Ondən, o da səndən razı olaraq Rəbbinə dön!”*³⁷² ayələri, qəlb və nəfsin itminan xüsusiyyətindən bəhs etməklə, kədər və qəmdən qurtularaq rahatlığa çatdığını, sıxıntıdan sonra hüzurə tapdığını ifadə etməkdədir.

Yaxşılığı tərifləyən hədislərdə nəfs və qəlbin itminana çatdığını, yəni tərəddütsüz və şübhəsiz qəbul etdiyi şeyin “biri” olduğu ifadə edilmişdir.³⁷³

371 ər-Rəd,13/28

372 əl-Fəcr, 89/27

373 Darimi, Büyu 2; İbn Hənbəl,Müsnəd, IV, 194

Zikr, iman, yaxşılıq və doğruluq kimi kəlmələrlə birlikdə işlədilən və varlığı onların varlığına bağlı görünən “itminan hissi”, qəlbə hər cür vəsvəsə, şübhə və qorxunun yox olduğu, təsiredici və dərin bir hüzur halı deməkdir. Belə ki, Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) doğruluq və yalanı tərif edərkən də itminan məfhumundan istifadə etmişdir.

*“Doğruluq bir itminan və hüzur halıdır. Yalan və yalançılıq isə bir şübhə və sıxıntı halıdır.”*³⁷⁴ Bu gün müasir texnologiyanın icad etdiyi yalan cihazları, yalan danışan şəxslərin sıxıntılı, gərgin və təsirli halını araşdıraraq, onların həqiqətdə ixtilaf ediklərini ortaya çıxartmaqdadır. Doğru danışanın təmkin və hüzur halı əlbəttə digərinin vəziyyətindən fərqli olacaqdır.

İman və inkarda da vəziyyət eynidir. İman və zikr halında insan bədən və zehnin tam bir rahatlıq və hüzur halında olduğu üçün, bu halda olanlara “mütməinnə” məqamına çatanlar deyilir. İnkarda və küfürdə inad edən bədbəxtlərin isə problemləridavam etdiyindən, itminan halını tapması mümkün deyil.

Təsəvvüf əsərlərində, itminanı ilk açıqlayan Əbu Nəsr Sərracın “əl- Lüma” əsəridir. Əbu Nəsr Sərrac itminanı belə izah etmişdir: “İtminan qəlbə heç bir şübhəyə yer vermədən Allaha yönəlməkdir. İnsan nəfsi, ruzi vərən uca varlığı dərk edib tanıyınca itminana çatır. İtminan, qəlbi ağına qalib, imanı güclü, elmdə dərinlik sahibi, zehni duru, özü sağlam şəxslərin halıdır”.

Təsəvvüfçülərdən bir qismi, qəlblərin Allahın əzəməti və fəzlini görünəcə fərahlandığını, onun hər şeyə kafi olduğunu dərk edincə də hüzurə çatdığını və bu halın itminan adını aldığını açıqlayırlar.

Təsəvvüfçülər ümumiyyətlə “itminanı” üç dərəcədə incələyirlər: Avamın, xavassın və əxassül-xavassın itminanı.

³⁷⁴ Tirmizi, Qiyamə 60; İbn Hənbəl, Müsnəd, I, 200

a. Avamın itminanı: Zikr nəticəsində rahatlığa çatar və itminanı hiss edərək bu hissdən həzz alar. Bəlanın uzaqlaşması, ruzinin bollaşması şəklindəki dualarının Allah qatında qəbul olması, onları rahatladır. Belə ki, Qurani-Kərimdə keçən “nəfsi-mütməinnə”, Allahdan başqa bəlanı uzaqlaşdıracaq, ruziyə mane olacaq heç kimin olmadığına inanan nəfsin sifətidir.

b. Xavassın itminanı: Qəlblərin qədərə riza, bəlaya səbr, ixlas, təqva və hüzurə çatmaq surətilə sakitləşməsi, *“Allah səbir edənlərlə bərabərdir”*³⁷⁵ ayəsi ilə nəfslərin hüzur tapmasıdır. Bu cür itminan, itaətə, ibadətə bağlıdır. İtaət və ibadətlərdə meydana gələ biləcək bir qüsür itminanı azaldır.

c. Əxassül-xavassın itminanı: Bunların itminanı itminandan doymaqdır. Allaha olan hörmət və təzimlərinə görə hüzur və itminan üzrə qalmaq yerinə, bunlar, Allaha vüslət etməyi və Haqqın vücud dənizində üzməyi üstün tuturlar. Artıq onların hər şeyi Allah ilə bərabər olduğu üçün heç bir sıxıntıları olmaz.

8.Sidq: Doğruluq, həqiqət və qəlb təmizliyi kimi mənaları ifadə edir. Quranda bənzərləri ilə bərabər 155 yerdə keçən bu söz, kəlam alimlərinin nübuvvət sifəti saydığı bir xüsusiyyətdir. Bu sifətin peyğəmbər olmayan sahibləri, peyğəmbərlərdən sonrakı məqamdadırlar. Belə ki, *“Kim Allaha və Rəsuluna itaət edərsə onlar, Allahın nemət verdiyi peyğəmbərlər, siddiqlər (sidq əhli insanlar) şəhidlər və salehlərlə bərabərdir.”*³⁷⁶

Sidq söz, feil və davranışlardakı nizamlılıq, daxilin və xaricin bir-birinə uyğunluğu deməkdir. Qurani-Kərimdə söz və davranışlarında “sidq” halına çatan insanlar müxtəlif vəsilələrlə təriflənmişdir³⁷⁷ və sidq əhli olan insanlarla bərabər olmaq təqvaya

375 əl-Bəqərə, 2/153

376 ən-Nisa, 4/69

377 Bax: əl-Əhzab, 33/35; əl-Maidə, 5/119

çatdıran bir səbəb olaraq görülmüşdür. Belə ki: *“Ey iman edənlər, Allahın əmirlərinə qarşı gəlməkdən çəkinin və doğrularla (sadiqlərlə) bə-rabər olun!”*³⁷⁸ Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) də hədisi şəriflərində *“Sidq insanı berrə, “berr” də cənnətə aparar.”*³⁷⁹ -deyə buyurur. Allah təala : *“Allaha verdikləri sözlərində sidqlə duran necə insanlar vardır.”*³⁸⁰ -deyə ayəsində sidq əhlini öymüşdür. Ayədə keçən sidqin ələst-bəzmində Rəbbimizə verdiyimiz sözə sadıq qalaraq “sidq üzrə olmaq” mənasına da gəlidiyi ifadə edilmişdir. Bu təqdirdə sidq, Allaha o zaman verilən sözü qorumaqdır. Qəzzalının ifadə etdiyinə görə sidq, həm dildə, həm niyyət və iradədə, həm də əzm və əməldə olmalıdır. Bunlardan niyyət və iradədəki sidqın adı ixtlasdır.

9. İxtlas: Təmiz və qarışıqsız etmək, seçmək, səmimiyyət, kö-nüldən bağlılıq deməkdir. İbadət və davranışları yalnız Allaha məxsus edib, başqa düşüncələrdən təmizləməkdir. İxtlas tövhid inancının bünövrəsi olduğundan, Allahın birliyini ən gözəl və tam bir şəkildə ifadə edən surəyə “ixlas” adı verilmişdir.

İxtlas, rıyanın ziddi olub, qəlbi onun təmizliyini pozan düşüncələrdən uzaqlaşdırmaqdır. İxtlas, sahibini ixtlasa aparar. Bu səbəbdən Allah təala: *“Onlara dini yalnız Allaha xas edərək, Ona ibadət etmələri əmr olundu.”*³⁸¹ -deyə buyurmaqdadır. İxtlas, əməlisalehin təməl şərti olduğundan, Allahu- Təala: *“Hər kim Rəbbinə qovuşmağı arzu edərsə, faydalı bir iş görsün və Rəbbinə etdiyi ibadətə kimsəni ortaq etməsin.”*³⁸² -deyə buyuraraq ibadətlərdə riya qapısının bağlanmasını istəmişdir.

378 ət-Tövbə, 9/121

379 Müslim, Birr, 105

380 əl-Əhzab, 33/23

381 əl-Bəyyinə, 98/9

382 əl-Kəhf, 18/110

Səhl ibn Abdullah Tüstərinin “insanlara ən ağır gələn əməl”-deyə bildirdiyi ixlasın çətinliyinin səbəbi, nəfsə aid bir pay daşımamasıdır. Cüneyd Bağdadi deyir ki: “İxlas, qul ilə Allah arasında bir sirrdir. Mələk onu bilməz ki, səvab yazsın. Şeytan ona yaxın dura bilməz ki, fəsad etsin. Həva və həvəs onun fərqinə varmaz ki, ona meyl etdirsən.”³⁸³

İlk təsəvvüfçülərdən sayılan Haris ibn Əsəd Muhasibi, riya və ixlas mövzusunu “*ər-Riayə li-hüquqillah*” adlı əsərində açıq bir şəkildə izah etmişdir. Demək olar ki, bu əsər, riya və ixlas mövzusunda yazılan ən qədim və ən əhatəli əsərdir.

10. Səbir: Dərd, müsibət və bəlalara qarşı dözmək deməkdir. Digər bir tərifə görə isə nəfsə zövq verən şeylərdən uzaqlaşmaq deməkdir. Səbir kökündən törəmiş feillər Quranda 103 yerdə qeyd olunmuşdur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) səbri dinin yarısı olaraq dəyərləndirmişdir. Səbir təsəvvüfdə bir məqam olduğu kimi, əxlaqı bir termindir. Səbir iki yerdə olur;

- a. Qulun iradəsi daxilində olan feillərdə,
- b. Qulun iradəsi xaricində olan bəla və müsibətlər zamanı.

Qulun iradəsi daxilində olan feillər də, əmrlərə tabe olmaq və qadağanlardan uzaqlaşmaqla iki hissəyə bölünür. Qul əmr edilən ibadətlərə qarşı səbrə möhtacdır. Çünki nəfs qulluq etməkdən xoşlanmaz, daim başçı olmaq istəyər. Günahlardan çəkinmə mövzusunda da səbrə ehtiyac vardır. Çünki aludə olduğu günahları tərک etmək nəfsə ağır gəlir. Allahdan gələn bəla iki cür olur;

- a. Birbaşa Allah tərəfindən gələn və şəxsin dəf etməyə gücünün çatmadığı əziyyət və bəlalər. Bir yaxınının ölməsi, malının tələf ol-

ması, xəstəlik və şikəstlik və s. kimi cür müsibətlər ümumiyyətlə ya qulu kamilləşdirmək, ya da günahlara kəffarə olması üçündür.

b. İnsanlar vasitəsi ilə gələn və şəxsin aradan qaldırmağa gücü çatmayan əziyyət və bəlalar. İnsanların əleyhinə dedi-qodular, iftira və haqq tapdanmaları kimi bəlalar.

Quranda səbir sahibi şəxslər təqdir olunmuş, onlara daha böyük mükafatlar veriləcəyi,³⁸⁴ səbirlərinə görə iki qat mükafatlandırılacaqları,³⁸⁵ hətta bir ayədə saysız-hesabsız bir qarşılıq görəcəkləri³⁸⁶ xəbər verilmişdir. Səbri əmr edən bəzi ayələrdə Allahın səbir edənlərlə bərabər olduğu ifadə edilmişdir.³⁸⁷

Qadağan olan şeylərdən çəkinmək üçün səbir fərz, məkruhlara qarşı inadkarlıq üçün nafilə, təhlükəli əziyyətlərə, mal, can və namusa təcavüzə qarşı haramdır. Şəriətin çirkin saydığı bəzi davranışlarla insana edilmək istənən əziyyətlərə, zillətə səbir məkruh sayılmışdır.

Bu aləmdə insan ya sağlamlıq ya da zənginlik kimi gözəl şeylərlə, eyni zamanda musibət və fəqirlik kimi xoşa gəlməz hallarla qarşılaşır. Hər iki halda səbir lazımdır. Çünki Allah təala *"Malları-nız da, övladlarınız da sizin üçün bir imtahan vəsiləsidir"*³⁸⁸ -deyə buyuraraq xoşa gələn şeylərə də səbir lazım olduğunu bildirir. Nemətlərə səbir, onlara güvənib bel bağlamamaqdır.

Xoşagəlməz şeylərlə imtahan olunduğumuzu və bu imtahana səbir etməmizin zərurətini aşağıdakı ayə ifadə etməkdədir: *"And olsun ki, sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mallardan, canlar-*

384 ən-Nəhl, 16/96

385 əl-Qəsəs, 28/54

386 əz-Zuxruf, 43/10

387 əl-Bəqərə, 2/153; əl-Ənfal, 8/46

388 əl-Ənfal, 8/28

dan və məhsullardan qısaltmaqla imtahan edəcəyik. Səbir edənləri müjdələ."³⁸⁹

Səbir, dini duyğularla şəhvani duyğuların toqquşmasından ibarətdir. Bu baxımdan şəhvət duyğularına qalib gəlmək üçün dini duyğulara sarılmaq və şəhvani duyğuları əzmək lazımdır.

11. Təvəkkül: Lügətdə işini gördürmək üçün birini vəkil təyin etmək, işini birinə həvalə etmək, qəlbin də vəkilə etibar edilməsi deməkdir. Könlündə Allahdan başqa fail olmadığı inancı daşıyan qulun Allaha etibar edib güvənəməsidir. Belə ki: *"İnanırsınızsa yalnız Allaha təvəkkül edin."*³⁹⁰, *"İnananlar Allaha təvəkkül etsinlər."*³⁹¹, *"Kim Allaha təvəkkül edərsə Allah ona yetər."*³⁹² –bu-yurulur.

Ümumi olaraq təvəkkül, hərəkətlərini təbii-ilahi qanunlara tabe etdikdən sonra Allaha bel bağlayıb etibar etməkdir. Quranda 47 yerdə keçən təvəkkül məfhumunun üsulunu bu ayədən öyrənirik: *"Hər hansı bir iş mövzusunda əvvəl insanlarla danış, istişarədən sonra qərar verib əzm edincə Allaha təvəkkül et!"*³⁹³

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) hədislərinin birində: *"Siz Allaha həqiqi mənada təvəkkül etmiş olsaydınız, Allah quşları ruziləndirdiyi kimi sizləri də ruziləndirərdi. Belə ki, quşlar səhər vaxtı yuvalarından ac çıxarlar, axşama doğru yuvalarına tox olaraq dönərlər"*³⁹⁴ -deyir.

Təvəkkül, ilk zahid-sufilərdən etibarən təsəvvüf mühitində müxtəlif şəkillərdə başa düşülmüşdür. Xəstəliyin müalicəsini təvəkkülə zidd sayanlar olduğu kimi, ruzi üçün əsbaba təvəssülü

389 əl-Bəqərə, 2/155

390 əl-Maidə, 5/18

391 İbrahim, 14/12

392 ət-Talaq, 65/3

393 Ali-İmran, 3/159

394 İbn Macə, Zöhd, 14

də tədbir sayaraq isqəti-tədbir edənlər çıxmışdır. Ancaq “isqəti-tədbir” çox zərif bir nöqtədir. Sufilər ümumilikdə bu düşüncəni təd- birə etibar etməyi tərk mənasında başa düşmüşlər. Xorasan sufilərini böyüklərindən İbrahim Ədhəm, Şəqiq Bəlxı və Əbu Hafs Həddad, təvəkkül əhli sufilərindən sayılmışlar. Qəzali təvəkkülü elm, hal və feil olaraq üç tərzdə izah edir. Təvəkkülün elm tərzı qəlb ilə təsdiq və dil ilə söyləmək; hal tərzı təslimiyyət və təvəkkül, feil də təbii şərtlərin lazım olduğu icraatdır. Belə ki, Mövlana bunu öz beytində belə izah edir:

*Gəl təvəkkül et, çalışmaq üzrə həp,
Əvvəl toxum ək, sonra qıl Haqdan tələb.*

Təvəkkül bir qəlb işi və etibar duyğusu olması ilə yanaşı üç dərəcədə gerçək- ləşir:

- a. Qul, öz vəkilinə qarşı necə etimad edirsə Allaha da elə etibar etmək,
- b. Qulun anasından başqasını tanımayan uşaq kimi, sadəcə Allaha yönəlməsi,
- c. Qulun özünü qəssal önündə meyit, külək önündə yarpaq kimi Allaha təslim etməsi.

Təvəkkülü təvəkkül, təslim və təfviz deyə üç növə ayıranlar da vardır. Təvəkkül, Allahın vədinə etibar etmək; təslim, Onun bilgisiyə yetinmək; Allahın özünü bildiyini düşünüb təslim olmaq; təfviz də Haqqın hökmünə razı olmaqdır.

12. Şükür: Şükür, neməti verəni düşünüb nemətini dil ilə söyləməsi və etiraf ilə bu ehsanından ötrü Ona həmd etmək və o nemətdən Onun göstərdiyi istiqamətdə istifadə etməkdir. Şükür, dil, qəlb və bədənlə olur. Dillə şükür, nemət sahibini etiraf ilə həmd etmək; qəlb ilə şükür, neməti verənin Allah olduğunu bilmək; bədən

ilə şükür, bədənə Allahın qadağan etdiklərindən qorunmaq və buyurduqlarına tabe etməkdən ibarətdir.

Allah təala, *“Bizdən nemətlərinə şükr edib, nankorluq etməməmizi”*³⁹⁵ istəməkdə və şükr etdiyimiz zaman nemətini artıracığını xəbər verməkdədir³⁹⁶. Ancaq bununla birlikdə həqiqi mənada şükür edənlərin az olduğunu bildirməkdədir³⁹⁷. Allah Rəsulunun (s.ə.s.) gecə sabahlara qədər qiyamda namazla məşgul olması və özünə *“Niyə bu qədər özünüzü yorursunuz?”*-sualına *“Şükr edən bir qul olmayımmı?”*³⁹⁸ -şəklindəki cavabı da bunu açıq bir şəkildə təsdiq edir.

Qəzali, şükrü xalqdan birisinə padişahın at hədiyyə etməsi misalını verərək belə ifadə edir: *“Belə şanslı bir insanın üç səbəblə sevinməsi mümkündür:*

- a. Ata sahib olduğu üçün,
- b. Padşah onu xatırladığı üçün,
- c. Bu at ilə sultana xidmət etmək üçün.

Allahın verdiyi neməti, yenə Allahın göstərdiyi yolda və Ona yaxınlaşmağa vəsilə olaraq işlətmək daha vacib olduğundan, ən doğrusu üçüncü bənddir. Həmd ilə şükür ayrı-ayrı məfhumlardır. Həmd, sevgi ilə birlikdə, təzim və sayqı göstərərək gözəlliklə öyməkdir; şükürdən daha ümumi bir məna ifadə edir; Çünki şükür, nemət qarşılığı olur. Həmd isə belə deyildir. Ayrıca hər nemətin şükrü öz cinsindən olur. Malın şükrü mal olaraq, elmin şükrü elmlə, sağlığın şükrü xəstələri axtarıb yoxlamaqla olur. Al-

395 əl-Bəqərə, 2/152

396 Bax: İbrahim, 14/7

397 Səba, 34/13

398 Buxari, Təhəccüd, 6

lahın sayılmayacaq qədər çox olan³⁹⁹ nemətlərindən elm və gözəl əxlaq, həm dünyada, həm axirətdə faydalı olanları olduğu kimi; şəhvtlərin arxasınca getmək kimi dünyada qazanclı, axirətdə zərərli olanları; şəhvtlərə sinə gərmək kimi dünyada çətin, ancaq axirətdə qazanclı olanları vardır. “Cəhalət və pis xasiyyət” isə dünyada da, axirətdə də sevimli olmayan şeylərdir. İnsanları şü- kür etməkdən uzaqlaşdıran səbəblərin başında da cəhalət və qəflət gəlir.

13. Riza: Rahatlıq, bəyənmək, icazə və boyun əymək deməkdir. İlahi hökm qarşısında qulun etirazsız boyun əyməsidir. Riza, təsəvvüf məqamlarının ən üstü- nü olaraq qəbul edilmişdir. İki tərəfi vardır:

- a. Qulun Allahdan razı olması,
- b. Allahın quldan razı olması.

*“Allah onlardan, onlar da Allahdan razı olmuşdular.”*⁴⁰⁰ ayəsində, öncə Allahın quldan razı olduğu ifadə edilərkən, *“Ey itminana çatmış nəfs, dön Rəbbinə; sən Ondən, O səndən razı olaraq”*⁴⁰¹ ayəsində də öncə qulun Allahdan razı olması bildirilmişdir. Əbu Nəsr Sərrac, Əbu Süleyman Daranidən nəql etdiyi bu sözlə mövzunu belə izah edir: *“Allah təalanı razı edən və ya qəzəbləndirən qulların əməlləri deyildir. Əksinə, Allah təala bir qövümdən razı olur və onları razı olacağı əməllərdə istifadə edir. Bir qöv- mə də qəzəb edər, onlardan da qəzəbləndiyi kimsələrin işlərində istifadə edər. Yəni rizanın başı da, sonu da Allahdır .”*⁴⁰²

399 İbrahim, 14/34

400 əl-Bəyyinə, 96/8

401 əl-Fəcr, 89/27-28

402 əl-Luma, s, 80-8

Ruveym ibn Əhməd Bağdadi, *“Riza, özünə təmas edən bələlardan ötrü adamın həzz duymasıdır”*-deyir. Belə ki, Füzulinin:

*Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni;
Bir dəm bəlayi eşqdən qılma cüda məni!*

beyti ilə Yunus Əmrənin:

*Xoşdur mənə səndən gələn,
Ya qönçə gül, yaxud tikan;
Ya xilatü, yaxud kəfən,
Lütfün də xoş, qəhrin də xoş.*

beyti bunu ifadə etməkdədir. Əbu Bəkr Şibli həbsdə olduğu vaxt ziyarətinə gələn dostlarına *“Siz kimsiniz?”*-deyə soruşub: *“Biz sənin yoldaşların və dostları- nıq”*-dediklərində onun onları daşa basması və qaçdıqlarını görüncə də: *“Ay sizi yalançılar. Dost olduğunuzu söyləyirsiniz, amma atdığım daşlara dözmürsüz?”*⁴⁰³ -deyə cavab verməsi buna sübutdur.

Riza ilə sevgi arasında bir əlaqənin olduğu bilinməkdədir. Çünki sevənin sev- diyinin etdiklərindən xoşu gələr və razı olar. Sevən sevdiyindən gələn acını hiss etməz. Belə ki, Yusifə (a.s) baxan və onun güzəlliyi qarşısında çaşıb qalan Misir qadınları, əllərinin kəsildiklərini belə hiss etməmişlər.

Sevən, ağrı hiss etdiyi halda, sevgisi səbəbiylə bu ağrıya dözüb riza göstərə bilər. Haqq sevgisiylə dolu könül, qəzayi-İlahi qarşısında sarsılmamalıdır.

İnsanı rizaya vərmiş etdirib hazırlayan iki yol vardır:

a. Dünyalıq istifadəmiz üçün; məsələn müalicə olmaq üçün dərmanın acılı- ğına, əməliyyatın çətinliyinə necə dözüürüksə, özümüzü qəzaya və rizaya da elə vərmiş etdirə bilərik.

b. Sevgilinin rizasını alıb könlünü xoş etmək üçün, onun istədiyi çətinliklərə istəyərək sinə gərmək.

Riza hər mövzuda qədrin axışına təslim olmaq, hər halı gözəl və xoş qarşılayıb Allahın qəzasını başqasına şikayət etməkdən əl çəkməkdir.

İraq və Xorasan təsəvvüfçüləri, rizanın halmı, yoxsa məqamı olduğu mövsusunda mübahisə etmişlər. Xorasanlılar, rizanın təvəkkülün sonu və məqam olduğunu, qulun özünün qayəsi ilə bu məqamı qazandığını ifadə edirlər.

14. Fəqirlik: Fəqirlik, ehtiyac hiss olunan bir şeyin olmaması deməkdir. Təsəvvüfdə qulun özündə bir varlıq görməməsi, hər şeyi Allaha bağlaması, şəxsinin, əməlinin, halının və məqamının Allahın lütfü olduğunu qəbul etməsidir. Hər şeyin həqiqi sahibi Allahdır. Buna görə də bütün məxluqlar ona möhtacdır. Belə ki, ayədə Allah təala : *“Ey insanlar! Siz Allaha qarşı fəqirsiniz (möhtacsız), Allah isə varlı (heç nəyə möhtac olmayan) və tərifə layiqdir”*⁴⁰⁴ deyir. Başqa ayədə *“Allah varlıdır, siz kasıbsınız (fəqirsiniz).”*⁴⁰⁵ -deməklə də Allah təalanın hər şeyin sahibi olduğunu bildirməkdədir.

Fəqirlik, ümumiyyətlə təsəvvüf və zöhd terminlərinə yaxın mənalarda işlədilir. Fəqir də “dərviş” deməkdir. Bu mənada fəqirliyi iki cür anlamaq lazımdır:

a. Surət fəqirliyi: Maddi mənada fəqirlik (kasıblıq)

b. Mənəvi fəqirlik: Bəşəri sifətlərdən ayrılıb (fani sifət) özünü bir şeyə malik görməməkdir. O zaman insanlar, hesabsız mal və mülkə sahib olsalar da onlara könül bağlamazlar. O mal və mülkün həqiqi sahibini düşünüb özlərini fəqir sayarlar. Hz. Peyğəmbərin

404 Fatir, 35/15

405 Muhəmməd, 47/38

(s.ə.s.): *“Fəqirlik mənim iftixarımdır”*⁴⁰⁶, *“Allahım məni fəqir yaşat, fəqir öldür, fəqirlərlə həşr et!”*⁴⁰⁷-sözü də bu mənadaadır.

Mənəvi fəqirlik mala sahib olmamaq deyil, mala qul olma- maqdadır. Bu da iffətə və namusluluğa zərər verməyən fəqirlikdir.

*“Fəqirlik, az qala insanı küfrə düşürəcəkdı”*⁴⁰⁸, *“Fəqirlik iki cahanda üz qarasıdır”*⁴⁰⁹ hədisləri ilk mənadakı fəqirlikdir. Ehtiyac hiss olu- nan şeyə malik olmamaq və bunun da insanın könlünü bir atəş kimi yandırmasıdır.

Qəzzali fəqir, zöhd, istiğna, qənaət və hırs (tamahkarlıq) terminləri arasında əlaqə qurub, bunları bir-birinin dərəcələri saya- raq fərqliliyi beş dərəcədə izah edir:

a. Zöhd: Möhtac olduğu mal özünə verilsə də bundan xoş- lanmayan, özünü məşğul edəcək düşüncəsilə mal çoxaltmaqdan uzaqlaşan şəxsin halı.

b. Riza: Mala həvəs etmədiyi kimi, əlinə keçməsilə sevinməyən, keçməməsilə də peşman olmayanın halı.

c. Qənaət: Özünə malın varlığı, yoxluğundan daha xoş olan, ancaq mala rəğbət bəsləyib onun dalınca qaçmayanın halı.

d. Ehtiras (tamahkarlıq): Ehtiyac hiss etdiyi sərvətin ardından qaçmaması acizliyindən ötrü olan, yoxsa mala rəğbət və sevgi atəşi, içindən əksik olmayanın halı.

e. İzdirar: Əldə olmayan mala möhtac olma halı: Çörəyi olma- yanın ac, paltarı olmayanın çılpaq olması kimi.

406 Kəşfül-xəfa, II, 87 (1835)

407 Tirmizi, Zöhd 37

408 Hilyətül-övlia, III, 53, VIII, 253

409 Kəşfül-xəfa, II, 87 (1837)

Qəzali bunun davamı olaraq deyir ki, "Bunlardan başqa istig-na deyilən daha bir hal da vardır ki, o da malın varlığı və yoxluğu gözündə bərabər olanların halıdır".

Həqiqi fəqirlik, öz nəfsi üçün deyil, Allah üçün olmalıdır. Buna görə də fəqirlik, nəfsin bütün arzularını, hirs və tamahkarlığı atmaq, içində Allah düşüncəsindən başqa heç nə saxlamamaqdır. Bütün ruhunu Allah sevgisinə bürüyüb, Allahdan başqa heç bir şeyə meyl və məhəbbəti qalmayınca, insan fəqirlik dərəcəsinə çatmış olur. Belə bir fəqirlik, mal sahibi olmağa mane deyil. Hətta deyilə bilər ki, səbr və riza ilə bərabər olmayan fəqirlik nöqsanlıdır. Belə bir fəqirliyin heç bir fəziləti yoxdur. İbn Ətanın: "Sərvətinin haqqını verərək şükr edən zəngin, səbr edən fəqirdən yaxşıdır" dediyinə baxarsaq, səbr etməyən kasıbın vəziyyətinin daha da ağır olduğu görülür.

Deyləminin rəvayət etdiyi bir hədisdə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.): *"Çətinliklə qazandığını sadəqə vəərə bilən fəqir, ən fəzilətli şəxsdir"* -deyərək belə insanları qiymətləndirmişdir.

15. Zöhd: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxarmaq; dəyər verməmək; nə varlığa sevinmək, nə də yoxluğa kədərlənməkdir. Allah ilə qane, Allah ilə əziz olmaqdır.

Təsəvvüfün ortaya çıxması ilə əlaqəli fəsildə, zöhdün, təsəvvüfün ilk şəkli olduğunu və Quranda bir yerdə "zahid"⁴¹⁰ məmundan istifadə olunduğu bildirilmiş və hədislərdəki zöhd mövzusu açıqlanmışdır. Buna görə burada sadəcə əxlaqi- təsəvvüfi bir məfhumdan bəhs edəcəyik.

Süfyan Səvri: "Zöhd əba geymək və quru çörək yeməkdən ziyadə, arzuları tərək etməkdən ibarətdir"-deyir. Füzeyl ibn İyad da: "Həqiqi zöhdün Allahın hökmü- nə ram olmaqdan ibarət olduğu-

410 Yusif, 12/20

nu, çox yemək, çox yuxu və boşboğazlığın qəlbi öldürəcəyindən” bəhs etməkdədir. Zöhd, Allah ilə bərabər olmağa mane olan hər şeydən uzaq durmaqdır.

Tərki-dünya, tərki-üqba, tərki-həsti, tərki-tərk. Mükəlləf olduğu ibadətdən daha da çox qulluq edənlərə abid deyildiyi kimi, dünyanın zinət və bəzəyinə fikir verməyənlərə də zahid deyilir.

İnsanın arzuları sərhədsizdir. İnsan arzularına çataraq məmnun olduğu zaman, yeni arzular meydana çıxar. Belə ki, şair:

*Ümüd cahandan da böyük, zövq isə məhdud;
Hər saniyəsi ömrün, əməl-əfza, ələm-əfzud.*

beyti ilə əməlin əhəmiyyətindən bəhs edir. Zöhd isə arzuları tərk etmək, əməllərə sarılmaqdır.

İbrahim ibn Ədhəm, “zöhd, haramı tərk xususunda fərz, şübhəli və halalarda fəzilətdir”-deyə buyurmuşdur. Bu tərifi görə zöhdü üç dərəcədə açıqlaya bilərik:

- a. Fərz olan zöhd, böyük-kiçik bütün günahlardan çəkinməkdir,
- b. Şübhəliyə yaxınlaşmamaq, halaldan artığını tərk etməkdir,
- c. Allahı təfəkkür etməyə mane olan şeyləri tərk etməkdir.

Əslində zöhd, həzz və ləzzət vərən şeyləri bütövlükdə tərk etmək deyil, onlara olan məhəbbətini azaldaraq və onlardan uzaqlaşaraq bu sevgisini qəlbinə qoymamaqdır. Nemət ardınca qaçmaq zöhd deyildir. Zöhd, ardınca qaçıb əsiri ol- madan gələn sərvət və zənginliyi Allahın rəhmət və neməti olduğunu bilmək və ələmlərə ruzi verən Allaha lazım gələn şəkildə şükr etməkdir.

16. Qənaət: Qənaət əldə olanla keçinərək, Allahın verdiyinə səbir edib razı olmaqdır. Bir başqa ifadə ilə, çalışaraq bütün əməyini sərf etdikdən sonra, əldə edilənə razı olmaqdır. Allah, hər

kəsin ruzisini bir yolla verir. Sənin ruzin nə isə, ancaq onu əldə edə bilərsən. Bu gün, nəyə sahib oldunsa ona şükür etməlisən. Zənginliyə sevinib, kasıblığa üzülmək qənaət deyildir.

Qənaət məfhumu, zöhd kimi Quranda ləfz olaraq deyil, mənə olaraq vardır. Belə ki: *“Kişi və qadın, hər kim inanaraq yaxşı bir iş görərsə, ona xoş bir həyat bəxş edərək.”*⁴¹¹ ayəsindəki “xoş həyat” (həyatən tayyibə) məfhumu bir çox müfəssir tərəfindən qənaət olaraq açıqlanmışdır.

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) *“Müsəlman olub özünə yetəcək bir ruzi ilə dolanan şəxs nə xoşbəxtidir!”*⁴¹², *“Qənaət bitməz mal, tükənməz bir xəzinədir.”*⁴¹³ hədisləriylə, *“Allahım, Məhəmməd ailəsinin ruzisini kifayət edəcək qədər et!”*⁴¹⁴ duası, qənaət məfhumunu izah etməkdədir. Məhəmməd ibn Xəfif belə deyir: *“Qənaət əldən çıxanın arxasınca baxmamaq, var olanla dolanmaqdır.”*

17. İstiqamət: İstiqamət, düzgün və doğru hərəkət etmək, bir şeyin tam haqqını verərək yerinə yetirmək deməkdir. Qurandakı: *“Elə isə əmr olunduğun kimi (istiqamət üzrə) dosdoğru ol, sən və sənə tabe olanlar həddi aşmayın. Çünki O, etdiklərinizi görməkdədir.”*⁴¹⁵ ayəsindən alınan istiqamət məfhumu, tuğyanın; yəni həddi aşmanın ziddidir. Bu ayədən bəhs edən Allah Rəsulu (s.ə.s.):

*“Hud surəsi məni qocaltdı.”*⁴¹⁶ -deyə buyurmuşdur. Buna görə də istiqamət, ancaq Allah Rəsulu (s.ə.s.) tərəfindən lazımi şəkildə yaşanan bir məqamdır. Belə ki, O: *“Doğru olmağa çalışın; layiqli şəkildə doğru olmağa gücünüz yetməz.”*⁴¹⁷ -deyə buyurub.

411 ən-Nəhl, 16/97

412 İbn Macə, Zöhd 4; Tirmizi, Zöhd 35

413 Kənzül-ümməl, III, 780

414 Buxari, Rıqəq 17

415 Hud, 11/112

416 Tirmizi, Təfsir Surə, 56

417 İbn Macə, Təharə 4

İstiqamət, təsəvvüfdə ümumiyyətlə kəramət ilə birlikdə işlənən və “quldan istənilən kəramət deyil, istiqamət olduğu” bildirilən bir məfhumdur. Belə ki, Əbu Əli Cüzcani demişdir ki: “İstiqamət sahibi ol, kəramət sahibi olmağa çalış- ma. Çünki kəraməti istəyən nəfsin, istiqaməti istəyən isə Rəbbindir.” İbn Əta: “İstiqamət qəlbi Allaha təxis etməklə olur” deyir. Quşeyri, istiqamət kəramətin davamlılığını gərəkdir; çünki istiqamət üzrə olanlara Allahın rəhmət nemətinin davamlı olacağı bu ayədə xəbər verilmişdir: “*Əgər istiqamət üzrə olarlarsa, Biz onları rəhmət suyumuzla sulayırıq.*”⁴¹⁸

II. SEYRİ-SÜLUK MƏFHUMLARI

1. Seyr və Süluk: Lüğətdə “seyr” gəzmək, “süluk” də yerimək və getmək mənasındadır. Təsəvvüf istilahi kimi isə seyr, cəhalətdən elmə, pis və çirkin xasiyyətlərdən gözəl əxlaqa doğru hərəkət deməkdir. Süluk da, təsəvvüf yoluna girmiş adama Haqqa yaxınlaşmağa kömək edən əxlaqi hazırlıqdır. Bir başqa ifadə ilə seyr-süluk, təsəvvüf və təriqətə girən kimsənin mənəvi məqamlarını tamamlayıncaya qədər keçirdiyi məsafəyə verilən addır. Seyrin əvvəli süluk, sonu isə vusuldur.

Seyr və süluk bir-birinin ayrılmaz parçaları sayılır. Təsəvvüf yolunda “seyr” üçün sülukün vacibliyi, namaz üçün dəstamazın vacibliyi kimi hesab edilmişdir. Belə ki, dəstamazı olmayanın namazı yox deməkdirsə, sülukü olmayanın da seyri yox sayılır.

2. Şeyx-mürşid: Şeyx, lüğətdə “simasında yaşlılıq əlaməti üzə çıxan”; kimsə deməkdir. Cəmi şüyux və məşayix şəkilindədir.⁴¹⁹ Təsəvvüf istilahında “təriqət piri, mürşid və üstad” mənasındadır.

418 əl-Cin, 72/161

419 Bax: Âsım, *Kâmûs Tercemesi*, I, 547

Təkyə və təriqət şeyxi, mədrəsədəki müdərrisə bənzəyir, lakin vəzifəsi baxımından fərqlənir. Çünki müdərris dərs verən şəxsdir, şeyx isə özünə nisbət edən salıklərə istedad və qabiliyyətlərinə görə mənəvi yüksəlişə çatdırmaq üçün rəhbərlik və öndərlik edər, faydalı və zərərli olanı göstərər, onların qəlblərinə şəriət bilgisini və Allah sevgisini yerləşdirməyə çalışır. Müdərrisin gördüyü iş nəzəri və şifahi, şeyxinki isə əməli və tətbiqidir.

Şeyx, müridlərinin bütün xüsusiyyətlərini və qabiliyyətlərini əsas götürərək, hər kəsə ayrı-ayrı yol göstərir. Şeyx müridin daxilindəki sərtliyi tədricən yox etməyə çalışır. Müridin təslimiyyəti tamdırsa, tez zamanda yol qət edər, yetişər. Şeyx-mürid münasibəti, ata-övlad münasibəti kimidir. Çünki peyğəmbərlər, ümmətlərinə “ata” münasibətində olduğu kimi; peyğəmbərlərin vəkilləri və varisləri yerindəki şeyxlər də müridlərinə qarşı “ata” kimidirlər. Buna görə də təriqətlərdə, şeyx əvəzinə “dədə”, “baba” və “ata” terminlərindən də istifadə edirlər.

Şeyx Quran və sünnəni yaxşı bilən bir alim olmalıdır. Fəqət hər alim şeyx ola bilməz. Şeyx olan kimsənin kəmal sifətləri ilə əhatə olması, dünya və məqam sevgisindən keçmiş, az yemək, az yatmaq, az danışmaq və xəlvət kimi, riyazət və mücahidə, namaz, oruç və zikr kimi nafilə ibadətlərlə nəfsini təmizləmiş, Allah və Rəsulunun əxlaqla əxlaqlanmış bir kimsə olması gərəkdir. Şeyx, digər tərəfdən də Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s.) uzanan zəncirvari bir silsiləyə sahib olmalıdır.

Tərbiyə, yetişmiş şəxsiyyətlərin, insanların əskik və zəif tərəfləri üzərində göstərdiyi təmsili təsirin adıdır. Şeyxin bütün feil və davranışları bir-biri ilə ahəngli olmalıdır. Əgər belə deyilsə, verəcəyi dərsin heç bir təsiri olmaz. Mürşid və ya mürşidi kamil, təsəvvüfdə ümumiliklə şeyx ilə bir mənada işlədilmişdir. Mürşid

həkimə bənzəyir. Həkim necə yanına gələn xəstəni xəstəliyinə, bədəninin gücünə və dözümlüyünə görə müayinə edərsə, mürşid də yanına gələn kimsələri, eyni şəkildə muayinə edər. Düşmənlə döyüşən əsgərin mövqeyi komandir tərəfindən təyin edildiyi kimi, nəfs düşməniylə vuruşan müridin mücadilə yolu da mürşid tərəfindən təyin edilir.

Şeyx və mürşidlər, özlərinə müraciət edən müridləri, məşrəblərinə görə “sə- yahət”, “söhbət” və “xəlvət” yollarından biri ilə irşad edərlər. Hər şeyx eyni zamanda bir mürşiddir.

3. Mürid və salik: Mürid, lüğətdə “iradə edən, iradə sahibi”- deməkdir. İslahda isə “iradəsini Haqqın və şeyxinin iradəsinə təslim etmiş kimsə”- deməkdir. Hətta Əziz Mahmud Hüdai, müridi “gerçəkdə iradəsi olmayandır. Belə ki, hər müridin muradı vardır; həqiqi müridin muradı da Allahdır”- deyə bildirmişdir. Müridin qarşılığı olaraq bəzən ərəbcə “fəqir”, farsca “dərviş” kəlmələri də işlədilir.

Müridin yolunda gedəcəyi bir şeyx və üstada ehtiyacı vardır. Çünki dünyada şeytanın gizli və açıq çox yolu vardır. Mürşidi olmayan müridi, şeytan öz yol- undan azdıra bilər.

Mürşidinə təslim olan kimsəyə mürid deyildiyi kimi, bu yolda məsafə qət edən müridə də “salik” deyilir. Təriqət və təsəvvüfdə süluk, elm ilə deyil hal ilə- dir. Təsəvvüfdə müridin mürşidsiz süluku mümkün görülməmişdir. Çünki insan nəfsi, ibadətlərini görərək özünü göstərmə meylinə çox yönəlir. İnsanın bu zəif tərəfi də ancaq bir mürşid vasitəsilə yox edilə bilər.

4. Beyət və intisab: Lüğətdə beyət satmaq deməkdir. Təsəvvüfdə müridliyə namizədin şeyxə və onun verəcəyi əmrlərə bağlı qalacağına söz verməsi deməkdir. İntisab, mübayəə, əhd, inabə, əl tutma və iqrar kimi terminlər də bu mənada işlənir. Təsəvvüfi

anlayışda beyətin tәмәli Hz. Peyğәmbәrin (s.ә.s.) İslama girmәk istәyәnlәrdән, cihad vә hicrәt kimi mühüm fәaliyyәtlәrә qatılacaq sәhabәlәrdән beyәt almasıdır. Quranda Hüdәybiyәdә beyәt edән sәhabәlәrin Allah Rәsuluna (s.ә.s.) olan beyәtlәri Allaha edilmiş beyәt kimi tәrif edilmişdir.⁴²⁰

Aralarında kiçik fәrqlәр olmaqla yanaşı bütүн tәriqәtlәrdә beyәt etmәnin qayәsi vә ediliş şәkli demәk olar ki, eynidir. Tәriqәtә girmәk istәyән şәxs öncә öz mәşrәbinә uyğun bir mürşid axtarar, qәlbинә yatan bir mürşid tapan kimi ona baş çәkәр vә istixarә edәр. Şeyx dә ona müraciәt edән namizәdin tәriqәtә girmәyә müvafiq olub-olmadığını araşdırar. Müsbәt nәticә alındıqdan sonra beyәt vә intisab gerçәklәşәр. Beyәt әsnasında talib qüslü bir şәkildә şeyxin hüzurunda diz çökәр. Diz-dizә oturan şeyx vә mürid namizәdlә әl-әlә tutarlar. Şeyx talibә әvvәlcә bütүн keçmiş günahlardan tövbә vә istiğfar etmәsini tәlqin edәр. Sonra üzәrindә olan Allah vә qul haqlarını ödemәsini söylәр. Mürid şeyxi dinlәр vә bunlara riayәt edәcәyinә dair Allah adına söz verәр vә Allahı Rәbb, Hz. Mu-hәmmәdi (s.ә.s.) peyğәmbәр, Quranı rәhbәр vә şeyxini mürşid sayacağını ifadә edәрәk şeyxin ixvanı arasına qatılar vә söhbәtlәrә davam edәр. Beyәt vә әqd әsnasında bәzi tәriqәtlәrdә xirqә, bәzilәrindә isә sikkә geyindirilir. Beyәt tam olaraq tәslimiyyәt vә bağılıq ifadә etdiyindән onu pozmanın mәsuliyyәti vә vәbalı bö-yükdür. Beyәt mürşidin qәlbindән müridin qәlbинә feyz cәрәyanını tәmin edәр.

Qadınların intisab vә beyәti şeyxlә әl-әlә tutmadan, sözlü vә ya yazılı olaraq edilir.

420 әl-Fәth, 48/10

5. Səma və ayin: Səma qulağa gələn səsləri almaq, eşitmək və dinləmək mənasındadır. Şeir və İlahi dinləmək və bu dinləmə əsnasında vəcdə gələrək qeyri-adi hərəkətlər etməkdir.

Ayin isə adət, üsul və mərasim mənasına gəlib, təsəvvüfdə icrayi-zikrullah deməkdir. Cəm halda edilən təriqət zikrləri bu adla anılır. İcra etmə şəkillərinə görə hər təriqət ayininə ayrı bir ad verilmişdir. Mövləvi ayininə səma, Qadirilərinkinə dövrən, Rūfai və Sadilərinkinə zikri-qiyam, Xəlvətilərinkinə dərbi-əsmə, Nəqşilərinkinə xətmə-xacəgan, Yəsəvilərinkinə zikri-ərrə, Cəlvətilərinkinə nisfi-qiyam, Şazililərinkinə hadra deyilir.

İlk dövr sufiləri məclislərində Qurandan sonra gözəl səslilərdən Allah və Rəsulullah (s.ə.s.) sevgisini xatırladan mənzum və ya mənsur parçalar dinləyərdilər. Nəğmə ilə oxunan bu parçalar məclisdəkilərə təsir edir, vəcd halının ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Vəcd ilə meydana gələn sayha və nəre kimi hayqırışlarla bəzi ritmik hərəkətlərin edilməsi səmanı mübahisəli bir mövzu halına gətirmişdir. İmam Qəzali bu mövzuda orta yolu tutmağa çalışmışdır. “Ehya” adlı əsərində bu mövzuya geniş yer ayıraraq səmanın lehində və əleyhindəki görüşləri müzakirə edib xülasə olaraq bu hökmə varmışdır. “Səma əgər bəhimi (heyvani və şəhəvi) arzuları oyandırarsa yasaq, bədii duyğuları hərəkətə gətirirsə mübah və halaldır.” İlk səma məclislərinin ilk sufilərindən Səriyy Səqati, Zünnun Misri və Cüneyd Bağdadi tərəfindən qurulduğu göstərilir. Cüneydə görə zikr “ələst-bəzmi” ni, “qalü-bəla” aləmini xatırlamaq, səma da bu xitabı eşitmək və ya onu eşitmək üçün istifadə olunan vasitədir. Cüneyd və Zünnun Misri səmanı, yəni İlahi dinləməyi üç dərəcəyə ayırırlar. Avam, zahid və xavassın səması. İlahi gözəlliklərdən xəbəri olmayan avama səma haram, riyazət və mücahidə əhli olan zahidlərə mübah, qəlblərin ihyası üçün ariflərin etdiyi səma isə müstəhsəndir. Əbu Nəsr Sərrac da belə

bir üçlü təsnifatla üçüncü qrupda yer alan ariflərin səma anında Haqqın minlərlə təcəllisinə məzhər olduqlarını bildirir. Mövlana Cəlaləddin Rumi: “Səmanın aşiqlərin qidası olduğunu, səma edən kimsənin səma anında mədəsini boş tutmasını, zira neyin içi boş və saf olduğu üçün açıqca inlədiyini” söyləyir.⁴²¹

Səma nəfslə deyil, Allah üçün və Allah ilə olan ruhla icra edilir. Nəfslə zikr edib səma edənlər həqiqi zakirlər deyil. Əbdülqadir Geylani səmanın qəlb və ruhla ediləcəyini söyləyir. Sührəverdi isə səmanı diri bir qəlb, ölü bir nəfs ilə dinləmək gərəkliyini, qəlbi ölü, nəfsi diri olanın səmasının caiz olmadığını bildirir. Səma və ayində zakir məzkurda fani olmalıdır. Məhz məzkurda fani olan zakir mənəvi zövqü dadar.

Səma məclisi üçün arif bir mürşidin əmin və ixtlaslı bir zakirbaşının olması lazımdır. Zakirbaşı zikri idarə edərkən mürşid feyz və mənəvi həzzi əks edir.

Təsəvvüf klassikləri olaraq bilinən əsərlərin demək olar ki, hamısında səma üçün ayrı bir fəsil açılmış və səmanın hökmü üzərində münaqişə edilmişdir.

6. Söhbət: Söhbət, bərabər olmaq, dost olmaq mənasına gəlir. Peyğəmbər, mürşid, müəllimlə bərabər olmaq “söhbət” kəlməsiylə ifadə edilmişdir. İmanla Hz. Peyğəmbəri (s.ə.s.) görə, onunla bərabər olan və bu imanla ölən kimsələrə verilən səhabə adı “söhbət” kökündəndir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) əshabını söhbətlə yetişdirmişdir. Söhbətdə həm sözlü tədris, həm də davranış tədrisi vardır. Qurandakı: *“And olsun ki, Allah Rəsulunda (s.ə.s.) sizlər, Allahı və axirət gününü istəyənlər və Allahı çox xatırlayanlar üçün*

gözəl bir nümunə (üsveyi- həsanə) vardır."⁴²² ayəsi də bunu xatırladır.

Bəşəri tədrisdə ən təsirli yol, nümunə olaraq edilən tədrisdür. *"Mömin mömi- nin aynasıdır."*⁴²³ hədisində ifadə edildiyi kimi, insanın gözəl xasiyyətli olması, əxlaqlı insanlarla bərabər olmasındandır. Quranda: *"Ey iman edənlər, Allahdan qorxun; sadıq və saleh kimsələrlə bərabər olun!"*⁴²⁴ ayəsi, insanların yaxşılarla birlikdə olmasını əmr edərkən, (əl-Ənam, 6/68) ayəsi də, nəfsinə qarşı zalım və insana mənəvi çirkəlr bulaşdıracaq kimsələrlə çox yaxınlıq etməməyi əmr etməkdədir. İnsan, mübarizə aparmadan, riyə, ni-faq, qürur, həsəd, şöhrət sevdası, hakimiyyət arzusu kimi qəlbi qaraldacaq xislətlərdən qurtula bilməz.

Mövzuya Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) *"Yaxşı insanlarla oturduran şəxsi müşkü satan şəxslə dostluq edən, pis insanlarla oturub duran şəxsi də dəmirçi dükanında olana bənzədən"*⁴²⁵ hədisləri işığında təsəvvüfcülər söhbəti dörd dərəcədə mütaliə edərlər:

1. Şeyx və mürşid ilə söhbət, mürid üçün dərman kimidir.
2. İxvan ilə söhbət, vücudu bəsləyən qida kimidir.
3. Fasiq və günahkarlarla söhbət, mikrob kimidir.
4. Kafir, mülhid və İslamı qəbul etdikdən sonra üz döndərənlərlə söhbət zəhər kimidir.

İnsan sosial bir varlıq olduğuna görə, fiziki ətrafdan da, sosial ətrafdan da təsirlənir. Bu yöndən söhbət bir duygu alışverişidir. Belə ki, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) söhbətində hiss etdiyi həyacanı

⁴²² əl-Əhzab, 33/23

⁴²³ Əbu Davud, Ədəb, 49

⁴²⁴ ət-Tövbə, 9/19

⁴²⁵ Buxari, Zəbah 31, Büyu 38; Müslim, Birr 146, Ədəb 16; İbn Hənbəl, Müsnəd, IV, 404, 405, 408

digər vaxtlarda hiss etmədiyini söyləyən Xanzalanın⁴²⁶vəziyyəti buna misaldır.

Mürşidlər Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) mənəvi varisləri olduğundan, onların xalqı irşadda söhbət üslubundan istifadə etmələri təbiidir. Ancaq söhbətlərdə diqqət ediləcək xüsus, xasiyyət və fitrətlərin bir-birinə uyğun olmasıdır. Söhbət, söhbət xarici vaxtlarda insanda meydana gələn qəflət kimi pis xüsusiyyətləri təmizləyir və insanı ibadətlərdən həzz alacaq səviyyəyə çatdırır.

OXU MƏTNİ

«Həzrət Əbu Bəkr (r.a) bir gün Hanzala (r.a) ilə rastlaşdı. Onun vəziyyətini soruşdu. Hanzala (r.a) böyük bir həyəcan və əndişə içində:

- Hanzala münafiq oldu, ey Siddiq!,-dedi.

Həzrət Əbu Bəkr:

- Sübhanallah! Bu necə sözdür?,-dedi.

Hanzala (r.a) sözlərinə belə davam etdi:

- Biz həzrət Peyğəmbərin söhbətində olarkən, O bizə cənnət və cəhənnəmi xatırladır, hətta, onları gözlə görürmüş kimi bir hala bürünürük. Rəsulullahın - səllallahu əleyhi və səlləm- hüzurundan çıxıb ailəmiz və dünyəvi işlərimizlə məşğul olmağa başlayanda isə eşitdiklərimizin çoxunu unuduruq (Onun söhbətindəki feyz və ruhaniyyətimizi itiririk), dedi.

Həzrət Əbu Bəkr (r.a):

- Vallah, buna oxşar hallar bizdə də olur,-dedi.

426 Bax: Müslim, Tövbə 12; Tirmizi, Qiyamə 19; İbn Hənbəl, IV, 346

Bundan sonra ikimiz də Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- yanına getdik və vəziyyəti ona danışdıq. Həzrət Peyğəmbər -səllallahu əleyhi və səlləm-:

*-Canım qüdrət əlində olan Allaha and içirəm ki, mənim yanımdakı halınızı davamlı qoruyub, daimi zikir halında ola bilsəydiniz, yataqda yatarkən də, yollarda yeriyərkən də mələklər sizinlə söhbət edərdi. (Üç dəfə təkrar edərək): - Ey Hanzala! Bəzən elə, bəzən də belə olur!,-buyurdu».*⁴²⁷

7. Mücahidə və riyazət: Mücahidə insanın nəfsinin arzularına, mənfi istəklərinə və şeytanın əsgərlərinə qarşı gəlib savaşmasıdır. Bu savaşın silahı ibadət, zikir, təsbeh və duadır. Riyazət, nəfsin və bədənin istəklərini kəsərək onu, ən aşağı səviyyəyə endirmək və ona çətin gələn şeyləri etdirmək və az yeməklə mədəni boş buraxaraq nəfsi təzkiyə etməkdir.

Mücahidəyə, nəfs ilə cihad və ya cihadi-əkbər də deyilir. Nəfs ilə cihad, düşmənlə cihaddan daha çətindir. Çünki görünməyən düşmənin şərindən qorunmaq, görünən düşmənin şərindən qorunmaq qədər asan deyildir. Buna görə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) nəfs mücahidəsini “böyük cihad” olaraq adlandırmışdır.⁴²⁸ Allah təalanın : *“Bizim uğrumuzda mücahidə edənləri yollarımıza çatdırırıq”*⁴²⁹ ayəsi sanki bu mənəvi cihaddan bəhs etməkdədir.

Belə ki, Əbu Əli Dəqqaq “Xaricini mücahidə ilə bəzəyənin daxilini Allah müşahidə ilə gözəlləşdirər” kəlamını bu ayə ilə əlaqələndirərək, başlanğıcda mücahidə sahibi olmayan insanın, bu yolda işıq ucu belə görməyəcəyini bəyan etmişdir.

Mücahidə və riyazət bir-birinə yaxın mənalar ifadə edən iki termindir. Mücahidə nəfsi yaxşılığa məcbur etmək, riyazət da nəfsi

⁴²⁷ Müslim, «Tövbə», 12

⁴²⁸ Bax: Kəşfül-xəfa, II, 424 (1362)

⁴²⁹ əl- Ənkəbut, 29/69

bu işə alışdırmağa çalışmaqdır. İşin başı mücahidə, davamı riyazət, sonu da müşahidədir. Müşahidə nəfsin istədiklərini yox edib, daima onun arzu etdiyinin tərsini etməkdir. Nəfsin iki sifəti var:

- a. Həva və həvəslərinə dalmaq
- b. İbadət və itaətlərdən istifadə etmək

Nəfs, həva və həvəslərin arxasınca qaçmaq istəyincə təqva ilə düzəlir, ibadət və itaətlərdə tənbellik göstərincə istədiyinin tərsi edilir.

Riyazət əslində çətin bir işdir. Canını dişinə sıxmaqdır. Ancaq təbib; yəni mənəvi həkim sayılan şeyx, mütəxəssis olub, yolun incəliklərini bilirsə, məcburiyyətlər asanlaşır.

Mürid, başlanğıcda tam ixlas sahibi olmaya bilər. Təbii insan halı olaraq özündə mövcud olan bir neçə zəif xüsusiyyətləri müxtəlif metodlarla islah edilir. Riyazətdə tədricilik əsasdır. Riyazət qaydaları birdən tətbiq edilsə və daha sonra edilməsi lazım olanlar əvvəlcədən etdirilsə, müridin nizamı pozula bilər. Nəfs təzkiyəsinə qovuşmaq üçün edilən mücahidə və riyazətin, ümumiyyətlə qəbul edilən görüşə görə, üç əsası vardır: Az yemək, az yatmaq, az danışmaq. Bunlara bəzən xəlvət və ya üzlət deyilən çilə və ərbin də əlavə edilir.

a. Az yemək: İnsan nəfsini azdıran şeylərin başında yemə-içmədə həddi aşmaq gəlir. Yemək və içməkdən başqa nemət bilməyinin elmi az, sıxıntısı çox olur. Çünki yemək-içməyə məhkum olanlar bitki, şəhvətin əmrində olanlar heyvan, elm və irfan əmrində olanlar isə insan səviyyəsində görünür. Bu səbəbdən insanın məqsədi, bəşəri duyğuları hərəkətə gətirən yemə və içmə ardınca qaçmaq deyil, ülvü duyğulara köməkçi olacaq qədər yeməkdir. Belə ki, Quranda: *“Yeyin, için, israf etməyin. Çünki Allah*

israf edənləri sevməz."⁴³⁰ - deyə buyrulur. Kafirlərin yeməyə daha çox alüdə olmaları heyvanlara bənzədilir: "*Kafirlər, dünyada zövq dalınca qaçarlar və heyvanlar kimi yeyib içərlər.*"⁴³¹ Bu səbəbdən təsəvvüfçülər, yeməyin insanın özünü gəzdirəcək qədər olmasını, insanın gəzdirmək məcburiyyətində qalacağı bir dərəcəyə çatmamasını şərt qoşarlar. Azğınlığın və üsyanın ümumiyyətlə toxluqdan qaynaqlandığını, Fi-ron və Qarunun üsyanının toxluq səbəbiylə olduğunu bildirirlər.

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) və əshabının aclıq və oruca olan yüksək meyli, təsəvvüf və təriqət əhlinin bu mövzuda dəlili olmuşdur. Belə ki, Peyğəmbərimiz (s.ə.s.): "*İnsan oğlu qarnından daha pis bir qab doldurmamışdır. İnsana belini düzəldəcək bir neçə loxma yetər.*"⁴³² -deyə buyurmuşdur.

b. Az yatmaq: Quranda gecə isti yatağından qalxıb Rəbblərinə qorxu və ümid- lə dua edənlərlə,⁴³³ səhər vaxtlarında yatmayıb istiğfar ilə məşgul olanlar⁴³⁴ və gecənin çox az vaxtında yatıb sübh tezdən istiğfar edənlər tərifi lənməkdə, uzun gecələrdə təsbeh,⁴³⁵ və gecə təhəccüd namazı əmr edilməkdədir.⁴³⁶ Ancaq burdakı gecə namazı, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) haqqında vacib, ümməti haqqında müəkkəd sünnədir.

Az yatmaq Allaha dönüşün ifadəsidir. Çünki yuxu, orqanları təbəlləşdirir. Az yatmaq qəlbi aydınladır, nurlandırır. Az yatmaq, aclıq və az yemək nəticəsində əldə edilir. Çünki tox qarın, yuxunu artırır. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) gəlmiş və keçmiş və gələcək bütün

430 əl-Əraf, 7/31

431 Muhəmməd, 47/12

432 Tirmizi, Zöhd 48

433 Bax: əs-Səcdə, 32/16

434 Ali-İmrân, 3/17

435 əl-İnsan, 76/26

436 əl-İsra, 17/79

günahlarının bağışlandığı⁴³⁷ Quran diliylə xəbər verilmiş olmasına baxmayaraq, gecə az yatıb, qalan zamanı ibadətlə keçirməsi və bunu şükr edən bir qul olaraq etdiyini ifadə etməsi düşündürücüdür. Təsəvvüfçülər, yemək və yatmağın zərurət miqdarı olması sayəsində qeyb sirlərinin açıla biləcəyini bildirməkdədirlər. Belə ki, abidlərin vəsiflərini sayılarkən: “Ölməyəcək qədər yemək, taqət verəcək qədər yatmaq, zərurət olmadıqca danışmamaq”-deyə ifadə edilməkdədir.

İrfan əhli, az yemək və az içməklə bədəndəki faydasız şeyləri atır; az yatmaqla, həm bədənə, həm ruhuna rahatlıq verir. Təbii ki, bunda ölçü, vücudun dincəlməsinə yetəcək bir miqdarda istirahət etməkdir. Yoxsa vücuda əziyyət olacaq bir yuxusuzluq deyil.

c. Az danışmaq: Danışmaq insanın tərəzisi kimidir. Çoxu ziyan azı da dəyanət ifadəsidir. Az danışmaq eyib olmadığı kimi, belələrinin hörməti də çox olur. Çox danışmaq isə utandırıcı və üz qızardıcıdır. Dilini qoruyan pisləklərdən qurtulur. Lazımsız yerə danışmaq şəxsin eyiblərini üzə çıxarar, mənliliyini alçaldar. Dilini qoruyub qəlbini danışdıranın, günahları az, qəlbə də rahat olur. Bu mövzuda bir sıra ayə və hədislər mövcuddur. Belə ki, ayələrdə; *“Mən Rəhman olan Allaha söz verdim. Bu gün heç bir şəxslə qətiyyənlə heç nə danışmayacağam.”*⁴³⁸ -deyə buyrulduğu kimi, hədislərdə də *“Susan qurtulmuşdur...”*,⁴³⁹ *“İki dodağı ilə iki ayağı arasındakına zəmanət verənə cənnəti təmin edirəm”*⁴⁴⁰ -deyə buyrulur. Tirmizinin rəvayətinə görə Üqbə ibn Amr, Rəsuli-əkrəmə qurtuluşun çarəsini soruşduğu zaman bu cavabı almışdı: *“Dilini qoru evin geniş olsun, günah və xətalarına ağla!”*⁴⁴¹

437 əl-Fəth, 48/1

438 Məryəm, 19/26

439 Tirmizi, Qiyamə 50

440 Buxari, Hüdud 19

441 Buxari, Hüdud 19

Allah insana iki qulaq, bir ağız verdiyinə görə, insanın iki dəfə dinləyib bir dəfə söyləməsi əsasdır. Quranın ilk əmri “oxu” olduğuna görə, çox danışmaqdan əvvəl, elmə sarılmaq lazımdır. Mövlana “Məsnəvi”sində “dinlə” deyə başlayır, çünki insanın danışmaqdan çox dinləməyə ehtiyacı var.

8. Xəlvətə çəkilmək: Xəlvət, lügətdə “yalnız qalmaq”, “sevgili ilə baş-başa qalmaq” deməkdir. Təsəvvüf terminologiyasında, təriqətə girən bir müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxinin əmrilə insanlardan uzaqlaşaraq, təkyələrin çiləxana deyilən xüsusi bir yerində inziva həyatı yaşaması, özünü Haqqa verməsidir. Xəlvətin qayəsi qəlbdəki başqa şeyləri çıxarmaqdır. Haqqın saysız nemətlərini düşünüb, özündən getməkdir.

Xəlvətlə üzlət eyni mənalı kəlmələrdir. Ancaq üzlət daha ümumi, xəlvət isə daha dar mənalıdır. Üzlətdə müddəti və səbəbi müəyyən olmayan bir tənhalıq və xalqdan uzaqlaşmaq vardır. Xəlvətdəki yalnızlıq isə müddətlidir. Bir başqa ifadə ilə üzlət, maddi varlıq olaraq insanlar arasından uzaqlaşmaqdır.

Çilə farsca “çihil” (qırx) kəlməsindən alınmış, ərəbcə “ərbəin” mənası olan və “xəlvət” mənasında işlədilən təsəvvüfi bir termdir.

İnsandakı pis vərdişlərişlərin mənbəyi sayılan nəfsin tərbiyə və təzkiyə edilməsi mövzusunda müraciət olunan riyazət və cəhd yollarından biri də “çilə” və “ərbəin” deyilən xəlvət üsuludur. Xəlvət təriqətdə müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxin nəzarətində tənha, qaranlıq bir yerə çəkilərək az yemək, az yatmaq surətilə davamlı ibadətlə məşğul olmasıdır. Təriqətlərə görə bunun müddəti 3, 40, və ya 1001 gündür. Ən uyğun müddət 40 gündür.

Xəlvətvə çilənin qırx gün olmasının, təsəvvüfçülərə görə Quran və sünnədən bir çox istinad nöqtələri vardır. Belə ki, Xucviri

“Kəşfül-məhcub” adlı əsərində bu qırx günlük müddətin Musa (ə.s) ilə əlaqəli bu ayəyə istinad etdiyini söyləyir: *“Musa ilə otuz gecə (məna ibadət etməsi üçün) sözləşdik və bu otuz gecəyə o əlavə olaraq on gecə də əlavə etdi.”*⁴⁴² Sührəverdi isə bu ayətdən başqa bu hədisi də çilə üçün dəlil olaraq götürür: *“Qırx gün Allah üçün ixlasla əməl edən kimsənin qəlbindən dilinə doğru hikmət bulaqları axar.”*⁴⁴³ Təsəvvüfçülərdən bəziləri çilə və xəlvət ilə Peyğəmbərimizin (s.ə.s.), peyğəmbərliyinə təsadüf edən günlərdə Hira-Nur dağında həyatı arasında bir əlaqə qurmağa çalışmışlar. Çilə və xəlvət ilə etikaf arasında da müəyyən bənzərliklər vardır. Xəlvət və çilə, riyazət və mücahidə ilə sıx əlaqəli olduğuna görə çiləsini səyahətlə tamamlayan və ömrünü çilə ilə keçirən təsəvvüfçülər az deyildir.

Təsəvvüfi mənbələrdə də xəlvət və çiləyə ilk dövrlərdən etibarən yer verilmiş, Qəzali və digər təsəvvüfçülər, üzlət və xəlvətin fayda və zərərləri mövzusunu böyük dəqiqliklə təsbit etməyə çalışmışlar. Qəzali, xəlvət və üzlət sayəsində şəxsin dilə dair bəlalardan uzaqlaşacağını, qəlbini riya kimi mənəvi xəstəliklərdən uzaqlaşacağını və Allaha yaxınlığın ortaya çıxacağını göstərmişdir.

Təriqətlərin təşəkkülündən sonrakı dövrdə qələmə alınan Sührəverdinin *“Əvarifül-məarif”* adlı əsərində xəlvət və çiləyə geniş yer verilmiş, onların şərtləri və ədəbləri təsbit edilmişdir.

Sührəverdidən sonra müxtəlif təriqət şeyxlərinin yazdıqları əsərlərdə çilə və xəlvətə dair verilən məlumatlar, ümumiyyətlə bu əsərdən alınmadır. Sadəcə fərqli təriqətlərin müxtəlif və bəzi fərqli tətbiqatları zamanla ortaya çıxmışdır. Məsələn, mövləvilər çiləni “riza” kəlməsinin əbcəd hesabı ilə uyğun gələn sayını əsas olaraq 1001 gün olaraq qəbul etmişlər. Çilə bütün təriqətlərdə şeyxin nəzarəti ilə və müəyyən şərtlərə əməl etməklə icra edilir. Şərtlərin

442 əl-Əraf, 7/142

443 Bax: Kəşfül-xəfa, II, 224 (2361)

yerinə yetirilməməsi halında çilə pozulmuş olur. Buna “çilə qırmaq” deyilir. Cilə qıranlara da “çilə qırğını” deyilir. Şeyxin əmrilə çiləyə girən və icazəsiz təkyədən ayrılmadan 1001 günlük müddəti tamamlayanlara “çilə çıxardı”-deyir və “dədə” ünvanı verirdilər. Çilə əsasında mürid şeyxi tərəfindən çox imtahanlardan keçərək nəfsi tərbiyə etməyə çalışır. Çilə ilə eyni mənəli olan xəlvətin başqa mənası da “xəlvət dər əncümən” dir.

9. Cəlvət və ya xəlvət dər-əncümən: Cəlvət, lüğətdə bir kimsənin vətənidən və ailəsindən uzaq düşməsi; qılınc və ayna kimi şeylərin pasının silinməsi, parladılması; bir şeyin ortaya çıxması, zahir olması mənasındadır. Təsəvvüf istilahında isə “xalqdan uzaqlaşmış tənhada Həqq ilə baş-baş qalmaq”-demək olan xəlvətin ziddidir. Cəlvət, qulun ilahi sifətlərlə və gözəl xasiyyətlərlə bəzənərək xəlvətdən çıxıb xalqın arasına qarışması deməkdir. Xəlvət və cəlvətin təsəvvüf mənasında işlədilməsi, İbn Ərəbidən sonradır. Ondan əvvəlki qaynaqlarda “xəlvət” mənasına az rast gəlinirsə də, cəlvət mənasına çox rast gəlmək mümkündür.

Xəlvət və cəlvət, təsəvvüfi bir məqam olaraq Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatından alınmışdır. Belə ki, onun Hira mağarasındakı, peyğəmbərlikdən əvvəlki həyatı xəlvət, nübüvvətlə başlayan və xalqın içində keçən ondan sonrakı həyatı, cəlvətdir. Bu mənada bütün peyğəmbərlərin, böyük vəlilərin həyatında xəlvət və cəlvəti görmək mümkündür. Ancaq məşrəb yönündən bəzilərinə xəlvət, bəzilərinə cəlvət halı üstündür. Bu məşrəb fərqliliyi səbəbiylə bu iki mənə, iki ayrı təriqətin (Xəlvətiyyə və Cəlvətiyyə) adı olmuşdur. Başqa bir ifadəyə görə cəlvət, qəlbədən pisliklərin silinməsi, könül aynasının parladılması və İlahi nurun qəlbi təmizləməsidir. Bu hala çatmaq üçün, xəlvət həyatı yaşayaraq insanın pisliklərdən təmizlənməsi və qəlbini, nəfsinin əsiri olmaqdan qurtarmaq la-

zımdır. Nəfsin pisləkləri yox olaraq yaxşı xasiyyət və sifətlərlə bəzəyincə, onun xalqın arasına qarışması lazımdır.

Salah olmadan islah olmaz. Xəlvət salah üçündür. Salah gerçəkləşincə başqalarının islah yolu açılır. Bu da gizli durmaqla deyil, xalqa qarışmaq və hal yan- sıması yoluyla gerçəkləşir. Cəlvət sözü, Nəqşibəndilərdə “Xəlvət dər-əncümən” olaraq ifadə edilmişdir: “Xalq içində, ancaq tək başına” və ya “əl işdə könül Yarda”-deməkdir. Bu məqama çatanlar, iç dünyalarındakı fırtınaları sakitləşdirmiş, nəfsini mütməin etmiş kimsələr olduqlarından, xalq ilə məşğuliyyətləri, dünya iş- ləriylə maraqlanmaları, onların Haqq ilə olan bağlarını qoparmaz. Könülləri bir iç işıqlandırması kimi daima Rəblərindən gələn bir nurla parıldayar; qəlbləri belə bir kamala çatdıran ixlas əhli kimsələrin sözləri, feillərinin tərənnümü və aynasıdır. Dillərindən tökülən, qəlblərindən doğan hikmət bulağının damlaları, ya da selidir. Onlar, danışdıqları zaman hikmət söyləyərlər. Belələrinin xəlvəti, cəlvətə tərcih etməsi düzgün olmaz. Amma, nəfs canavarına sahib ola bilməyən və onun zərə- rinin başqalarına keçməsinə qarşı dura bilməyənə də tövsiyə ediləcək olan, hər halda cəlvət deyil, xəlvətdir; nəfsi həbs etməkdir.

10. Arif: Arif, fikirləşərək, işin sonunu düşünərək və təcrübə ilə bilgi sahibi olan deməkdir. Alim, elm və bilgi sahibidir. Arif, mərifət əhlidir, mərifət isə təqva və doğru yol nəticəsində hasil olan bir bilgidir. “Arif” kəlməsi yerinə bə- zən “agah” kəlməsi də işlədilir. Arif hər yerdə Haqqın min-bir təcəllisini müşahidə edə bilən bir şəxsdir. Belə ki, Mımşad Dinəvəri, “Arifə görə kainat bir güzgüdə ibarətdir. Ona baxdıqında Haqqın təcəllisini müşahidə edər”-demişdir.

Mərifət əhli olan arif də, kəşflərində xətəyə düşə bilər, çünki o da insandır. Günahsız olan ancaq peyğəmbərlərdir. Arif və

sufilərin kəşflərindəki xətası müctəhidlərin ictihadındakı xətaya düşməsi qədər təbiidir.

Əbu Türab Nəxşəbi, arifi, “heç bir şeydən təsirlənib dəyişməyən, hər şeyin ondan saflıq qazandığı adam”-kimi göstərmişdir. Əbu Bəkr Kəttaniyə görə arif: “Haqqın əmirlərinə uyğun əməllər edib, hal və hərəkətlərində ilahi əmr və qadağalara əsla müxalifət etməyən, daima Allahı zikr edən şəxsdir.”

11. Vəli-Vəlayət: Vəli, lüğətdə düşmənin ziddidir. Allaha dost və ya Allah üçün dost olan adam deməkdir. Təsəvvüf termini olaraq:

a. “Feil” vəznində və ismi-məful mənasında “Allahın qoruduğu kimsədir.” Belə ki, Quranda: *“O bütün salih qullara vəlililik edir (istiğamətləndirir.)”*⁴⁴⁴ -deyə buyrulur.

b. Yenə “feil” qəlibində ismi-fail mənasında “Allaha itaət və ibadət işini öh- dəsinə alan adam”-deməkdir. *“Allah iman məsuliyyəti daşıyanların vəlisidir.”*⁴⁴⁵

Vəlayət vəlinin sifətidir. İki cür vəlayət vardır: Vəlayəti-ammə, vəlayəti-xassə.

a. Vəlayəti-ammə: Şəriətin fərz və vacib dərəcəsidəki əmrlərini yerinə yetirmək üçün çalışmaq və cəhd göstərmək hallarına deyilir. Bunu etmək hər mükəlləf mömin üçün zəruri bir işdir. Bu səbəbdən cəhd edib çalışan möminlər buna aiddir.

b. Vəlayəti-xassə: Fərz və vacib əməllərdə irəli getməklə birlikdə, Quranın zikr və təfəkkür mövzusunda əmrlərinə sarılıaraq bütün hallarda zikr və fikir aydınlığına çatmış, bütün ibadətlərində

444 əl- Əraf, 7/196

445 əl-Bəqərə, 2/257

“ehsan” deyilən Allahı görürmüşcəsinə qulluq şüuruna çatmış adamların halıdır.

Salik, dində kəmalın zirvəsinə çatmağa can atan kimsədir. Təsəvvüfdə bunun müxtəlif yolları vardır. “Vəlayətullah” adlı əsərində İmam Şövqani, vəlayətə açılan yolun şərtlərini belə sıralamaqdadır:

a. Sağlam bir inanc və təslimiyyət,

b. Fərzləri yerinə yetirib qadağalardan çəkinmək. Əmr və qadağalar, zahiri və batini olmak üzrə iki cürdür. Zahiri əmrlər, namaz, oruc, həcc, zəkat və bənzərləri; zahiri qadağalar, içki, qumar, zina; batini fərz və əmrlər isə ixlas, sidq, əmanət, tövbə və səbir; batini və mənəvi qadağalar, riya, suizən, qeybət kimi şeylərdir.⁴⁴⁶

c. Fərzləri yerinə yetirib, sonra nafilələrə davam etmək, qulu Haqqa yaxınlaşdırır. Belə ki, bir qüdsi hədisdə: *“Qulum Mənə nafilələrlə yaxınlaşır, hətta Mən onun görən gözü, tutan əli, eşidən qulağı, yeriyən ayağı olaram.”*⁴⁴⁷–deyə bu-yrulmuşdur. Nafilələr; namaz, oruc, həcc, zəkat, zikir, səlatü-səlam və təsbeh kimi ibadətlərdir. Nafilə olan ibadətin eynisi fərzlərdə da olmalıdır, əgər belə olmazsa bidət olur.

Vəli Allah ilə məşğul olan, Onu arzu edib, Ona çatmağa çalışan insandır. Hədisi-şərifdə ifadə olunan kimi *“üzlərini görmək insana Allahı xatırladan”* kimsələrdir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Şövqani, *Vəlayətullah vət-tariq ileyha*, (nəşr, İbrahim Hilal) Qahirə ts., s. 350-405

⁴⁴⁷ Buxari, Rıçaq 38

⁴⁴⁸ İbn Macə, Zöhd,4

B. TƏHƏQQÜQƏ DAİR MƏFHUMLAR

Təsəvvüfün təhəqqüq miqdarının, təsəvvüfdə seyrü-süluk nəticəsində əldə edilən hal olduğunu və bu halla əldə edilən bilgilərin təcrübi bilgilər hesab edildiyini daha öncə qeyd etmişdik. Təhəqqüq miqdarında əldə edilən bilgilər və duyğular, ümumiyyətlə vəhbidir. Təbii ki, bütün təsəvvüfi məqamların əvvəli bir müddət sonra vəhbi olur. Bu mənəvi hallar da, ümumiyyətlə ya qəlbi, ya vicdani duyğulardan, ya da mərifət və bilgidən ibarət olur. Bu baxımdan biz təhəqqüq məfhumlarını qəlbi və vicdani olanlar, elm və mərifətə dair olanlar olmaq üzrə iki bölməyə ayırdıq. İndi bu təsnifə görə, klassik təsəvvüf kitablarda ümumiyyətlə “əhval” cümləsindən olaraq dəyərləndirilən bu xüsusiyyətlərin əsaslarını izah etməyə çalışacağıq:

I. QƏLBİ VƏ VİCDANİ OLANLAR

1. Vəcd və istiğraq: Eşq və iştiaq sərxoşluğu ilə özündən getmək, yüksək həyəcan kimi mənalar ifadə edən vəcd, Allahdan gələn təcəllidir. Yüksək bir coşqu halıdır. Vəcd, ilk mənbələrdə “fəqd” ilə birlikdə istifadə edilmişdir. Vəcd tapmaq, fəqd itirməkdir. Bu iki haldan biri gəlincə o biri gedər. Vəcd ümumiyyətlə üç dərəcədir: Təvacüd, vəcd və vücud.

Təvacüd qulun istəyərək, hətta bəzən özünü məcbur edərək vəcd halını yaşamasıdır. Belə bir vəcd arayışının bəzisi məqbul, bəzisi də məzmun sayılmışdır. Məqbul olan vəcd, riyadan uzaq olaraq insanın vəcd halına çatmaq üçün özünü məcbur etməsidir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.): “*Quran oxuyarkən ağlayıb vəcdə çatmayanların özlərini bu halı yaşamaları üçün məcbur etmələrini*”-tövsiyə etmişdir.⁴⁴⁹Təvacüd, insanın qəlbində olan kəsvəti yox etmək üçün

449 Bax: Təbərani, *əl-Mucəmul-kəbir*, Bağdad 1978, thk. Hamdi Əbdül-məcic əs-Sələfi, II, 398

ağlayıb, sızlayaraq icra edilən bir ibadətdir. Vəcd isə Haqqın min bir təcəllisini müşahidə edə bilən kimsənin məhəbbət nəticəsində, daxilən fərəhlənməsi və o halın verdiyi zövq ilə özünü itirməsidir. Həqiqi vəcd yüksək dərəcədə Allah sevgisindən, iradə sağ- lamlığından və Allah eşqindən meydana gəlir. Bu cür vəcdə məcburiyyət yoxdur və o hər an özünü göstərə bilər.

Quran, Rəblərindən qorxanların Quranı ürpərərək vəcdlə oxuyacaqlarını xəbər verir: *“Rəblərindən qorxanların dəriləri ondan ürpəşir. Sonra dəriləri də, qəlbləri də Allahın zik riylə yumşalar.”*⁴⁵⁰, *“Həqiqi möminlər ancaq o kimsələrdir ki, Allah anıldığı vaxt qəlbləri ürpəşər.”*⁴⁵¹ Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) və əshabının həyatında vəcd halının nümunələri olduqca çoxdur. Belə ki, Abdullah ibn Məsud bir gün Nisa surəsini oxuyarkən: *“Hər ümmətdən bir şahid gətirdiyimiz, səni də onların üzərinə şahid tutduğumuz zaman halları necə olacaq?”*⁴⁵² ayəsinə çatdığında Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) gözləri doldu və *“Bəsdür, ey Abdullah!”*⁴⁵³ -deyə buyurdu.

Namaz qılarkən Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) sinəsindən qazan qaynamasına bənzər tərzdə coşqulu səslər çıxdığı, əzab ayələrində ağlayıb, müjdə və dua ayələrində sevinclə dolduğu rəvayət edilir. Əshabdan və tabeundən Quran ayələrini dinlərkən vəcdə gələn də vardır. Bəzi insanlar vəcdlə mənəvi səyahət edər, bəziləri ağlayar, bəziləri də özündən gedərdi. Bütün bunlar vəcdin fitri və məşru olduğunu göstərən rəvayətlərdir. Təsəvvüf ədəbiyyatında vəcdin üst dərəcəsi sayılan vücud, vəcd halını idrak- dan sonra meydana gələn, Haqqı taparaq bəşəri sifətlərin yox olması deməkdir. Çünki həqiqət sultanının zühuruyla bəşəri sifətlər yox olur. Vücud əhli

450 əz-Zumər, 39/23

451 əl-Ənfal, 8/2

452 ən-Nisa, 4/41

453 Buxari, Fəzailül-Quran, 33

üçün sahv və mahv halı vardır. Sahv, Haqda baqi olmaq, mahv da Haqda fani olmaqdır. İstiğraq, vəcdin üst dərəcəsi olan vücudla yaxın mənalar ifadə edir. Bu sevgiliyə tamaşa edərkən ilahi sevginin təsiri ilə salikin özündən getməsi, maddi aləmdən xəbərsiz hala gəlməsidir. İstiğraq halında olan bir salik, suya, atılaraq (suyun içinə) batıb qeyb olan daş kimidir. Salik, ilahi məhəbbət və vəhdət dərya- sında müstəğraq olmuşdur.

2. Cəzbə: Bir şeyi çəkmək, dartmaq mənalarına gələn cəzbə, təsəvvüfdə Haqqın qulu özünə çəkməsindən meydana gələn bir haldır. Cəzbə, Allahın qula ehmanı olduğundan, qulun bu halı seçməsi əlində deyildir. Allahın, sevdiyi qulu, qəlbindən pərdəni qaldırıb, heç bir əmək sərf etmədən, yaxın nuru ilə asan bir şəkildə mənəvi məqamlara yüksəltməsidir. Belə bir cəzbə, qulda istiqamət və ibadət arzu- sunu meydana gətirərək bəla və müsibətlərə səbir etmə gücü verir. Qul, ruhi cəzbə ilə həqiqətin qaynağını tapır. Allahından başqa hər şeyi unudaraq özünü itirir, qul- luğundan xəbərsiz hala gəlir, vəcd və istiğraq halını yaşayır.

Sufilər Qurandakı *“Allah istədiyini özünə tərəf çəkar.”*⁴⁵⁴ ayəsini və bəzi əsərlərdə hədis kimi qeyd edilən *“Allahın qula olan cəzbəsi, iki cahan xalqının əməllərinə bərabərdir.”*⁴⁵⁵ cümləsini cəzbəyə dəlil olaraq göstərirlər.

Haqqın qulu özünə tərəf çəkməsi cəzbə, bu cəzbəylə qulun Allaha yönəlməsi isə eşqdir. Belə ki, təsəvvüfcülərə görə, Hz. Peyğəmbəri (s.ə.s.) öldürməyə gedərkən eşitdiyi Quran sayəsində imana gələn Hz. Ömər in halıyla, padişahlığı dövründə ova gedib ovladığı ovdan üç dəfə ardı-ardına: *“Sən bunun üçün mü yaradıldın?”* səsini eşidib sultanlığı tərək edən İbrahim ibn Ədhəmin tövbəsi cəzbəyə nümunədir. Belə bir cəzbəyə tutulanlara, Allah

454 əş-Şura, 42/13

455 Bax: Kəşfül-xəfa, I, 332 (1069)

təala daxili hallarını göstərərək, onları nəfs və dünyadan uzaqlaşdırır, Zati-İlahisinə yaxınlaşdırır. Deməli cəzbə, peyğəmbərlərin və vəlilərin sifətidir; qabiliyyət və istedad işidir; “qəlbi-səlim”ə qovuşmada bir yoldur. Yunis Əmrə, “*Cəzbeyi-eşq olmayınca neyləsin şeyxim məni*”-deyərkən bunu bildirmək istəmişdir.

OXU MƏTNİ

İbrahim bin Əthəm əvvəllər Bəlxədə səltənət və dəbdəbəyə düşkün olan bir hökmdar idi. Onun bu düşkünlükdən xilas olub, axirətini də qazanması üçün dövrün arif və sufiləri tez-tez ona ibrətli xəbərdarlıqlar edirdilər. Belə ki, məşhur bir rəvayətə görə, bir gecə sarayının damında əcaib səslər eşitmiş, yatmamış və maraqla soruşmuşdu:

- Orada nə edirsiniz?

Qəribə bir cavab verildi:

- Dəvəmizi itirdik. Onu axtarıyıq.

İbrahim bin Ədhəm qəzəbləndi:

- *Damda dəvə axtararlar? Bu dəfə eşitdiyiniz cavab isə mənalı və ibrətli idi:*

- *Ey İbrahim! Damda dəvə axtarmağın mümkün olmadığını bilirsən, ancaq niyə bu yaşadığın dünyəvi təntənə və dəbdəbə içində əbədi səadəti axtarmağın mümkün olmadığını düşünmürsən?*

Başqa ibrətli xəbərdarlıqlarla müqayisədə bu sözlər İbrahim bin Ədhəmə bir xeyli təsir etdi. Ancaq bir müddət sonra bu xəbərdarlığı da unutduğuna görə, onun halında hər hansı bir dəyişiklik olmadı. Günlər gəlib keçirdi. Bir gün İbrahim bin Ədhəm ətrafında olan insanlarla birlikdə ceyran ovuna getdi. Bir müddət ətrafında olan insanlardan ayrıldı. O yaxşı bir ov axtarırdı. Birdən qulağına «Oyan!» deyə bir səs gəldi. Bir şey anlamadı. Eyni səs bir daha təkrar olundu. Sonra bu səs daha tez-tez

eşidilməyə başlandı. Sonra hər tərəfdən eyni səsləri eşitdi. Səslər ona belə deyirdi:

- Ölüm səni oyandırmadan sən özün oyan!

İbrahim bin Ədhəm həm çaşdı, həm də qorxdu. Ancaq bu zaman qarşısına gözəl bir ceyran çıxdı. İbrahim bin Ədhəm bu nazlı heyvanı ovlamaq eşqinə düşdü. Bir az öncə eşitdiyi sözləri unutdu, bir ox çıxartdı və yayına qoydu, nişan aldı. Oxu atmaq istəyirdik ki, nazlı ceyran gözlərini İbrahim bin Ədhəmə zilləyib dilə gəldi:

- Ey İbrahim! Rəhman olan Allah məni ovlamaq üçün səni yaratdı?

İbrahim bin Ədhəm titrədi. Gözləri yaşardı, atından düşdü, səcdəyə qapandı, tövbə etdi və uca Allaha belə yalvardı:

- Ey lütf və kərəmi sonsuz olan Allahım! Mənim vəziyyətimə nəzər sal! Çoxdandır dəbdəbə içində ömür nəfəslərimi zay edirəm... Ey Allahım! Lütfünlə könlümü təmizlə, qəlbimdə Sənin sevgindən başqa bir şey saxlama!».

Artıq İbrahim bin Ədhəmin gözləri başqa bir aləmə açılmış, o ilahi bir iqlimin seyrinə dalmışdı. Bu gözəl tamaşa onda olan başqa gözəllik anlayışlarını tamamilə yox etmişdi. Artıq hər səhər ehtişamla geydiyi səltənət paltarları və ona qürur verən Bəlx sultanlığı onun könlündə bütün dəbdəbəsini, bəzəyini, önəmini itirdi. Onun gözlərində bu şeylər iyrənc görünməyə başladı.

Bu halət içində gözləri tövbə yaşları ilə nəmli, ürəyi peşmanlıq atəşi ilə yanıq olan İbrahim bin Ədhəm səhralara üz tutdu. Bir az getmişdi ki, bir çobanla rastlaşdı. Dərhal onun yanına getdi və öz paltarlarını ona verib, onun paltarlarını özünə götürdü. Bu zaman könlündə böyük bir rahatlıq hiss etdi. Çoban bu vəziyyəti görüb çaşmışdı. O, belə düşündü: «Yəqin padşahımız aqlını itirib». Ancaq İbrahim bin Ədhəm aqlını

itirməmiş, əksinə, ağı başına gəlmişdi. O, ceyran ovuna çıxmış, ancaq uca Allah onu bu ceyran vasitəsilə oyandırmışdı...

Dünya ilə axirətdən birini seçmək məsələsi ortaya çıxanda axirəti seçənlər əbədiyyət sultanı olaraq sonsuz mükafatlar qazanırlar. Ancaq dünyanı seçənlər bu aləmdə zahirən sultan olsalar da, əslində, əbədi aləmin əllərinə heç bir şey keçməyəcək olan dilənçiləri kimidirlər. Bu sirri anlayan İbrahim bin Ədhəm öz islahının ancaq hökmdarlıqdan imtina etməklə mümkün olduğunu görəndə o, bu fədakarlığı etdi və bir əbədiyyət sultanı oldu. Onun qarşısına çıxan xəbərdaredici səbəblər isə, müəyyən mənada könlündə olan iqlas və səmimiyyət cövhərinin bir bərəkətidir. Daha doğrusu, onun köniül halı ilahi iqlimə doğru addım atdıracaq səbəblərin qarşısına çıxmasına və Haqqın uca təcəllilərinə nail olmasına, sultanlığı tərək etmək kimi böyük bir fədakarlığın onun üçün asanlaşdırılmasına və nəhayət, bir anın içində saysız-hesabsız ehsanlara qovuşmasına vəsələ olmuşdur. Bu halı şair çox gözəl ifadə etmişdir:

Haqq təcəlli eyləyincə hər işi asan edər,

Xəlv edər əsbabını, bir ləhzədə ehsan edər.

3. Eşq və məhəbbət: Eşq kəlməsinin əsləi ərəb dilində “işq” dır. İşq “sarmaşiq” deməkdir. Sarmaşiq necə ki, sarıldığı yeri tutursa, eşq də girdiyi qəlbi və vücudu eləcə işğal etdiyi üçün, şiddətli sevgiyə “eşq” deyilmişdir.

Təsəvvüfçülərə görə məşhur olan “Mən gizli bir xəzinə idim. Bilinməyi istədim, məxluqatı yaratdım.”⁴⁵⁶ şəklindəki “kənzi-məxfi” hədisinin dəlalətinə görə, məhəbbət başlanğıcda Haqdan zühur etmiş və bütün aləmin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, “Allah onları, onlar da Allahı sevdilər.”⁴⁵⁷ ayəsində də məhəbbətin əvvəlcə Haqdan zühur etdiyi bildirilir. Təsəvvüfçülərə görə,

456 *Kəşfül-xəfa*, II, 132 (2016)

457 əl-Maidə, 5/54

aləmlər içində eşqdən məhrum olan bir zərrə belə yoxdur. Fəqət hər varlığın eşqi öz iste- dad və qabiliyyətinə görədir. Nəfsə qalib gəlmək üçün ən qısa yol, eşq yoludur.

Təsəvvüfçülər eşqi, “məcazi” və “həqiqi” olmaq üzərə iki şəkildə izah edirlər.

Məcəzi eşq, müvəqqəti varlıqlardan birini sevməkdir. Şəhvətsiz, İlahi və həqiqi eşqə götürən bir körpü olmaq şərtiylə, belə bir eşq də xoş qarşılanmışdır. Belə ki, *“Tər-təmiz bir eşqlə birinə aşiq olan və bu eşqini açıqlamaya belə cəsarət edə bilmədən bu sevgiyə ölən, şəhid olaraq ölmüş sayılır.”*⁴⁵⁸ hədisi buna dəlil olaraq göstərilir. Hər insanda həqiqi eşqə qabiliyyət olmaya bilər. Bu baxımdan məcazi eşq, həqiqi eşq üçün bir vasitəçi xüsusiyyət olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq gözəlliyi və ondan qaynaqlanan eşqi, ilahi qaynağa bağlamasını bilmə- yənlərin eşqi, təbii eşqdır. Məşru sərhədlərin qorunması şərtiylə bu da keçərlidir. Məcəzi eşqin təbii olandan fərqi, kamilləşdirici bir xüsusiyyətə malik olmasıdır. Həqiqi eşq Mütləq varlığı; yəni Allahı sevməkdir. Haqdan başqa hər şeydən əl çəkməkdir. Həqiqi eşqə çatan özündən keçmiş, fənafillaha çatmışdır.

Sufilər eşqin təməlini “məhəbbət” olaraq ifadə edirlər. Məhəbbət insan könlünün ləzzət aldığı şeyə meyil etməsi deməkdir. İnsanın meyil və sevgisinə təsir edən dörd səbəb vardır:

a. İnsanın ilk sevdiyi şey özüdür. Buna görə də insan, əzalarının sağlam olmasını, mal, övlad, qohum və dostlarını da sevər.

b. İnsanı sevgiyə hazırlayan başqa bir səbəb də “ehsan”dır. Çünki insan ehşanın quludur. İnsan özünə faydası olmasa belə, ehşan ilə şöhrət tapmaları da sevər.

458 *Kəşfül-xəfa*, II, 262 (2538)

c. Əşyanı, onlarda olan gözəllik səbəbiylə sevmək və onlarda təcəlli edən gözəlliyi görməkdir.

d. Varlıqlar arasındakı münasibət və bənzərlik də sevgi səbəbidir. İnsan, əsil mənşəyinə maraq və sevgi hiss edər. “Allahın insanı Rəhman surətində yaratdığı- nı”⁴⁵⁹ bildirən hədis ilə “Allahın əxlaqla əxlaqlanma” tələqqisi bu fikri qüvvələndirir.

Allah sevgisinin qəlbə yerləşməsinin iki yolu vardır:

a. Nəfsin başqa şeylərə meyl etməsini və arzuları azaldaraq könüldən masiva sevgisini çıxarmaqla: Xüsusilə də riyazət və mücahidə ilə gerçəkləşir. Qurandakı: “*Allah təala insan oğlunun sinəsində iki qəlb yaratmamışdır.*”⁴⁶⁰ ayəsi, könüldə iki növ sevginin olmayacağını ifadə edir. Çünki sevginin kamalı, qəlbın bütün varlığıyla Allahı sevməsidir. Hər sevən sevdiyinə bağ- lıdır və insanın sevdiyi və bağlandığı şey, onun mabud bildiyi şey ola bilər. Belə ki: “*Nəfsani həvəsini tanrılaşdıranı görmürsənmi?*”⁴⁶¹ ayəsiylə Təbərinin rəvayət etdiyi: “*Yer üzündə Allahı ən çox qəzəbləndirən büt, həva və həvəsdır.*”⁴⁶² hədisi buna nümunədir. Allah sevgisini insanın qəlbində zəiflədən səbəblərin birincisi dünya sevgisidir.

b. İbadət və itaətlə mərifəti artırmaqla: Mərifətin insan qəlbini hər tərəfli əhatə etməsi insanda məhəbbət meydana gətirir. Bunun yolu, nafilə ibadət və itaətlərlə ruhu gücləndirməkdir. Bu yolla əldə edilən məhəbbət, torpağı təmizlədikdən sonra toxum əkməyə bənzəyir. Belə ki, Qurandakı: “*Allah necə bir təmsil etdi görmədinmi? Xoş bir kəlməni (yəni tövhid kəlməsini) kökü yerdə, budaqları*

459 Buxari, İstizan 1; Müslim, Birr 11

460 əl- Əhzab 33/4

461 əl-Furqan, 25/43

462 Əbu Xəcər Bisayuni, *Mövşua atrafil-hədəs*, I, 40

*göydə olan bir ağaca bənzətmiş*⁴⁶³ ayəsi iman toxumunun, ibadət, itaət və əxlaq ilə qol-budaq atıb, meyvə verəcəyini ifadə edir.

4. Xof və rəca: Xof qorxu, rəca isə ümid deməkdir. İmanın səhhətinin şərtlərindən biri də, imanın qorxu və ümid arasında olmasıdır. Xof və rəca, hal, bilgi və icraatdan meydana gəlir. Gələcəyə aid bir şey insanın ağına gəlib qəlbinə yerləşdiyində, bu xoşa gəlməyən bir şeyə buna xof, xoşa gələn və arzulanan bir şeyə ona da rəca deyilir. Xof və rəcanın üst dərəcəsinə qəbz və bəst deyilir. Qəbz və bəstin də üst dərəcəsinə heybət və üns deyilir. Bir başqa ifadə ilə rəca, insanın iradəsində olan hər şeyi xatırladıqdan sonra bəyəndiyi şeyi istəməsidir.

Xof, salıqın Qurandakı: *“Allahdan gerçək mənada qorxanlar ancaq alimlərdir.”*⁴⁶⁴ ayəsinin mənasını başa düşməklə əldə etdiyi bir duyğudur. Rəca isə Haqqın fəzl və ehsanını görərkən və Quranın saydığı nemətləri hiss edib bilərək, Allahın savab və rəhmətindən ümidvar olmaqdır. Xof, mərifətdəndir. Zöhd, səbir və tövbə xofdan qaynaqlanır. Zöhd və tövbə insanda sidq və ixlas duyğularını inşa edər, insanı zikr və təfəkkürə yönəldər. Zikr və təfəkkürə davam isə məhəbbəti təmin edər. Avamın səhih bir mərifətdən qaynaqlanmayan, Allahın əzab və cəzasından qorxmaq mənasındakı xofu ilə, insanı ümitsizliyə sövq edəcək yüksək qorxu məqbul sayılmamışdır. Təriflənən və bəyənilən xof, qulu günaha düşməkdən çəkindirən, itaətə təşviq edən kamil xofdur. Sufilər, Haqqın fəzl və ehsanından ümidvar olaraq edilən ibadəti, əzabından qorxaraq edilən ibadətdən üstün görürlər. Çünki ümidvar olmaq sevgiyə daha yaxındır.

5. Qəbz və Bəst: Qəbz və bəst, xof və rəcadan sonra meydana gəlir. Qəbz daralmaq, bəst genişlənmək və fərahlamaq deməkdir.

463 İbrahim, 14/24

464 Fatir, 35/28

*“Allah həm sıxar (qəbz), həm də açar (bəst)”*⁴⁶⁵ ayəsindəki, qəbz və bəstdə bu mənə vardır. Qəbz, cəzası olan mənəvi bir halın qəlbə hiss edilməsilə meydana çıxır. Mükafat ümidiylə salikin könlündə meydana gələn fərahlıq da bəstdir.

6. Heybət və üns: Heybət və üns, qəbz və bəstdən yüksək olan iki mənəvi haldır. Heybət qəbzın, üns də bəstin yuxarı dərəcəsidir. Heybət, qorxu və hörmət his- lərini oyadan bir haldır. Üns isə öyrəşmək və yaxınlaşmaq, Allahın camalını düşü- nərək qəlbın fərəhlənməsidir. Üns halı qalib olanın arzusu, xəlvət və yalqız- lığıdır. Belə ki, İbrahim ibn Ədhəmə *“Hardan gəlirsən?”* deyə soruşulduğunda *“Allah ilə ünsiyyətdən gəlirəm.”*-cavabını ver- mişdir. Ünsiyyətin əlaməti, xalq arasına qarı- şıb onlarla danışib gülməkdən bezmək və zikrin zövqünə varmaqdır.

Heybət Haqqa yaxınlığın meydana gətirdiyi qorxu hissəsidir. Onun yaxınlığın- dan məhrum olma qorxusudur. Heybət, calal müşahidəsini tamaşa, üns isə İlahi camalı seyr etməkdən həzz al- maqdır. Ünsün ən aşağı dərəcəsi, salikin atəşə atılsa, üzünə qılıncla vurulsa belə yaşadığı dərini ruhi həzzlər səbəbiylə bunu hiss etmə- məsidir. Belə ki, Hz. İbrahimin atəşə atıldığı zamanki halı buna mi- saldır.

Üns ayrıca aşiqin sevgisində səmimi olması, rəsmiliyin or- tadan qalxması halıdır. Belə ki, Quranda halları danışılan peyğəmbərlərdən Hz. İbrahimin: *“Ya Rəbbi, mənə ölümləri necə dirildəcəyini göstər!”*⁴⁶⁶ duası ilə, Hz. Musanın (a. s.) *“Mənə özünü göstər!”*⁴⁶⁷ duası buna nümunədir.

7. Qeybubət və hüzur: Qeybət özündən getmə, özünü itirmək: hüzur, hazır olmaq, hüzurda olmaq deməkdir. Salikin Haqqdan

465 əl-Bəqərə, 2/245

466 əl-Bəqərə, 2/260

467 əl-Əraf, 7/143

gələn feyz və təcəllilərin çox-luğu və qüvvəti ilə ətrafından və özündən xəbərsiz hala gəlməsidir. Xalqdan və özündən qaib olan Haqq ilə hazır olur, onun hüzurunda olur. Haqqdan qeybubət halına gələn isə, xalq və nəfs ilə hazır olur. Hüzur və qeybət izafi məfhumlar oldu-ğundan, lüğəvi mənasıyla bir-birinin ziddi olduqları halda eyni mənada işlədilə bilərlər. Çünki insanlara görə qeybubət halında olan Haqqın hüzurundadır. Haqq ilə hazır olan, insanlara nisbətlə qeybətdədir.

Qeybubət halı, Haqq tərəfindən meydana gəlir; yəni mükaşəfədən doğar. Hal əhlinin bu qeybətləri salikdə müxtəlif vəziyyətlər meydana gətirə biləcəyi kimi, fərqliliklər də göstərə bilər.

Hüzur özünü Haqqın qarşısında hiss etməkdir. Hüzur tamamən salikin xalqdan yox olması şəklində olarsa bu hüzur, qeybubətlə birlikdə kəmalını tapmış sayılır. Qeybubət halının ortadan qalxması, xalq ilə hüzur tapmağa səbəb olur; Xalq ilə hüzur, Haqqdan qəfləti meydana gətirir.

Züleyxanın misirli qadınları imtihan üçün əllərinə bıçaq və alma verərək yanlarına Yusifi çağırması, qadınların da Yusifin gözəlliyi qarşısında çaşıb əllərini kəsmələri,⁴⁶⁸ “qeybubət”ə misal olaraq zikr edilməkdədir.

8. Məhv və isbat: Məhv, silmək və yox etməkdir. İsbat isə var olmaq, ortaya qoymaqdır. Bir şeyin izi qalmayacaq şəkildə ortadan qalxması məhvdir. Haqq- Təala mənəvi dərəcələri yüksək olan qullarını özünə çəkər və nəfslərini yox edərək onlara mənəvi bir dərəcə bəxş edir.

Salikin alışqanlıqlarından gələn pis xüsusiyyət və sifətlərini dəyişdirməsi məhv, onun yerinə ibadət və itaət etməsi isbatdır. Pis

468 Bax: Yusif, 12/31

xasiyyətlərini dəyişdirərək yerinə yaxşılarını qoyan, məhv və isbatı gerçəkləşdirmiş olur. Məhv, qulun fellərinin Haqqın fellərində fani olmasıdır. İsbat, vüslat hallarını gerçəkləşdirməkdir. Qurandakı *"Allah istədiyini məhv, istədiyini də isbat edir."*⁴⁶⁹ ayəsi məhv və isbatın müsnədi sayılmışdır.

Məhv, qəlbədən zəllənin, könüldən qəflətin məhviylə; isbat da könüldə Haqqın yerləşməsiylə sona çatır.

9. Səkr və səhv: Səkr, sərxoşluq və özündən getmə halı, səhv isə ayıqlıq və ağı başında olma halıdır. Səkr, güclü bir təcəlli ilə qulun özündən gedib ruhi zövqlərə dalmasıdır. Ümumiyyətlə vəcd əhlinin sifəti olaraq bilinən səkr, qeybubət halına bənzəməklə bərabər, bəzən qeybubətdən də irəli dərəcədə ola bilər. Səkr, salikin camal təcəllisinə tamaşa etdiyi zaman meydana gəlir. Səkr halındakı salik bəzən şəri hökmlərə zidd sözlər işlədə bilər. Təsəvvüf tarixində səkr halını səhvədən üstün sayaraq bir məktəb yaradan Bəyazid Bistamidir. *"Tayfuriyyə"* adıyla tanınan bu təsəvvüfi cərəyanın ən bariz xüsusiyyəti, onun daşqın, coşqun və vəcdli bir hərəkət halında olmasıdır. Türk təsəvvüfünün Mövlana və Yunus Əmrə kimi təmsilçiləri bu məktəbdən hesab edilə bilərlər. Səkr halında olan sufilerin söylədikləri və bəzən şəri hökmlərə zidd olan sözlərə *"şətahət"* və ya *"şəthiyyət"* deyilir. İlahi eşq və camal təcəllisi ilə məst olan sufilər, özlərini Quranda keçən *"şərabitəhur"* ilə məst sayırlar. *"Rəbləri onlara tərtəmiz bir şərab təqdim etməkdədir."*⁴⁷⁰ Vəcd halına çatmağa çalışanın halına təvacüd deyildiyi kimi, səkr halına çatmağa çalışanın halına da *"təsakür"* deyilir.

Səkrin ziddi olan səhv, mənəvi sərxoşluqdan ayılmaq mənası daşıdığı kimi, eyni zamanda belə bir sərxoşluğa düşmədən daim

469 ər-Rəd, 13/39

470 əl-İnsan, 76/21

ayıq olmaq, təmkin, hüzur və şüur halında olmaq mənası da daşıyır. Təsəvvüf tarixində “səkr və cəzbə” əsaslı məktəbin təmsilçisi Bəyazid olduğu kimi; Cüneyd Bağdadi də səhv, təmkin və hüzur halının təmsilçisi sayılmışdır. Cüneyd və onun yolunda gedən sufilər, bağırmağa qədər varan cəzbə və səkr ehtiva edən davranışlara qarşı çıxmışlar, şət- hiyyələrdən uzaq durmuşlar. Təsəvvüf tarixində hər iki anlayışın təmsilçiləri daim xüsusi yer tutmuşdur.

10. Fəna və bəqa: Fəna, yoxluq, heçlik və müvəqqəti olmaqdır. Bəqa isə qalıcı və daimi olmaqdır. Fəna, çirkin sifətlərin yox olması, bəqa da gözəl sifətlərin qalmasıdır. Çirkin feilləri tərک edən kimsənin şəhəvi və nəfsani arzuları fani olmuş, ixlas və hüsnü niyyət baqi qalmış olur. Dünyadan qəlbi əlaqəni qoparan kimsənin qəlbi, dünya sevgisindən fani olmuş deməkdir. Dünya sevgisi və çirkin xislətlər fani olduğu zaman fütüvvət və doğruluq baqi qalır.

Fəna, qulun fəaliyyət şüurunu itirməsi, “əbd” in yerinə fail olaraq Allahın keç- məsidir. Qulun feilini görməməsi deyə də ifadə edə biləcəyimiz bu halda, qulun yerinə Allah qaim olur; Allah görər, duyar və tutar. Bu surətlə *“Mən qulumu se- vincə onun görən gözü, tutan əli, yeriyən ayağı olaram.”*⁴⁷¹ hədisi-qüdsisi gerçək- ləşmiş olur. Qul Allah ilə o qədər məşğul olur ki, nəhayət qul “mənlik” şüurunu itirir. “O” şüurunun yerinə Allah keçər. Bu hal zikrlə əldə edilərsə buna: “əl-fəna fil-məzkur”; məhəbbətlə əldə edilərsə “əl-fəna fil-məhəbub” deyilir. Fənanın ən yüksək dərəcəsi “fəna ənil-fəna”dır. Bu da fəna halına çatma şüurundan da fani olmaqdır (Fəna əndər-fəna). Fəna halındakı qul, bəzi bəşəri sifətlərdən xilas ola bilsə də, bəşəriyyət sifətindən tamamən çıxma bilməz. Belə bir iddia xətalıdır və küfrü gərəkdir.

Fəna Allaha yaxınlaşmağın (təqərrüb) ən irəli dərəcələrindən biridir. Fənanın irəli dərəcəsi cəmdir. Fənaya çatan qulun yerinə həmişə Allah keçdiyi üçün, fani olmaq, tamamilə yox olmaq, heçə qarışmaq deyildir.

Fəna və bəqa məfhumlarından ən geniş şəkildə istifadə edən sufinin Əbu Səid Hərraz olduğu qəbul edilir. Belə ki, Hərraz fənanı, “dünya və axirət həzlərinin qəlbədən getməsi, yalnız Allahın rızasının yerləşməsi”, bəqanı da “Allahdan başqa hər şeyin qəlbədən silinməsi” olaraq tərif etmişdir. Bəyazid və Cüneyd kimi sufilərin də fəna və bəqa məfhumlarından istifadə etdikləri məlumdur.

Bütün kainat, var olmaq üçün Allahdan feyz aldığından, “fənafillah” bir cüzün küllünə qovuşması kimi vəsf olundu. Damlala necə dənizə qarışır və gözlə görülməz hala gəlirsə, sufi də eləcə Allah içində və ya küll içində qeyb olmaq istəyir. Elə bu səbəbdən Fəridüddin Attar, fəna yerinə, “istiğraq” terminini işlətmişdir.

Qəlbi fani olmuş kimsə, ilahi feillərin təcəllilərinə vasil olar. Vəhdət dənizinə qərq olan salıq, o dənizdən başqa bir şey görə bilməz, özünü bu dənizin damlası olaraq görər.

Təsəvvüfdə fəna məfhumu, müxtəlif yönərdən təsnif edilmişdir:

a. Fənai-zat: Bir kimsənin özünü yox qəbul etməsi, özündə varlıq görməməsi, həqiqi varlığın Allah olduğunu düşünməsidir.

b. Fənai-sifət: İnsanın bəşəri sifətlərdən sıyrılmasıdır.

c. Fənai-feil: Qulun feil və hərəkətlərində şüursuz olmasıdır. Bu səbəbdən təsəvvüf kitablarında fəna, fəqr kəlməsi ilə bərabər və eyni mənada işlədilmişdir.

Fənanın bir də seyru- süluk əsnasında təlim müddətinə görə sıralanan növləri vardır. Fəna fil-ixvan, fəna fiş-şeyx, fəna fir-Rəsul və fəna fillah.

a. Fəna fil-ixvan: Təriqətdə qardaşlıq sevgisini könülə yerləşdirib ixvanın ar- zu və istəklərini öz arzu və istəklərinin önünə keçirməkdir.

b. Fəna fiş-şeyx: Salikin şəxsi iradə və arzularını şeyxinin arzu və iradəsində yox etməsi,öz arzu və iradəsinin yerinə şeyxinin arzu və iradəsini qoymasıdır.

c. Fəna fir-Rəsul: Salikin şeyxində fənanı yaşadıqdan sonra Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) şəxsində sevgivə eşqlə əriməsi, onun şəxsiyyətində fani olması, Rəsulallahın sifət və əxlaqını mənimsəyib onlarla bəzənməsidir.

d. Fəna fillah: Salikin öz sifət və vəsflərindən sıyrılıb Allahın sifətləriylə bə- zənməsidir. Allah da fani olmanın ardından Allahda baqi olma halı zühur edir. Bəqa, bir növ insanın özünün ətrafındakı xalqı və əşyanı görməməsi halıdır. Nəf- sindən fani olan insan Haqq ilə baqi olar. Allah da fani olan da yenə Onunla baqi olar. Belə ki, Bursalı İsmayıl Haqqı: “Fəna, şəkil və mərasimin zati əhədiyyətdə tamamilə əriyib yox olmasıdır. Bu surətlə qul, öz feil və hərəkətini görməz, Haqq ilə qaim olduğunun şüuruna çatar.”- demişdir. Bəzi sufilər, bəqanın peyğəmbərlə- rə aid bir məqam olduğunu, fəna və bəqanın dünya zövqlərinə bağlanmamaq və Haqqqa məhəbbətin davamını təmin etməkdən ibarət olduğunu söyləmişlər.

11. Cəm və fərq: Cəm, hər şeyin Allahdan olduğunu bilərək xalqı yox, Xalığı görməkdir. Cəm, diqqət və iradəni bir nöqtəyə toplamaq deməkdir. Cəm, fərq ilə birlikdə işlədilir. Xucviri, “cəm və fərq” anlayışının təmsilcisi Əbül-Abbas Qasım Səyyari (v.342/953)

olduğunu və bu görüşün tərəfdarlarına buna görə Səyyariyyə adının verildiyini bildirir.

Əbu Səid Xərraza görə cəm, Allahın qullarında özünü “icad” etməsidir. Özü onlar üçün var olduğuna görə, onların varlıqlarını yox etməsidir. Yaxın halı insanı Allahla cəm edər. Elm isə varlığını Allahdan ayıraraq ona qulluğunu göstərir (fərq). Buna görə bəzi sufilər Qurandakı “*Allah özündən başqa ilah olmadığına şahidlik etdi.*”⁴⁷² ayəsini cəmə, davamındakı “Mələklər və elm sahibləri” qismini də fərqlə dəlil sayırlar.

Cəm dağınıq bir halda olan maraq və diqqəti bir nöqtədə toplamaqdır. Buna görə, diqqət və marağını Allahda cəm edən, zikrində yalnız Allah deyər, başqa bir şey görməz. Maraq və diqqətini Allahın xaricindəki varlıqlara çevirən isə, yaradılanlardan başqa bir şey görməz.

Başqa bir tərifi görə cəm qeyri-adi işlər olarsa, fərq də qeyri-adedir. Bu tərifi görə möcüzə və kəramətlər cəm, yaradılanların gördüyü işlər fərqi. Yaradılanların gördüyü işləri Yaradana bağlamaqla, Yaradanın işlərini yaratdıqlarına nisbət etmək arasında fərq vardır. Biri Allaha təzim, xalqı və özünü kiçiltməkdir. Digəri isə varlıq və böyüklük iddiasıdır. Bir kimsədən, insanların işlərinə bənzəməyən qeyri-adi bir iş və hadisə baş verərsə, onu edən Allahdır. Atəşə atılan İbrahimin (ə.s.) yanmaması, quyuya atılan Yusifin xilas olması kimi. Allah, Hz. Peyğəmbərin qeybubət halındakı işlərini özünə bağlamaqla və “*Atdığı zaman sən atmadın, Allah atdı.*”⁴⁷³ -deyə buyurmuşdur. Cəm ilə fərq, işıq ilə qaranlığın bir-birini təqib etməsi kimi, daima bir-birini izləyər, cəm halı ortaya çıxınca fərq yox olar. Fərq zahir olunca cəm zail olur. Birinin varlığı digərinin yoxluğudur. Saliq üçün hər ikisi də zəruridir. Çün-

472 Ali-İmran, 3/18

473 əl-Ənfal, 8/17

ki fərq olmayınca qulluq, cəm olmayınca da Haqqı bilmə (mərifət) gerçəkləşməz. Buna görə Fatihə surəsindəki *“Ancaq sənə qulluq edərək”* ifadəsi fərqlə, *“ancaq səndən yardım diləyərək”* ifadəsi də cəmə işarət edər. Fərqi olmayan cəm zındıqlıq, cəmi olmayan fərq də ətalət olaraq qəbul edilmiş, cəm və fərqi birlikdə olması halı əsil tövhid şəklində yozulmuşdur. Cəmin ən yuxarı dərəcəsi, cəmül-cəmdir.

Fərq qulluq sifətiylə Haqqı və xalqı ayrı-ayrı varlıqlar olaraq görməkdir. Təfriqə ilə eyni mənalı olan fərq, cəm ilə birlikdə işlədilir. Düşüncə və arzuların dağınıq bir halda olması (təfriqeyi-xətir) demək olan fərq, qulun iradə və qeyrətiylə bağlı olan ibadət və çalışma kimi mövzuları əhatə edər.

Nəsrəbadi, salikin fərq məqamında Haqqın sifətlərinə, cəm məqamında zatına nəzər etdiyini söyləyir. Cəm mərifətdə, fərq isə məqam və hal ilə bağlı mövzularda olur.

Haqq Təalanın yaratdıqlarını öz elm və iradəsində toplaması cəm, növlərə ayıraraq onlara vücut verməsi fərqlidir. Var olma sırasında Haqqın zatının varlıqlar- da zahir olaraq vəhdətdə kəsərin meydana gəlməsi *“fərqül-cəm”* adını alır. Bu da xalq aləminə enən ruhun Haqqın zatından uzaq düşməsi və Haqqın zatının izzət pərdəsiylə pərdələnməsi səbəbiylə, qədim ilə hədisin ayrı-ayrı varlıqlar olaraq görülməsi şəklində olur.

II. MƏRİFƏT VƏ BİLGİ MƏFHUMLARI

1. Mərifət və irfan: Mərifət; tanımaq, aşinalıq və elm deməkdir. Ancaq elm ilə mərifət arasında fərq vardır. Mərifət, yaşayaraq, görərək, dadaraq, təcrübə ilə əldə edilən elmdir. Mənbəyi də qəlb, ruh, sir, ilham və kəşfdir. Elmin mənbəyi isə ağıl, duyğu orqanları, nəzər və nəqildir. Zahiri elm sahiblərinə alim, batini və qəlbə bilik

və mərifət sahibi olanlara arif deyilir. Elm daha geniş, mərifət isə xüsusidir. Mərifət, ilham surətiylə Allah, Allahın sifətləri, felləri, qeyb aləmi haqqında əldə edilən bilikdir (mərifəti-ilahiyyə). Bu çür biliklərin sahiblərinə “arif-billah” (Allahla bilən) deyilməsi, biliklərinin Haqqdan gəlməsindəndir. Belə ki, Quşeyri: “Salik öncə Haqqı, Onun sifət, isim və felləriylə tanıyır. Sonra ibadət, qulluq ilə nəfsini təmizləyərək Haqqa yaxınlaşır. O zaman, Haqq da ona özünü tanıdır, beləcə Haqq, qulun “Məruf”u olur”-deyə buyurur.

Zünnun Misri: “Mən Allahı, Onun mənə özünü tanıtməsi yoluyla tanıdım.”-deyərək bu görüşü ortaya qoymuşdur. Qul, nəfsindən və ətraf mühitdən uzaqlaşdığı müddətcə Haqqa aşinalıq (mərifət) qazanır. Mərifət və irfan xüsusilə eyni mənada işlədilir.

2. İqan və yəqin: İqan, yəqin sahibi olmaq deməkdir. Ağıl yoluyla əldə edilən doğru və dəqiq bilgi haqqında işlədilir. Yəqin isə şübhə və tərəddüdə yer qoymayan doğru bilikdir. Hadisəyə uyğun dəyişməz inandır. Dəlillərlə deyil, iman gücüylə aşkar bir şəkildə görməkdir. Bir şeyin həqiqəti mövzusunda qəlbi mütməin etməkdir. Yəqin sahibləri üçün bəla nemət, rahatlıq müsibətdir.

Yəqin müşahidə mənasına da gəlir. Üç növ yəqin vardır:

a. İlməl-yəqin: Tərəddüdə məhəl qoymayan bilikdir

b. Aynəl-yəqin: Bir şey haqqında gözlə görərək əldə edilən bilikdir.

c. Haqqəl-yəqin: Bir şey haqqında o şeyi yaşayaraq əldə edilən bilikdir. Qurandakı yəqin məfhumlarından ilməl-yəqin şəriət, aynəl-yəqin təriqət, haqqəl- yəqin həqiqət və mərifət olaraq dəyərləndirilmişdir.

3. Kəşf və mükəşifə: Kəşf, pərdənin açılmasıyla gizli olanın ortaya çıxması deməkdir. Qeybi həqiqətləri yaşayaraq onlara vaqif ol-

maqdır. Müqəşifə bədən və hiss pərdəsinin qalxması, ruh aləminin seyr edilməsidir. Maddi duyğular aləminin təsir və çirki, qəlbin qeyb aləmini görməsinə əngəl olan bir pərdə yaradır. Riyazət, mücahidə və təsfiyə bu pərdəni ortadan qaldırınca qeyb aləmi görünməyə başlayır ki, buna kəşf deyilir. Kəşf və mükaşifə, sufinin ağıl və duyğu orqanlarıyla əldə edə bilmədiyi qeyb və üluhiyyət aləminə dair gizli biliklər əldə edər. Mükaşifə elminin məqsədi mərifət əldə etmək, insan, varlıq və Allah kimi mövzularda ağıl, nəzər yolunun xaricində qəlbi bilik əldə etməkdir.

4. İlham: Birbaşa və vasitəçi olmadan Allahdan alınan bilik deməkdir. İlhami bilik, ya ilahi xitabı eşitmək və dinləmək, ya da qeyb aləmini görmək surətiylə olur. İlham yoluyla gələn bilik düşünməklə deyil, feyz yoluyla qəlbə dolar. İlhamın mənbəyi ya birbaşa Allahdır, ya da mələkdir. Belə ki, İbn Ərəbi, vəlilərin ilhamı, peyğəmbərlərə vəhy gətirən mələyin aldığı qaynaqdan aldığını bildirir.

5. Mühazirə və müşahidə: Mühazirə, hüzurda olmaq deməkdir. Salikin qəlbinin Allahın əsmasından aldığı feyzlə Haqqın hüzurunda olmasıdır. Mühazirə, ya qüvvətli dəlillərin köməyi ilə, ya da zikrin təsiriylə meydana gəlir. Mühazirənin yuxarı dərəcəsi müşahidədir. Müşahidə, Haqqın qəlbə hazır olmasıdır. Mühazirədə salik dəlillərə bağlıdır, ağıl özünə dəlidir. Mühazirə başlanğıc, müşahidə sonudur. Mühazirə təlvin, müşahidə təmkin əhli üçündür.

6. Fəth və feyz: Fəth, salikə Haqq tərəfindən qapının açılması nəticəsində zahir olan kəmal halları haqqında işlədilən bir məfhumdur. Fəthi-İlahi deyilən bu hal, salikin fərqli məqamlara yüksəlməsini təmin edir. Fəth, nəfs və ruhdakı vəziyyətə görə müxtəlif hallar meydana gəlir. Nəfsdəki fəth elm, ruhdakı isə mərifət verir.

Fəth, qəlb gözünün açılması mənasına gəlidiyi kimi, Allahdan gələ biləcək maddi və mənəvi ehsanlar haqqında da işlədilmişdir. Allah “Fəttah” ismiylə hər növ fəth, fütuh və fütuhatın mənbəyidir. İbn Ərəbinin “*əl-Fütuhətül-Məkkiy- yə*”si Məkkədə gələn ilham və fəthləri əhatə etdiyi üçün bu adı almışdır. Feyz isə qulun əziyyəti olmadan qəlbinə axan bilik və mənəvi haldır. Feyz saliki əhatə edən mənəvi hal mənasında da işlədilir. Feyzin bir də “isnadı” olanı vardır ki, bu da şeyx və müridlərə sənəd və silsilə yoluyla çatan irfandır. Şeyx bu cür feyz, zikr və söhbət sırasında müridin könlünə “ifaza” edər.

7. Ləvaih, təvəriq və ləvami: Ləvaih, ortaya çıxan kimi qeyb olan təcəlli nurudur. Sührəverdi, ləvaihi, halın başlanğıcı olaraq dəyərləndirmişdir. Təvəriq həqiqət əhlinə gecə gələn ilhamlardır. Ləvami də nəfsi təmiz və başlanğıc halında olan saliklərə mənə aləmindən zahir olan gözqamaşdırıcı işıqlardır. Bu üç məfhum birbirinə yaxın mənalar ifadə edir.

8. Təcəlli: Təcəlli, ortaya çıxmaq və görünmək deməkdir. Təsəvvüfdə ilahi qüdrət izlərinin əşyada görünməsidir. Qeybdən gələn, qəlbə zahir olan nur üçün də işlədilir. Təcəllinin necə meydana gəldiyini Allahdan başqa heç kim bilməz. Aləm, təcəllinin meydana gəldiyi anda mövcuddur, ondan sonra əslinə dönərək fanidir. Fəqət bu təcəlli o qədər sürətli və daimidir ki, iki təcəlli arasında heç bir fasilə hiss edilməz. Bu hal belə davam etdiyi üçün biz varlıqları daima zənn edirik. Aləmdə var olan əşyanın hamısı, hər nəfəsdə dəyişməkdədir. Hər varlıq yox olur, əvəzinə anında bənzəri gəlir. Buna “təcəddüdi-əmsal” deyilir. Belə ki, çay axıb gəlir. Gələn su daima yenidir. “Bir insan bir çayda iki dəfə yuyunmaz.”- deyilmişdir.

Təcəllidə, qeybdən şəhadət aləminə, qaranlıqdan aydınlığa çıxış bəhs edilir. Təcəlli, ruhani və rəbbani olmaqla iki cürdür. Ruhani təcəlli hudus sifətiylə zahir olan təcəllidir. Buna görə bu təcəllidə ucüb sifəti ortaya çıxa bilər. Rəbbani təcəllidə isə fani varlıq yoxluğa çevrildiyindən ucüb təhlükəsi olmaz.

Bunlardan başqa təcəlli, təcəlleyi-əfal, təcəlleyi-əsmə və təcəlleyi-sifət kimi qruplara ayrılır. Təcəlleyi-əfal deyilən feil təcəllisi, Haqq-Təalanın fellərindən birinin qulun qəlbində açılmasıdır. Bu mərtəbəyə çatan salik “la failə illallah” sirrində çatıb bütün feilləri Haqqdan bilər. Təcəlleyi-əsmə Haqq-Təalanın əsməyi-hüsnəsindən bir ismin salikin könlündə yer etməsidir. Belə bir təcəlliyə sahib olan şəxs, o ismin nurları altında heyrətə düşər. Sifət təcəllisi isə Haqqın sifətlərindən birinin qulun qəlbinə açılmasıdır. O sifətin bəzi izləri Cənabi-Haqqın fəziləti ilə qulda zahir olar. Məsələn, Haqqın “Səmi” sifətiylə təcəlli etdiyi bir qul, hətta cansız varlıqların da söz və təsbehini hiss edər.

Bir də bunların xaricində “zati təcəlli” vardır ki, bu da “İlahi zətin zati üçün təcəllisi”dir. Bu təcəlli qulların idrakının xaricindədir.

9. Varidat və xəvatir: Varidat bir qulun qəsd və iradəsi olmadan Haqqdan gələn məna, ilham və feyz haqqında işlədilən bir məfhumdur. Bu, varidatı-ilahiyyə və varidatı-rəbbaniyyə şəklində ifadə edilir. Xəvatir isə insanın iç aləmində hiss edilən səsdır. Ancaq xəvatir, Haqqdan və mələkdən ola bildiyi kimi, nəfs və şeytandan da ola bilər. Buna görə də Allahdan gələn xitaba xətiri-Həqq, mələkdən gələnə ilham, şeytandan gələnə vəsvəsə, nəfsdən gələnə isə xəvacis və ya hədisün-nəfs deyilir.

10. Vaqiə-vaqiət: Qeyb aləmindən qəlbə ya misal yoluyla, ya da xitab surətiylə gələn mənalar, müjdəli xəbərlər mənalarında işlədilir. Bəzən də xəlvətdəki salikin və ya riyazətlə məşğul olan

müridin ibadət əsnasında özündən getmiş bir halda ikən müttəli olduğu həqiqətdir. “Vaqiə” ümumiyyətlə yuxu ilə yuxusuzluq arasında meydana gələr. Salikdə hüzur halında ikən meydana gələn vaqiəyə müqəşifə deyilir. Vaqiə bəzən də yuxu aləmində görülən mənalar haqqında da işlədilir. Ancaq vaqiə normal yuxulardan fərqli bir hadisədir.

OXU MƏTNİ

«Həzrət Sünbül Sinan bir gün müridlərindən soruşdu:

- Övladlarım! Uca Allah bu kainatın idarə olunmasını sizə versəydi, nə edərdiniz?

Hər mürid bir şey söylədi. Kimisi:

- Bütün kafirləri yox edəyəm!

Kimisi:

- Bütün içki içənləri aradan götürərəm!

Kimisi də:

- Bir nəfərin olsun belə, siqaret çəkməsinə icazə vermərəm!

Müridlərin arasında olan və alimlərdən sayılan Müslihiddin Əfəndi isə heç bir cavab verməyərək susurdu. Həzrət Şeyx bu dəfə ona tərəf dönərək dedi:

- Övladım! Bəs sən nə edərdin?

Müslihiddin Əfəndi çox ədəblə belə cavab verdi:

- Ustadım! Allah qorusun, uca Allahın iradə və idarəsində bir qüsur varmı ki, başqa bir şey düşünüb istəyim? Mənim cavabım budur ki, sadəcə hər şeyi olduğu kimi davam etdirərdim. Həzrət Sünbül Sinan bu cavabdan çox məmnun oldu: - İndi iş öz mərkəzini tapdı!,-buyurdu. O gündən sonra Müslihiddin Əfəndi «Mərkəz Əfəndi» olaraq tanındı.

NƏTİCƏ

Uca Allah, həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur:

“(Ey Rəsulum!) Onu Cəbrail (Ruhul-Əmin) endirdi. Günahkarları (Allahın əzabı) ilə qorxudan (xəbərdar edən) peyğəmbərlərdən olasan deyə, sənin qəlbinə (nazil etdi).”⁴⁷⁴

Bu hikmətlərin mahiyyəti odur ki, ilahi elm və irfan ancaq kö-nül iqlimində cücərib inkişaf edə bilər. Yəni hər bir elmi həqiqət ancaq eşq, vəcd və feyz məkanı olan qəlblər vasitəsilə dərin mənaları və misilsiz gözəllikləri üzə çıxarar. Bu mənada təsəvvüfə bağlı olan aşağıdakı sözlər çox ibrətamizdir:

Elm əsasdır, ancaq bu əsasın qayəsi də gözəl əməldir. Bu da, qısa olaraq desək, Allahın buyruqlarını böyük bir itaət duyğusu ilə yerinə yetirmək və bütün yaradılmışlara mərhəmət etmək sirrində gizlidir. Əks halda, elm faydasız bir yüküdür.

Yəni bütün kitab bilgiləri, əslində, bir toxuma bənzəyir. Bu toxumlar torpağa əkilməyib anbarda qalsa, onlar yenə toxumdan başqa bir şey ola bilməz. Kitabda olan bilgilər də ancaq sətirlərdə, ya da kitab taxçalarında qalsa, heç bir şey dəyişməyəcək. Ancaq torpağa əkilən toxumlar öz xüsusiyyətinə görə böyüyər, eləsi də olar ki, böyük bir çinara çevrilər. Bunun kimi, könül torpağına əkilən elm toxumları da qəlbləri bir mənəviyyat bağçasına çevirər, elm və irfanın gerçək meyvələri də ancaq o zaman əldə edilə bilər.

Buna görə də Qurani-Kərim Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- mübarək qəlbinə endirilmişdir və seçilmiş əshab da ilahi tərbiyəni, elmi və məlumatları sətirlərdən daha çox varlıq nurunun könül aləmində oxumuşlar. Bu yolla da onların gözləri və könülləri ilahi kəlamın o mübarək sinədəki çoxsaylı ülvü və misilsiz təcəlliləri ilə nurlanmış, İslamın ülvü və dərin həqiqətləri, sirr və hikmətləri bütün gözəllikləri ilə ruhlarına əks etmişdir. Müəyyən mənada səhabələr Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- canlı bir Quran halındakı müstəsna şəxsiyyət və xarakterinə heyran qalaraq iman etmiş və onun ətrafında pərvanə olmuşdur. Təsəvvüf də bundan pay alaraq islamı ruhaniyyət və feyz iqlimində yaşatmağı bir amala çevirmişdir. Onlar həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- nur mənbəyi olan könlündən Allah dostlarının duyduğu və düşüncələrinə axan nurani parıltıları əsrlərə və nəsillərə çatdırmağa çalışmışlar.

Bu baxımdan dinin fitva yönü bir binanın təməl dirəkləridir, təqva yönü isə o dirəklərin ətrafındakı tamamlayıcı hissələrdir. Bu hissələr gözəllik və incəlik naxışlarıdır. Bir tərəfdən bu iki özəlliyi birləşdirən təsəvvüf, başqa bir yöndən də gözəl əməl və əxlaq mükəmməlliyi ilə birgə, insanı, həyatı və kainatı şərh edir, yerinə yetirilməsi zəruri olan işlərin məsuliyyətini daha geniş bir hikmətlə dərk olunmasını və icrasını təmin edir. Bu baxımdan təsəvvüf, məhəbbətullah və mərifətullah mövzusunda qullar üçün onların könüllərindən meraca doğru açılmış mənəvi bir pəncərə kimidir.

Təsəvvüf, İslamı ixlas, təqva, zöhd, ehsan, özünün hər zaman Allahın nəzarəti altında olduğunu hiss etmək, səmimiyyət, təslimiyyət və məhəbbət ölçüləri ilə yaşaya bilməkdən ibarətdir. Onun ən önəmli məsələsi də bu həqiqətləri anlatmaqdan daha çox onları həyatımıza imkan və istedadımız ölçüsündə əks etdirə bilməkdir. Saleh alimlər etdikləri hər moizədə, verdikləri hər nəsihətdə və

anlatdıqları hər bir ilahi gözəllik və gözəl əxlaqdan sonra belə deyirlər:

«Söyləmək asandır, dinləmək asandır, ancaq olduğu kimi əməl etmək çox çətindir!..»

Onlar bu sözləri ilə könüllərin kamilləşməsi üçün zəruri olan ölçüləri verirlər.

Bu pəncərədən baxdığımız zaman müəyyən mənada yazmaq və oxumaq da asandır. Ancaq bu yazılanları hiss etmək, onları yaşamaq, o gözəllikləri həyatımızın mənasına çevirmək bir xeyli çətindir. Yəni «səbir et» kimi bir qısa kəlməni nə söyləyən dil, nə eşidən qulaq, nə də oxuyan göz yorular. Ancaq bu kəlmənin saysız-hesabsız dərd, çox ağır əzab, iztirab, bitib-tükənməyən sıxıntılara məruz qalmış könüllərdə təcəllisindən danışanda insanlar qan-tər tökürlər və çox zaman da səbirsizliyə üstünlük verirlər. Başqa sözlə, bütün məsələ təsəvvüfi bilgiləri sadəcə öyrənmək və öyrətmək deyil, əsil məsələ onları könüllərimizin bir həyat və səadət qanununa çevirə bilməkdir.

Çünki uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurur:

*“Hansınızın əməlcə daha gözəl olduğunu sınamaq, (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı yaradan Odur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, (çox) bağışlayandır.”*⁴⁷⁵ Uca Allah bu sözləri ilə qulları saleh əmələ dəvət edir. Əgər diqqətlə baxsaq, görərik ki, mübarək ayədə «daha gözəl öyrənmək», «daha gözəl anlatmaq», ya da «daha gözəl dinləmək» şəklində bir ifadə yoxdur. Əksinə, «daha gözəl qulluq etmək, yəni saleh əməl» həqiqəti bəyan edilir.

Ona görə də təsəvvüfün başlıca məqsədi irfan zəməmi, təqva kövsəri və eşq, məhəbbət abi-həyatı ilə könül qönçələrini cücərtmək və bir qəflət çölü olan bu dünyada qulları peşman olmadan uca

⁴⁷⁵ əl-Mülk, 67/2

Allaha qovuşdurmaqdır. Bu həqiqəti anlayanlar və yaşayanlar təsəvvüfö anlamış və yaşamış olurlar. Təsəvvüf böyükləri belə buyurur:

«Təsəvvüf bir haldır, ancaq dadan bilər!..».

Bir sözlə, burayadək anladığımızla təsəvvüf haqqında söyləmək istədiyimizbaşlıca sözvə məna odurki,təsəvvüf, Allaha əngözlə şəkildə qulluqdur və əbədi ələmə ciddi bir hazırlıqdır. Yəni təsəvvüf qulluğu ən gözəl bir şəkildə yaşaya bilməkdir, çünki uca Allah insanı qulluq etməsi üçün yaratmışdır. Başqa sözlə, təsəvvüf qulluq etməyə mane olan çətinlikləri ortadan qaldırmaqdan və qulluğa yol açacaq imkanları təmin etməkdən başqa bir şey deyil. O, yaraları sarıyır, quraq torpaqları yaşıl və münbit bir gülüstana çevirir, viranə köülləri bir abad saray edir. Qısacası, təsəvvüf bu qürbət ələmindən sonsuz vüsəl ələminə gedərkən qulları Haqq yanında «nə gözəl qul» rütbə və təltifinə aid edəcək nurlu bir yoldur.

Bütün məsələ nəfsani istəklərdən və iddialardan sıyrılıb Allahın əzəməti qarşısında öz heçliyini dərk edib, bu hal üzrə yaşaya bilməkdir. Bu xüsusiyyət qula acizlik və təvəkkülü təlim edən elə ülvi bir haldır ki, könlü kamilliyin zirvəsinə yüksəldir. Heçlik sarayında yaşayan köüllər heç bir zaman məhrumiyyət və zillətə düşməzlər. Əksinə, təvəzökarlıq və heçlik örtüyünə büründükləri ölçüdə Haqq yanında yüksək zirvələrə nail olurlar. Şair çox gözəl söyləyir:

Məhzəl- feyz olamaz düşməyicək hakə nəbat

Mütevazi olan rahmeti-Rahman büyütür.

«Bitki, heçlik sirri ilə torpağa bir toxum kimi düşmədikcə, feyz, bolluq və bərəkət qazana bilməz. Ancaq təvəzökar, yəni heçlik halında torpaqla bir olanı isə Rəhmanın rəhməti böyüdə, ona min bir bərəkət verər...»

TƏSƏVVÜFİ TERMİNLƏRİN QISA İZAHİ

Abid: İbadət edən. Allaha bəndəlik vəzifələrini yerinə yetirən, əsil qurtuluşu ibadətdə görən kəs.

Asitanə: Farsca “asitanə” qapı ağzı və dərgah deməkdir. Böyük və mərkəz sayılan təkyələrə bu ad verilirdi.

Ayin: Farsca mərasim, üsul deməkdir. Təsəvvüfdə icrayi-zikrullahə verilən ada deyilir. Cəm halında edilən təriqət zikrləri bu adla anılır.

Bəqa: Əbədi, qalıcı və daimi olmaq.

Beyət: Lüğətdə beyət satmaq, satış icraatı deməkdir. Təsəvvüfdə, müridiyə namizədin şeyxə və onun verəcəyi əmrlərə bağlı qalacağına söz verməsi deməkdir.

Cəlvət: Qulun ilahi sifətlərlə və gözəl xasiyyətlərlə bəzənərək xəlvətdən çıxıb xalqın arasına qarışması.

Cəzbə: Bir şeyi çəkmək, dartmaq mənalarına gələn cəzbə, təsəvvüfdə Haqqın qulu özünə çəkməsindən meydana gələn bir haldır.

Çilə: Çilə farsca “çihil” (qırx) kəlməsindən alınmış, ərbəcə “ərbəin” mənası olan və “xəlvət” mənasında işlədilən təsəvvüfi bir termindir.

Dərgah: Farsca “qapı ağzı” mənasındadır. Təriqət mənsubu şeyxlərlə dərvişlərin iqamətgahı olan təkyələrdir.

Əsmeyi-hüsna: Ərəb dilində gözəl isimlər deməkdir. Allahın gözəl ismlərinə verilən addır.

Əxilik: Abbasi xilafəti dövründə qurulan bir təşkilatdır. Qurucusu Əxi Evrən adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsrəddin Mahmuddur. Bu təşkilata girənlərin bir sənətə sahib olması vacibdir. İslamın yayılmasına xidmət edən təşkilatlardan biridir.

Fəna: Yoxluq, heçlik və müvəqqəti olmaq.

Feyz: Saliki əhatə edən mənəvi hal.

Hal: Qulun qəsdı və təşəbbüsü olmadan Allah tərəfindən qəblərə gələn sevinc və hüzn, rahatlıq və sıxıntıdır. Hal, Allahın lütf və ehsanıdır.

Ehsan: Ərəbcə bir kəlmə olan ehsan, namuslu olmaq, qorumaq mənasındadır.

İntisab: Mənəvi olaraq bağlanmaq. Şeyxlə Mürid arasındakı mənəvi əlaqəyə verilən isimdir.

İşqəti-tədbir: Ərəbcə tədbiri tərək etmək mənasındadır. Qulun nəfsinə deyil, Allahın tədbirinə güvənməsi.

İtminan: İtminan kəlməsinin lüğət mənası, sıxıntıdan sonra rahatlığa çatmaq, qarışıqlıqdan sonra düzəlməkdir. Təsəvvüfi bir məfhum olaraq, qəlb və könlün bir şeyə güvənib etibar etməsi və bu etibarla hüzura çatması deməkdir.

İxlas: Kəlmə mənası təmiz etmək, seçmək, səmimiyyət, könüldən bağlılıq deməkdir. İbadət və davranışları yalnız Allaha məxsus edib, başqa düşüncələrdən təmizləməkdir.

Kəşf: Ərəbcə açmaq, örtülü olanı açığa çıxarmaq mənasındadır. Təsəvvüfi termin olaraq kəşf, həqiqətləri görmək üçün mənəvi gözdən pərdələrin qalxmasıdır.

Məbud: İbadət edilən, Allah .

Məqam: Qulun təkrar edə-edə qazandığı və vərdiş halını aldığı ədəb və axlaqdır.

Mücahidə: Ərəbcə vuruşmaq, döyüşmək, müharibə etmək mənasındadır. Təsəvvüfdə mücahidə, insanın nəfsinin arzularına, mənfi istəklərinə və şeytanın əsgərlərinə qarşı gəlib savaşımasıdır.

Müraqibə: Lüğət mənası müşahidə etmək, kontrol etməkdir. Təsəvvüfi məfhum olan müraqibə, qulun könlündəki və iç dünyasındakı duyğu və düşüncələrindən Allah-Təalanın xəbərdar olduğunu bilməsi və bu səbəblə qəlbini Allahın zikrindən uzaqlaşdıracaq mənfi düşüncələrdən təmizləməsidir.

Mürid: Mürid lüğətdə: “İradə edən, iradə sahibi” deməkdir. Təsəvvüfi termin olaraq “iradəsini Haqqın və şeyxinin iradəsinə təslim etmiş kimsə” deməkdir.

Mürşid: Ərəbcə doğru yol göstərən, xəbərdarlıq edən, irşad edən deməkdir. Həqiqi mürşid Hz. Məhəmməd Peyğəmbərimiz (s.ə.s.)dir. Digər mürşidlər onun mənəvi mirasını əldə etməyə müvəffəq olmuş insanlardır.

Nədamət: Peşmançılıq. Peşmançılıq hissi keçirmək.

Rəca: Ərəb dilində ümid etmək mənasındadır. Salikin Allahdan ümidini kəsməməsi.

Riyazət: Riyazət, nəfsin və bədənin istəklərini kəsərək onu, ən aşağı səviyyəyə endirmək və ona çətin gələn şeyləri etdirməkdir.

Riza: Rahatlıq, bəyənmək deməkdir. İlahi hökm qarşısında qulun etirazsız boyun əyməsidir.

Salik: Mürşidinə təslim olan kimsəyə mürid deyildiyi kimi, bu yolda məsafə qət edən müridə də “salik” deyilir. Salik, dində kəmalın zirvəsinə çatmağa can atan kimsədir.

Səhv: Səkrin ziddi, mənəvi sərxoşluqdan ayılmaq.

Səkr: Güclü bir təcəlli ilə qulun özündən gedib ruhi zövqlərə dalmasıdır.

Səma: Səma qulağa gələn səsləri almaq, eşitmək və dinləmək mənasındadır. Şeir və İlahi dinləmək və bu dinləmə əsnasında vəcdə gələrək qeyri-adi hərəkətlər etməkdir.

Seyr və süluk: Lügətdə “seyr” gəzmək, “süluk” də yürümək və getmək mənasındadır. Təsəvvüf istilahında isə seyr, cəhalətdən elmə, pis və çirkin xasiyyətlərdən gözəl əxlaqa doğru hərəkət deməkdir.

Sidq: Doğruluq, həqiqət və qəlb təmizliyi.

Sufi: Haqqa vasil olan insan.

Şeyx: Təriqət piri, mürşid və üstad.

Təkyə: Farsca, dayanacaq yer deməkdir. Təsəvvüf ərbabının tədris və ayin məkanlarına verilən isimdir.

Təqərrüb: Yaxınlaşmaq.

Təqva: Təsəvvüfi mənada təqva, qəlbi günahlardan təmizləməkdir.

Təvəkkül: Lügətdə işini gördürmək üçün birini vəkil təyin etmək, işini birinə həvalə etmək deməkdir. Könlündə Allahdan başqa fail olmadığı inancı daşıyan qulun Ona etibar edib dayanmasıdır.

Təvvab: Tövbələri qəbul edən, Allahu n adıdır.

Tövbə: Günahdan uzaqlaşıb Haqqa yönəlmək və ya Allahı n əzabından qorxaraq günahı tərک etməkdir.

Vaxt: Keçmiş və gələcək vaxt ərəfəsində sufinin yaşadığı həyat tərzidir.

Vəcd: Allahdan gələn təcəllilərdir. Yüksək bir coşqu Xalidir.

Vəli: Vəli, lüğətdə düşmənin ziddidir. Allaha dost və ya Allah üçün dost olan adam deməkdir.

Vəra: Haram və qadağan olan şeylərə meyl etməmək üçün, şübhəli şeylərdən qorunmaqdır.

Xəlvət Dər-əncümən: Farsca bir kəlmə olub, xalq içində yalnız olmaq mənasına gəlir.

Xəlvət: Lüğətdə yalnız qalmaq, sevgili ilə baş-başa qalmaq deməkdir. Təsəvvüf terminologiyasında, təriqətə girən bir müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxinin əmrilə insanlardan uzaqlaşaraq, təkyələrin çiləxana deyilən xüsusi bir yerində inziva həyatı yaşaması, özünü Haqqa verməsidir.

Xof: Ərəbcə qorxu deməkdir. Təsəvvüfdə Allahın qəzəbindən qorxan salik mənasındadır.

Zahid: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxaran abid insan.

Zakir: Zikr edən.

Zaviyə: Təkyənin balaca olanına verilən addır.

Zaviyədar: Zaviyə şeyxlərinə verilən xüsusi ada deyilir.

Zaviyənişin: Zaviyə dərvişlərinə deyilir.

Zındıq: Mühlid, Allahı tanımayan.

Zöhd: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxarmaq.

BİBLİOGRAFİYA

Acluni, İsmail, Keşfül-Hafa, Beyrut 1351.

Afîfî Ebu'l-Alâ, et-Tasavvuf Sevre Rûhiyye fi'l-İslâm, Kahire 1962.,

_____,el-Melâmetiyye ve's-Sufiyye ve Ehlü'l-Fütüvve, Kahire 1945.

Ahmed ibn Asam el-Kufi, Kitabu'l-Futuh, (hz. Z. Bünyatov)

Ahmed bin Hanbel, el-Müsned, İstanbul, 1992.

_____, Kitâbü'z-Zöhd, (nşr. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl) Beyrut, 1986.

Ahmed Musavi, "Medfen-i şeyh Zahid Gilani Kuca est" Huner-i Merdum, sayı 145, Tahran 1353.

Akgündüz-Öztürk-Baş, Darende Tarihi, İst. 2002.

Ali Âli, Tuhfatu'l Mücahidin Behçetü'z Zahidin, Nuru Osmaniye Ktp. no:2293, 489a-490b.

Allouche Adel, Osmanlı Safevi İlişkileri/Kökenleri ve Gelişimi İst. 2001

Âsım Efendi, Kâmûs Tercemesi, İstanbul 1305.

Bakıxanov A. A., Gülüstani-İrəm, Bakı: Elm, 1970.

Banarlı N. S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1998

Barlas Cafer, Kafkasya Özgürlük Mücadelesi, İnsan, İst. 1999.

Bədəvî Abdurrahman, "et-Tasavvufu'l-İslâmî minəl-bidayə", Beyrut 1978.

Bələzuri, Futuhu el-Buldan, (tərc. M.Fayda), Ankara 1987.

Bisyûnî Ebû Hacer Muhammed Saîd, Mevsûa etrâfi'l hadîsi'n-Nebeviyyi' şerîf, Beyrut 1989.

Buxari, Əbu Abdillâh Muhamməd bin İsmail, el-Camiu's-Sahih, İstanbul 1992.

Bursevi İsmail Hakkı, Silsile-i Celvetiyye, İst. 1291.

Cebecioğlu, Ethem, "Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri" A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIX, Ankara 1987.

Chantal Lemercier-Quelquajay, "Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", İslam Dünyasında Tarikatlar, trc.Osman Türer.

Damar, Abdullah, "Menazilü's-sairin şerhleri ve Âb-ı hayat", U. Ü. Sosyal Bil. Enst. Nəşr edilməmiş doktorantura işi, Bursa 2003.

Dârimî, Əbû Muhammed Abdullâh bin Abdirrahman, Sünenü'd-Dârimî, İstanbul, 1992.

Deyləmî, Əbû Şücâ' Şîrûye bin Şehridâr, el-Firdəvs bi-Me'sûri'l-Xitâb, Beyrut, 1986.

Ebû Dâvud, Süleyman bin Eş'as es-Sicistânî, Sünen Ebî Dâvud, İstanbul, 1992.

Ebû Nasr Serrâc, el-Luma', nşr, Abdülhalim Mahmud, Kahire 1960.

Es'ad el-Hatip, Sufiler ve Aksiyon,

Ehad Arpad, Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi, 1974, İst.

Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatler, İst.1997.

Evliya Çelebi, Seyahatname, c. I-X, İst. 1985.

Fahredden Akabali, Hümay-ı Arş.

Fatsa, Mehmet, Tasavvufta Mekki kolu, İst. 2000.

Feridüddin Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1985.

Gölpınarlı Abdalbaki, Hurifilik metinleri katalogu, Ank.: TTK, 1989.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed bin Abdillâh en-Neysâbûrî, Müstedrek ale's-Sahîhayn, Beyrut, 1990.

Herevî Abdullah Ensârî, Tabakâtu's-sûfiyye, nşr. Abdulhayy Habîbî, Qabil 1341/1922.

el-Heysemî, Hâfız Nûreddîn Ali bin Ebî Bekir, Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, Beyrut, 1988.

el-Hindî Ali Muttakî, Kenzü'l-ummâl, Haydarabad, 1312-1314.

Hinz Walter, IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan, Terc. T. Bıyıkoğlu,1948.

Hocazade A.H., Ziyaret-i Evliya, İst,1320.

Hulvi Cemalettin, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye, (Haz. Mehmet Serkan Tayşi), İst.1993.

İbn Mâcə, EbûAbdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvinî, Sünenü İbn Mâce, İstanbul, 1992.

İbnul-Cövzî, Sıfatu's-Safve, Halep 1969

İbnül-Əsir, ən-Nihəyə fi gəribil-hədis, Qahirə 1965, V.

İbn Sa'd, et-Tabaqâtu'l-Kübrâ, Beyrut 1968

İbn Bezzar Erdebili, Safvetü's-Safa, İran, 1373.

İmâm Mâlik, Muvattâ, İstanbul, 1992.

İsfahânî Əbû Nuaym, Hilyetü'l-evliyâ, Beyrut 1967.

İsfahânî Əbû Nuaym, Hilyetü'l-evliyâ, Beyrut 1967.

İslam Ansiklopedisi, Safevîyye Mad., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İst.

_____, Cüneyd Mad.

_____, Kızılbaş Mad.

_____, Safevîler Mad.

Kitapçı, Zekeriya, Azərbaycan-Harezm ve Türk boyları arasında İslamiyyət, Konya, 2005

Köprülü Fuad, Türk Edebiyyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. DİB, 1984.

Köprülü, M. Fuad, F. Babinger, Anadoluda İslamiyyət, İnsan, İst.1996.

Kuşeyrî, Abdülkerîm, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, Beyrut, 1990.

Qurtubî, ƏbûAbdillâh Muhamməd bin Əhməd, əl-Câmî li-Əhkâmi'l-Qur'ân, Beyrut, 1985.

Lamii Çelebi, Tercüme-i Nefehatü'l-Üns (haz. S.Uludağ-M. Kara) Marifet, İst.1995.

Levent, A. S., Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1988.

Mecdi Mehmet Efendi, eş-Şakayık'n-Numaniyye ve Zeyilləri Hadikatu'ş-Şakayık (nşr. A. Özcan), İst. 1989.

Mehmet Kemalettin, *Tibyan-u Vesaili'l-Hakayık fi Beyan-i Sela-silit-Taraik*, SK Yazma Bağışlar, nr. 2306-2309, İbrahim Ef. 431.

Mehrəliyev E., *Babakuhi Bakuvi və pir Hüseyn Şirvani*, Bakı 2002.

Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, nşr. O. Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul 1974.

Muhamməd Fuâd Abdülbâqî, *el-Mu'cemu'l-Müfəhrəs li-Əlfâzi'l-Qur'âni'l-Kərîm*, Qâhir\, 1988.

Müslim, *Ebû'l-Hüseyn bin Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), İstanbul, 1992.

M. Mehemed Celil(Rıhtım)-F.Halilli, *Mevlana İsmail Siraced-din Şirvani*, Bakû, 2003.

Nemət M., *Azərbaycanda pirlər*, Bakı 1992.

_____, *Epiqrafik abidələr//Azərbaycan tarixi*, Bakı: Elm, 1999.

Nəsâî, *Ebû Abdirrahmân Ahmed bin Şuayb, Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul, 1992.

Ocak, A. Yaşar, *Veysel Karenî ve Üveysilik*, İstanbul 1981.

Rıhtım, Mehmet, *Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətilik*, Bakı 2005.

Sipehsalar, Mecdüddin, *Risale-i Sipehsalar*, İstanbul 1330.

Suhreverdi Ebu Hafs Şihabuddin Ömer, *Tasavvufun Esasları-Avarifu'l-Maarif tercemesi*, haz. H. K. Yılmaz ve İ. Gündüz, İst. 1998.

Suyûtî, *Əbû'l-Fazl Cəläləddîn Abdurrahmân bin Əbû Bəkir, əl-Câmiu's-Sağîr*, Mısır, 1306;

Şevkani, Velayetullah vet-tariq ileyha, (neşr, İbrahim Hilal) Kahirə ts. Tahralı, Mustafa, "Tasavvuf Mistisizm Farkı" Akademik Mecmua, İstanbul, Ekim 1981

Taşköprülü-zade, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed, eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- devleti-l Osmaniyye, Beyrut, 1975.

Təbərani, el-Mucemul-kebir, Bağdad 1978, thk. Hamdi Abdül-mecid əs- Sələfi.

Tərbiyə M., Daneşməndani-Azərbaycan, Bakı: Azərbaycan, Dövlət Nəşriyyatı, 1987.

Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed bin İsâ, Sünenü't-Tirmizî, İstanbul, 1992.

Vassaf Hüseyin, Sefinei Evliya-yı Ebrar fi Şerh-i Esmar-ı Esrar, SK, Yazma Bağışlar, Nr. 2305-2309, H-254

Yılmaz, Hasan Kâmil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul, 2000.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
--------------	---

GİRİŞ

A. GÜNÜMÜZDƏ TƏSƏVVÜF ANLAYIŞI	7
B. MİSTİSİZM NƏDİR ?	8
C. TƏSƏVVÜFÜN MİSTİSİZMDƏN FƏRQİ	9

BİRİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

TƏSƏVVÜF NƏDİR?	13
I. TƏSƏVVÜFÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	14
II. SUFİ VƏ TƏSƏVVÜF KƏLMƏLƏRİNİN KÖKÜ	16
III. TƏSƏVVÜFÜN TƏRİFİ VƏ MƏNBƏYİ	18
IV. KLASSİK TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATI	35
V. TƏSƏVVÜFÜN MÖVZUSU	37
VI. TƏSƏVVÜFÜN MƏQSƏDİ	37
VII. TƏSƏVVÜFÜN DİGƏR ELMLƏRLƏ MÜNASİBƏTİ.....	38
VIII. TƏSƏVVÜFƏ OLAN EHTİYAC	55

İKİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ (Seyri-süluk)

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ	71
A. NƏFS VƏ ONUN TƏMİZLƏNMƏSİ	74
I. NƏFSİN MAHİYYƏTİ.....	74
II. NƏFS VƏ ONUN TƏZKİYƏSİ	78
III. NƏFSİN MƏRTƏBƏLƏRİ	92
1. Nəfsi-əmmarə.....	92

2. Nəfsi-ləvvamə	94
3. Nəfsi-mülhəmə	96
4. Nəfsi-mutmainnə.....	97
5. Nəfsi-raziyyə	99
6. Nəfsi-mərziyyə	101
7. Nəfsi-kamilə / nəfsi-safiyyə	103
B. QƏLB VƏ ONUN TƏSFİYƏSİ	105
I. QƏLBİN MAHİYYƏTİ	105
II. QƏLBİN NÖVLƏRİ.....	108
1. Yaradılış məqsədini mühafizə edən qəlblər.....	108
2. Möhürlənmiş və ölü qəlblər	110
3. Xəstə və qafil qəlblər	113
III. QƏLBİN TƏSFİYƏSİ.....	115
1. Halal qida	115
2. İstiğfar və dua	117
3. Qurani-Kərim oxumaq və əhkamına tabe olmaq	119
4. İbadətləri xüsu ilə əda etmək	121
5. Gecələri ehya etmək	123
6. Zikrullah və mürəqəbə	125
7. Ölümü düşünmək	128
8. Rəsulullah –s.ə.s.- məhəbbət və səlavati-şərifə	131
9. Saleh və sadıqlərlə bərabər olmaq	135
10. Gözəl əxlaq sahibi olmaq	137
IV. TƏMİZ BİR QƏLB İLƏ ALƏMƏ NƏZƏR	140
C. KAMİL MÜRŞİD VƏ TƏRBİYƏ METODLARI.....	142
I. KAMİL MÜRŞİD	142
II. TƏRBİYƏ METODLARI	144
1. Məhəbbət və rabitə	144
2. Ölümü düşünərək rabitə	148
3. Söhbət.....	150
4. Xidmət.....	151
5. Təvəccöh	153
6. Dua.....	154

D. TƏSƏVVÜFİ ÜSLUB	156
I. HİDAYƏT VƏ RƏHMƏT ÜSLUBU	156
II. HİLM VƏ ŞƏFQƏT ÜSLUBU	159

ÜÇÜNCÜ FƏSİL TƏSƏVVÜF TARİXİ

A. TƏSƏVVÜF TARİXİ NƏDİR?.....	167
B. TƏSƏVVÜF TARİXİNİN QAYNAQLARI	167
C. TƏSƏVVÜF TARİXİNİN DÖVRLƏRİ.....	170
I. ZÖHD DÖVRÜ (Əsri-səadətədən II əsrin sonuna qədər) ..	170
1. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatında zöhd.....	170
2. Əshabi-kiramın zöhd həyatı	173
3. Hicri II əsrin sonuna qədərki zöhd həyatı	181
II. TƏSƏVVÜF DÖVRÜ	183
1. Hicri III-IV (M. IX-X) əsrlərdə təsəvvüf.....	183
2. Hicri III-IV əsrlərdəki təsəvvüf məktəbləri.....	185
3. Hicri V əsrdə təsəvvüf	191
III. TƏRİQƏT DÖVRÜ	193
1. Miladi XII və XIII əsrdə təriqətlər	193
2. Miladi XIV-XV əsrlərdə təriqətlər	199
3. Miladi XVI-XIX əsrlərdə təriqətlər	203

DÖRDÜNCÜ FƏSİL AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF

A. İLK DÖVR TƏSƏVVÜF MƏRHƏLƏSİ.....	209
B. AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ TƏRİQƏTLƏR DÖVRÜ	214
C. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏSƏVVÜF	240

BEŞİNCİ FƏSİL TƏSƏVVÜF QURUMLARI

TƏSƏVVÜF QURUMLARI	249
A. TƏRİQƏTLƏR	249

I. SEYRİ-SÜLÜK ÜSULLARINA GÖRƏ TƏRİQƏTLƏR	251
II. TƏRİQƏTLƏRİN İCTİMAİ FUNKSİYALARI	253
III. ƏSAS BÖYÜK TƏRİQƏTLƏR.....	254
1. Qadiriyyə	255
2. Yəsəviyyə	257
3. Rifaiyyə	258
4. Sührəverdiyyə	259
5. Çiştiiyyə.....	260
6. Şaziliyyə	261
7. Bektaşiiyyə.....	262
8. Mövləviyyə.....	262
9. Bədəviyyə	264
10. Dəsuqiyyə	265
11. Nəqşibəndiiyyə	266
12. Xəlvətiyyə	270
13. Bayramiiyyə.....	271
B. TƏKYƏ VƏ ZAVİYƏLƏR	273
I. TƏKYƏLƏRİN İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİ	274
II. TƏKYƏLƏRDƏ TƏDRİS.....	275

ALTINCI FƏSİL

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI	281
TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARININ MƏNBƏLƏRİ	281
A. TƏXƏLLÜQ MƏFHUMLARI	283
I. İBADƏT VƏ ƏXLAQA AİD OLAN MƏFHUMLAR.....	283
II. SEYRİ-SÜLÜK MƏFHUMLARI	308
B. TƏHƏQQÜQƏ DAİR MƏFHUMLAR	326
I. QƏLBİ VƏ VİCDANİ OLANLAR	326
II. MƏRİFƏT VƏ BİLGİ MƏFHUMLARI	342
NƏTİCƏ	349
TƏSƏVVÜFİ TERMİNLƏRİN QISA İZAHİ	353
BİBLİOĞRAFİYA.....	359